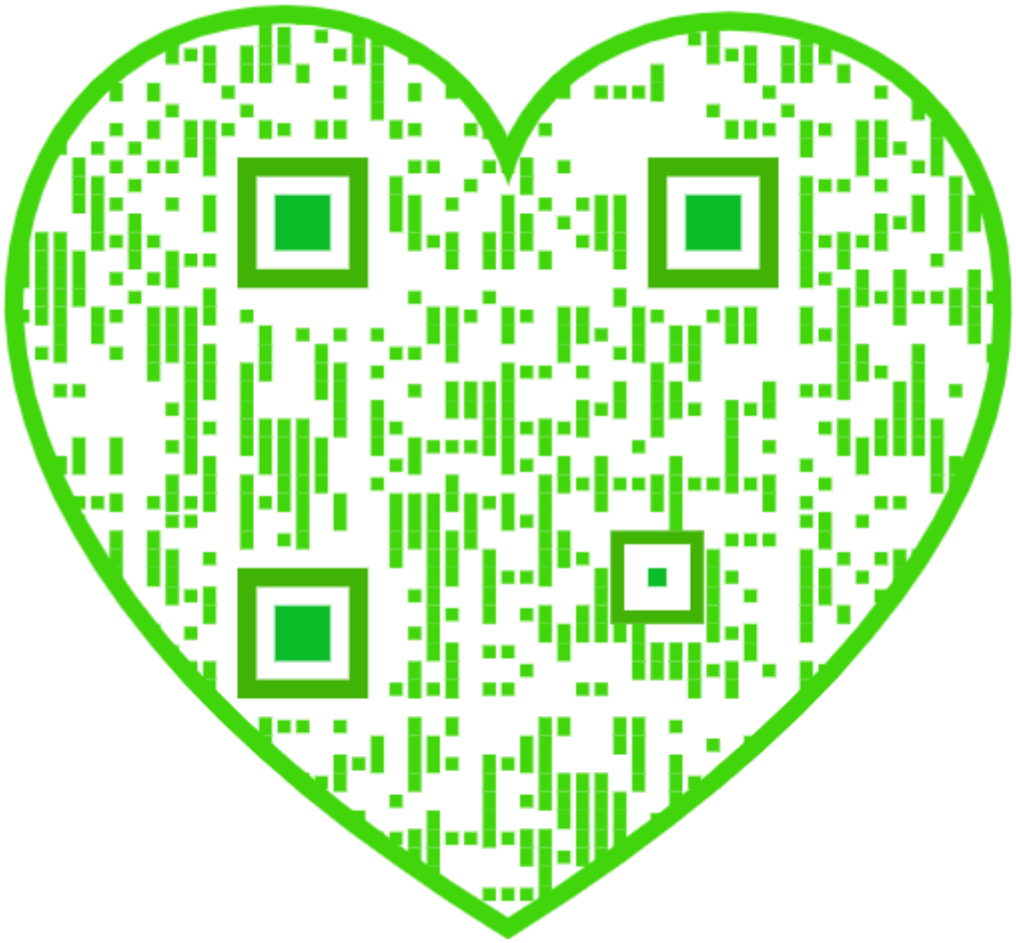
De Gulden Passer. Jaargang 26

bron
De Gulden Passer. Jaargang 26. De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen 1948

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005194801_01/colofon.php

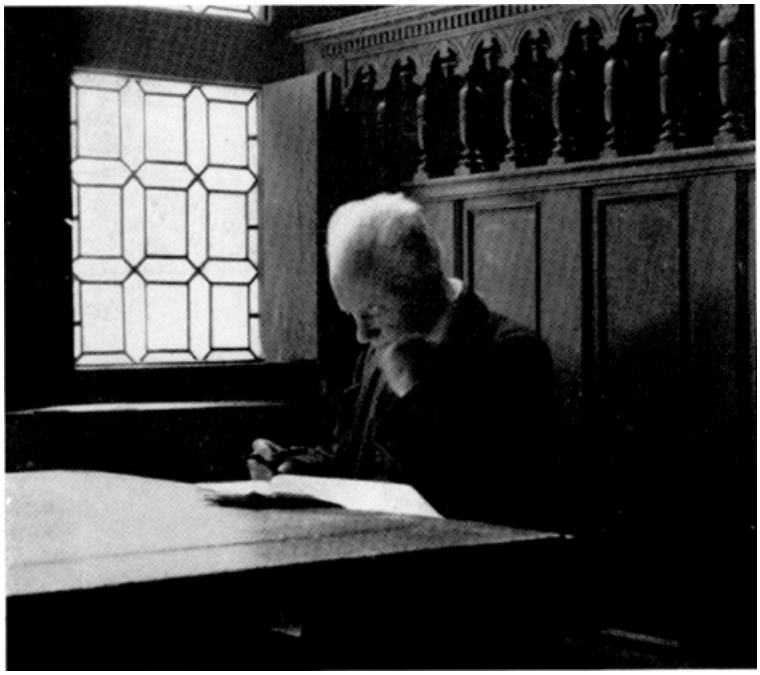
Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

[De Gulden Passer 1948]

[Nummer 1-2]

PROSPER VERHEYDEN
1873-1948

Prosper Verheyden
In memoriam
1873-1948

Met Prosper Verheyden, Ondervoorzitter van de Vereniging der Antwerpse Bibliophielen, die op 21 Augustus j.l. te Wilrijk bij Antwerpen overleed, is een der meest merkwaardige geleerden en tevens een der edelste figuren uit de wereld van het Vlaamse Boekwezen verdwenen.

Mechelen had hem op 25 October 1873 zien geboren worden en de genegenheid voor zijn vaderstad heeft hem zijn hele leven door bezield, en wel zo dat een verblijf van straks een halve eeuw te Antwerpen, zijn tweede thuis geworden, de banden met Mechelen geen ogenblik losser heeft doen worden.

Zijn vader oefende het eerzaam beroep uit van beeldhouwer en de kleine jongen moest vaak, naar hij zelf vertelde, voor zijn vader model staan als die een Jezuskind of een Engel had ‘uit te steken’.

Van 1885 tot 1891 volgt hij de lessen in de wetenschappelijke afdeling aan het Mechels Atheneum. Hij was een uitermate begaafd leerling die op zijn rapporten, voor al de vakken de vermelding ‘zeer goed’ kreeg en die in September 1891, nadat hij zijn studiën schitterend had beëindigd, in de algemene wedstrijd van de Middelbare onderwijsinrichtingen, met de ereprijs in het Nederlands werd bekroond. De liefde voor zijn moedertaal, bij de knaap reeds aanwezig, is ook de rijpe man die behalve Nederlands, vloeiend Frans, Engels en Duits te spreken en te schrijven wist, bestendig bijgebleven.

Na afloop van zijn atheneumjaren, - zijn opleiding aldaar en zijn leraars, inzonderheid Frans van den Bergh, heeft hij later dankbaar herdacht, - toog hij naar de Brusselse universiteit om

er wis- en natuurkunde te studeren. Maar voor en na bezocht hij musea en bibliotheken, leerde kijken en het schone bewonderen.

In 1892, negentien jaar oud, sticht hij samen met de 10 jaar oudere architekt van Haesendonck, een maandblad *De Eikel.* Onder verschillende pseudoniemen heeft hij het tijdens de vier jaren van zijn bestaan, grotendeels alleen volgeschreven. Zijn eerste degelijke bijdrage daarin was een stuk over de Mechelse schilder Herreyns. Edw. Pellens zorgde voor de illustratie.

Omstreeks 1896, - sedert jaren reist hij dan reeds heen en weer tussen Mechelen en Brussel, - komt hij in kennis met de Franse geleerde Elisée Reclus, denker en schrijver van groot formaat, die uit Frankrijk verbannen was omwille van zijn politieke gezindheid, - hij was nl. de voornaamste theoreticus van de anarchie, - en aan de Brusselse universiteit een leerstoel had gekregen. Reclus oefende grote invloed op zijn jeugdige toehoorders, die in hun overmoed er van droomden de maatschappij te hervormen. Met geestdrift schaart Verheyden zich aan de zijde van hen die geloven in het ideaal van een schonere mensheid en hun krachten willen geven aan de verbetering van de maatschappij. Hij zoekt contact met jonge schrijvers, kunstenaars, sociologen die zich omheen de vlag hadden geschaard van het tijdschrift *La Société Nouvelle.* Hij vertaalt werken van Bruno Wille, van E. Carpenter, e.a. Het zijn jaren van blijde verwondering bij de vele en schone mogelijkheden die het leven biedt, maar... intussen moet ook de strijd om den brode gestreden worden, de studies worden afgesloten met een candidaatsexamen en Verheyden zoekt zijn weg in de journalistiek. In Februari 1899 krijgt hij een baantje op de secretarie te Mechelen; hij blijft er tot December 1900.

Datzelfde jaar 1900 treedt hij in het huwelijk met de dochter van de Ieperse drukker Lambin en verhuist naar Ieper, waar hij een korte tijd werkzaam is in de zaak van zijn schoonvader. Na een tijdje aan *De Nieuwe Gazet* verbonden te zijn geweest, krijgt hij op 14 October een aanstelling op het stadhuis te Antwerpen, als ‘snelschrijver’. Van Mechelen uit, waar hij na zijn kort verblijf te Ieper weer was gaan wonen, verhuist hij thans naar Antwerpen. In de functie van bureeloverste bij het Gemeentebestuur en

directeur van het *Gemeenteblad* is hij aldaar werkzaam gebleven tot in 1938, toen hij met rust is gegaan.

Het jaar 1903 is van grote betekenis geweest in Verheyden's leven. Toen is nl. zijn liefde voor het schone boek voor het eerst tot uiting gekomen in een artikel, geschreven voor *De Nieuwe Gazet* en getiteld *Een vorstelijk Boek*, waarmede bedoeld werd het te Mechelen bewaarde z.g. Gezangboek van Maria van Oostenrijk. Em. de Bom, de oudste thans van Prosper Verheyden's vrienden, heeft in *Prosper Verheyden gehuldigd...* 1943, op de hem eigen pittige wijze verteld, hoe dat artikel de aanleiding is geweest voor de stichters van het toen gloednieuwe *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen*, met name Victor de la Montagne en de Bom zelf, om contact te zoeken met de jeugdige, geestdriftige maar bedeesde bibliophiel-in-spe en zijn medewerking te vragen voor het tijdschrift. Het contact was er, vriendschap werd gesloten en de medewerking is er gekomen, degelijk en overvloedig.

Wat de omgang met een man als Victor de la Montagne voor Verheyden heeft betekend, men kon het zich voorstellen als men hem met ingehouden gevoel over de dichter van *Kleine Liederen* had aan het woord gehoord. Met de la Montagne, dichter en bibliophiel, maar ook gemoedsmens, had Verheyden zoveel gemeen. Meer dan eens heeft hij verteld hoe hij bij de eenzame en gedesillusioneerde dichter een lichtje in de gesluierde blik had weten te toveren, als hij, bij een tafeltje op een eenzaam terras, zacht een gedicht opzei uit de jeugdverzen... En hij genoot van de herinnering!

De beloofde medewerking aan het *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* zette in met een royaal geïllustreerde bijdrage over *Het Gezangboek van Margaretha van Oostenrijk.* Het was de eerste maal dat het prachtig manuscript met zijn schitterende miniaturen zo goed en flink werd bekeken en beschreven. Verheyden praat niet na wat anderen hebben gezegd, hij kijkt liever zelf en oordeelt en weerlegt als het nodig is; hij houdt er een eigen mening op na en komt daar ook voor uit.

Datzelfde jaar 1904 bezorgt hem een andere blijde verrassing: In het Museum Plantin zou een tentoonstelling worden gehouden van het moderne boek. Voor het organiseren daarvan deed de

conservator, Max Rooses, beroep op Em. de Bom, onder-bibliothecaris der Antwerpse Stadsbibliotheek en deze haalde zijn vriend Prosper Verheyden er bij. Dat die tentoonstelling een groot succes is kunnen worden, is zeker voor geen gering deel te danken geweest aan de kunde en de zorg en de geestdriftige ijver waarmede Verheyden de taak op zich nam. Van de catalogus, die meer dan 1000 nummers omvatte, inzendingen uit 13 verschillende landen, werd een Nederlandse en een Franse uitgave gedrukt. Verheyden kreeg deze laatste, VIII en 205 blz. groot, voor zijn rekening. In het Septembernummer van *La Belgique Contemporaine*, gaf hij datzelfde jaar lucht aan zijn waardering, in een uitvoerig en verantwoord artikel: *L'Exposition du Livre moderne à Anvers.*

Inmiddels had het Museum Plantin, dit sprekend getuigenis van de boekencultus der vroegere machtige koopmansstad, dat in zijn rijkgestoffeerde zalen en kamers de schatten bergt van druk- en bindkunst uit vervlogen eeuwen, naast doeken en prenten en portretten van wie eens dit huis en deze stad beroemd hebben gemaakt, de jonge zoeker naar schoonheid als in een oase opgenomen. Hij mocht immers voortaan iedere dag de conservator behulpzaam zijn, hij mocht zijn handen laten glijden over het zachtglanzende leer der banden en zijn oog verlustigen aan miniaturen en prenten, aan incunabelen en Plantijnse drukken. Hij mocht omgang hebben, - denk eens aan -, met Rooses, een vat vol geleerdheid, een bibliophiel, een kunstminnaar, een wijze. Het dagelijks verkeer met Rooses is van het grootste nut voor hem geweest. Wat er in zijn opvatting en werkwijze nog een tikje té uitbundig, wellicht té weinig verantwoord kon zijn geweest, werd ingetoomd en wegwijs gemaakt door de bedachtzame Rooses, een hoogstaand man, gereserveerd van houding, maar rechtvaardig in zijn oordeel en die kunde en geestdriftige ijver wist te waarderen.

Verheyden is intussen vader van een zoon geworden, hij heeft drukke ambtsbezigheden, maar hij woekert met zijn tijd en stort zich met hart en ziel op alles wat in verband staat met het Vlaams boekwezen. Te beginnen met jaargang V van het *Tijdschrift...* zien we zijn naam, als secretaris van de redactie op het titelblad voor-

komen. Behalve voor het Antwerps, heeft hij ook voor het Mechels *Bulletin du Cercle archéologique...* geschreven over *Boekhandelaars te Mechelen in de 16de eeuw*, over *Boekbanden met blinddruk uit de 15de en de 16de eeuw... te Mechelen*, over *Mechelsche Boekbinders uit de 14de, 15de en 16de eeuw*, over *Banden met blinddruk bewaard in het Museum Plantin-Moretus*, enz. Naast het geschreven of gedrukt boek, heeft hij het werk van de binders tot een voorwerp van studie gemaakt. Eigenlijk is zijn liefde voor de band ontstaan tegelijkertijd met zijn belangstelling voor de inhoud ervan. Dat de tweedelige catalogus die James Weale, de schrandere vorser en ontdekker van zoveel schoonheid op Vlaamse bodem, onder de titel *Bookbindings and rubbings of bindings in the National Art Library South Kensington Museum*, in 1898 had uitgegeven, daarbij als een spoorslag heeft gewerkt, ligt voor de hand. Kort nadat het werk verscheen, heeft hij het in zijn bezit en met Weale zelf heeft hij nog kennis kunnen maken.

Verheyden's persoonlijke methode, zijn eigen manier om een onderwerp voor te stellen en in het licht te plaatsen, treffen we reeds aan in die eerste opstellen. Hij vindt voor zijn beschrijvingen de gepaste uitdrukking, het schilderachtig woord, terwijl zijn beschouwing steeds gefundeerd blijft op de feiten die hij in bibliotheek en archiefkamer achterhaalt en verzamelt. Van boeken en banden wil hij alles weten. Hij vorst met eindeloos geduld tot ze hem tenslotte het geheim van hun leven, hun herkomst en lotgevallen prijsgeven. Maar wat een vreugde telkens er een nieuwe vondst wordt gedaan: Een onbekende band, een bindersnaam, een ruimere blik in scriptorium, drukkerij of binderij! In het vinden zelf ligt het hoogste genot. In het ontcijferen en bij elkaar brengen, in het wikken en wegen en schikken tot een geheel dat àf is. Puur genot dat de vorser is beschoren en aan Prosper Verheyden ruim ten deel is gevallen!

Slaat men er de lijst op na van zijn opstellen en bijdragen, verschenen tot in 1914, het oorlogsjaar, dan merkt men dat de aantekeningen omtrent Antwerpse, Mechelse, Gentse, Ieperse drukkers en boekhandelaars, de studies aan banden gewijd in aantal overtreffen. De reeks wordt afgesloten in 1913 met een degelijke, flink-geïllustreerde bijdrage over *Het Boekwezen*, in het

onder de leiding van Max Rooses uitgegeven *Vlaanderen door de Eeuwen heen.*

De oorlog van 1914 en de strijd om Antwerpen doen Verheyden met zijn gezin de wijk nemen naar Nederland en van daar uit naar Engeland. Het was niet de eerste maal dat hij de voet zette op Britse bodem. In 1899 reeds had hij Engeland leren kennen en wel in gezelschap van Jef Denyn, toen reeds zijn vriend. Aanleiding tot dit bezoek was natuurlijk een beiaardgeschiedenis geweest. Het stadje Cattistock, in Dorset, had een beiaard die herstelling behoefde. Dat zou van uit Mechelen gebeuren... maar liever laat ik Prosper Verheyden zelf aan het woord:... 'in 1899 heeft Jef Denyn hem voor het eerst bespeeld, dien 5^{en} Juni, toen de bisschop van Salisbury de klokken wijdde. Désiré Somers, uit Mechelen, had het wekkering- en speelmechanisme gemaakt. Daar was nog een jonge Mechelaar bij, die niets anders te doen had dan te zorgen dat de Engelsche helpers de Vlaamsche onderrichtingen uitvoerden en de Vlaamsche technici besef kregen van de Engelsche wenschen en bekommeringen. Drie weken werk op den toren in 't voorjaar, vier weken in den zomer, en de Rubensmarsch wekkerde voor 't uur in de Cattistocksche dalen. Er waren bovendien vriendschapsbanden ontstaan, die in wederzijdsche bezoeken vaster gevlochten, nu dertig jaar lang tegen rukken en sleet hebben uitgehouden' (Aldus in *Jaarverslag* 1926-1927 & *Mededeelingen van de Mechelsche Beiaardschool*, bl. 21-22).

Vijftien jaar later zal 'de jonge Mechelaar' van toen, zijn verblijf in Engeland weer benuttigen om te vertoeven in de kringen van muziekminnaars en beiaardvrienden. In December 1914 houdt hij te Londen een lezing over *Peter Benoit and the modern Flemish School*, waarvan de tekst naderhand wordt opgenomen in *Proceedings of the musical Association.* En in de loop van diezelfde Decembermaand krijgt hij te Croydon (Londen) het eerste boek toegezonden dat tot dusverre aan de historiek der beiaarden werd gewijd: *Carillons of Belgium and Holland*, *Tower music in the Low Countries*, van de hand van William Gorham Rice uit Albany (Verenigde Staten), groot vriend van Vlaanderen, inzonderheid van Mechelen. Het exemplaar dat Verheyden

geschonken werd, draagt de vererende opdracht van 's schrijvers hand: *To Mr Prosper Verheyden*, *whose counsel and whose kindness is on every page*, *from his friend W.G. Rice*, *Albany*, *Nov. 1915*.

Wat Verheyden's aandeel in het tot stand komen van dat werk heeft betekend, vermoedt men allicht als men weet dat hij zich sedert jaren met de geschiedenis van beiaard en klokkenspel had beziggehouden. Van 1904 af, in welk jaar hij een stuk schreef over de beiaard van het Gentse Belfort, heeft hij met kortere of langere tussenpozen thema's in verband met klokken en beiaarden behandeld. Na de oorlog nam zijn bedrijvigheid op dat gebied nog toe, in zoverre dat in 1922 door Jef Denyn en door hem zelf werd overgegaan tot het stichten van de Mechelse Beiaardschool, van welk instituut hij tot het laatste toe de ijvervolle secretaris is gebleven. Zijn activiteit in verband met die inrichting zal te gepasten tijde worden herdacht van bevoegde zijde. Van zijn talrijke geschriften betreffende de beiaarden, weze hier enkel vermeld het in 1926 uitgegeven werk: *Beiaarden In Frankrijk*, 140 bl. met 400 illustraties, terwijl de laatste arbeid waaraan hij de hand heeft gelegd, het klaarmaken van het Gedenkboek is geweest ter ere van Jef Denyn, de grootste beiaardier die de Nederlanden hebben gehad. Zo werd de kring gesloten waarin hij een halve eeuw lang zich had bewogen en thuisgevoeld.

Hoe kon hij genieten van muziek, en hoe wist hij ook anderen in dat genot te betrekken! Zijn vrienden-musici, Jef van Hoof in de eerste plaats, kunnen dat getuigen. Liept ge met hem te wandelen in een van onze oude steden, dan trof het hoe hij al oog en oor was voor het schone, het eigenaardige dat er te zien of te horen viel. Een oude gevel, het slingeren van een eeuwenoude straat, de mensen daarin bedrijvig over en weer lopend, hun taal, hun dialect, de typische en ‘ongeschuumde’ woorden uit de volksmond, dat alles trof hem en interesseerde hem zodat hij er over praten moest. Maar als er boven uw hoofd een klok te brommen begon, of een beiaard aan 't wekkeren ging, dan onderbrak hij het gesprek en deed u luisteren. En over die klok en die beiaard kreegt ge stante pede zoveel bijzonderheden te horen dat ge u inwendig schamen gingt over uw verregaande onwetendheid!

In 1915 werd er gelegenheid gevonden en benuttigd om uit Engeland naar Antwerpen terug te keren. Max Rooses was op de vooravond van de oorlog gestorven. Jaren lang had Verheyden haast iedere dag in het Plantijnse huis verkeerd, hij kende de schatten die daar opgeborgen lagen als geen ander. Hij had verdiend de opvolger van Rooses te worden... Tijdens de jaren 1915-1918 zien we hem een verantwoordelijke functie waarnemen bij het Comité van de voedselbedeling te Antwerpen. Maar even intens als vroeger, leeft hij in de wereld van het schone boek, in de toverwereld der muziek.

Hij neemt tijdens die jaren het verzorgen van enkele keurige gedenkboeken en gelegenheidsuitgaven ter hand. Het jaar vóór de oorlog was door zijn zorgen dat smaakvolle album voor het huldebetoon aan de Antwerpse schepen Frans van Kuyck tot stand gekomen, gedrukt in twee kleuren, op Van Gelder Eenhoorn, bij Buschmann. In 1916 laat hij Gust Janssens het Herinneringsalbum aan Frans van Kuyck drukken, die in 1915 overleden was. In 1917 bezorgde hij dat keurige boekje PETER BENOIT, *De Schelde*, met een levensbeeld van Benoit door Em. de Bom, de muzikale ontleding van het oratorio, door Lodewijk Ontrop en de tekst van het 'zanggedicht', door Emmanuel Hiel. En datzelfde jaar verschijnt, ook weer bij Gust Janssens, op Van Gelder, in twee kleuren, 4° formaat, Pol de Mont's *Meivuur*, *Landelijk spel in twee bedrijven*, *getoonzet door Jef van Hoof.*

In 1918 zien we hem, steeds bij Gust Janssens, in het licht geven *Een Brief van Antwerpen aan Gent (14 Maart 1584)...* Deze 'sendtbrief", in 1584 anoniem bij Plantin verschenen, wordt door Verheyden toegekend aan Marnix van Sint Aldegonde. Het boek heeft als opdracht: Ter nagedachtenis van Victor A. De la Montagne 1854-1915. Aan de tekstuitgave, groot 17 bladzijden, gaat een inleiding van 45 bl. vooraf. Met kennis van zaken beweegt Verheyden zich op het terrein van de historische critiek. Jammer dat hij het bij die enkele proeven heeft gelaten.

Enkele jaren later komt hij ons verrassen met een interessante studie over een thema, voorkomend in de literatuur en de schilderkunst der middeleeuwen, nl. de zogenaamde Maagdendans. De onmiddellijke aanleiding tot het schrijven van dit stuk was een

bezoek aan het Onze-Lieve-Vrouwe-Gasthuis te Mechelen, waar een 16de eeuws geschilderd paneel wordt bewaard dat voorstelt dansende maagden omheen Christus, haar Bruidegom. Deze voorstelling werd door Verheyden in verband gebracht met, en verklaard aan de hand van het middelnederlands gedicht *In den Hemel is enen Dans*, en tevens met *Des vyants net*, van Fr. Vervoort.

De naam Frans Vervoort, is onafscheidelijk verbonden met die van Verheyden zelf. Frans Vervoort had hij jaren geleden reeds ‘ontdekt’, nl. toen hij zich bezig hield met de opzoekingen betreffende Mechelse boekhandelaars in de 16de eeuw. Uit een van Vervoort's werken, *Die Woestyne des Heren*, heeft hij Passietonelen saamgelezen en het boekje, dat door De Sikkel in de Reeks ‘De seven Sinjoren’, in 1924 werd uitgegeven, van een uitvoerige, beredeneerde inleiding voorzien. Naast de vreugde die het ontdekken van onbekend, en dus niet naar waarde geschat werk, steeds biedt, had hij tevens de voldoening dit werk van een Mechelaar te weten, van iemand die als vroom gemoedsmens en als krachtig vertolker van zijn gevoelens, zo goed bij Verheyden's opvatting van een middeleeuws kunstenaar paste! De uitgaven van Vervoort's werken, die anoniem verschenen en door anderen werden bezorgd, heeft hij als werk van de Mechelse minderbroeder kunnen identificeren en beschrijven en dat materiaal ligt verzameld in een uitgebreide studie, *Frans Vervoort*, *Minderbroeder († 1555). Werken*; *Uitgevers* verschenen in *Handelingen van den Mechelschen Kring... 1925*, *1927.*

Hoe ruim inmiddels de belangstelling, door Verheyden opgewekt, omheen de figuur en het werk van de Mechelse minderbroeder is geworden, daarvan leggen een sprekend getuigenis af, de studies en geschriften welke in steeds groter wordend aantal aan Vervoort worden gewijd.

Wat betreft onze middelnederlandse literatuur, ging Verheyden's voorkeur uit naar de geschriften der mystiekers: Hadewijch en Ruusbroec waren de grote figuren die hij bewonderde. Zoals hij bewonderde de schrijvers, die een paar eeuwen later aan het woord gekomen, in hetzelfde spoor trachtten te lopen als hun grote voorgangers. Tegenover de poëzie der Rederijkers stond hij onverschillig. Het was een soortgelijke onverschilligheid, die hem

in de musea het hoofd deed afwenden van de Romanisten, die hij voos vond, ‘noch vlees noch vis!’ Maar een Vervoort, een Martinus van Sint Truyden, dat waren mensen waar hij sympathie voor had.

Zelden heb ik hem in opgetogener stemming gezien dan toen hij die lange studie klaarmaakte over *Martinus van Sint-Truyden*, *rector van Bethanië (1601-1658)*. Dat was in 1939 en zij werd een paar jaren later gevolgd door *Martinus van Sint-Truyden als vertaler van Mystieken.* (Beide studies verschenen in de *Handelingen van den Kon. Kring... Mechelen*).

Martinus van Sint-Truyden was al even weinig bekend in de literatuur als Vervoort, ja minder nog want zijn geschriften waren nooit gedrukt geraakt. Verheyden heeft de handschriften opgespoord, gelezen en bestudeerd. Martinus van Sint-Truyden is geen zo groot kunstenaar als Vervoort, maar hij heeft iets sappigs, iets volks, met zijn voorkeur voor ‘platte Mechelsche woorden’, zoals hij het noemt. En zijn vers wordt schoon bij pozen, ‘door diepte en heftigheid van gevoel’. De titels van zijn voornaamste werken: *Den inkeer der Sielen*; *Den begonsten Hemel*, enz., wijzen in de richting van de mystiek.

Maar de voornaamste taak die Verheyden op zich had genomen, en die tot zijn levenswerk is uitgegroeid, al heeft hij ze niet tot een einde kunnen brengen, heeft bestaan in het schrijven van de geschiedenis van de boekband in de oude Nederlanden.

Het materiaal dat hij daarvoor sedert een halve eeuw heeft bijeengebracht, de duizenden wrijfsels van banden, de even zoveel nota's en aantekeningen, de talloze foto's, de uitvoerige beschrijvingen, dat alles vormt een geheel dat de grootste bewondering afdwingt. Vóór hem was de studie van de boekband in onze gewesten, een onontgonnen gebied. Wel hadden Caullet, Vanden Gheyn en Bergmans, zich al eens aan de beschrijving van een paar boekbanden gewaagd, maar van methodisch onderzoek, van wetenschappelijke vorsing was er geen sprake. Hierboven werd James Weale vernoemd. Die merkwaardige man, die alhoewel Engelsman van geboorte, toch dank zij zijn jarenlang verblijf in Brugge, zich onze taal had eigen gemaakt en onze

kunst tot een voorwerp van speciale studie, heeft Verheyden aangemoedigd een soortgelijke onderneming als de befaamde catalogus op touw te zetten.

Van 1904 af, het jaar waarin zijn eerste bijdrage over boekbanden verscheen *(Boekbanden met blinddruk uit de 15de en de 16de eeuw... te Mechelen)*, tot in 1947, toen zijn laatste opstel werd gepubliceerd in het tijdschrift *Limburg*, over *Limburgsche Boekbanden*, gevolgd nog hetzelfde jaar door een stukje over *Een pas ontdekte stempelband van het Tongerse klooster Ten Nood Gods*, nog te verschijnen in het *Album J. Gessler*, heeft hij 33 studies en opstellen over boekbanden in het licht gegeven; daaronder is begrepen de omvangrijke *Catalogus*, uitgegeven ter gelegenheid van de Wereldtentoonstelling voor Koloniën, Zeevaart en Oud-Vlaamsche Kunst, te Antwerpen in 1930. *(Deel V. Boekbanden)*.

De bedrijvigheid op het boekbandenterrein vervalt in twee periodes: Door de eerste wereldoorlog in zijn werkzaamheid onderbroken, duurt het enkele jaren vooraleer Verheyden, vooral door de zorg om de Beiaardschool en de studies over beiaarden in beslag genomen, de banden-studie weer kan opnemen, maar dan ook met een volhardende geestdrift en een rusteloze bedrijvigheid die de langzamerhand ouderwordende telkens weer prikkelt om verder te gaan.

De grote bezigheid wordt hervat met het voorbereiden van de afdeling Boekbanden op de Tentoonstelling te Antwerpen in 1930. Drukker dan ooit wordt er gecorrespondeerd met vrienden en kennissen-bibliophielen en met bibliotheken in binnen- en in buitenland, van alle kanten stromen de schatten toe, de banden, kostbaar en jaloers bewaard; ze worden bekeken en bestreeld, in het licht gehouden en gekeurd, ze worden gekoesterd en geliefkoosd als dierbare herinneringen, als glanzende, zinrijke, sprekende getuigen van een sterk levend groots verleden. Wat al rijke uren, dagen, weken, ja maanden er met die voorbereiding gemoeid waren, wat al bezielde gesprekken, herinneringen en anecdoten er omheen die banden werden gevoerd of opgehaald, wat al stille verrukkingen de komst van een gekende maar nooit vroeger te genaken, of sterker nog, van een onbekende band in het hart van Verheyden teweeg bracht, en van daaruit oversloeg naar het

gemoed van wie bij hem waren en hem een behulpzame hand reikten, wie het niet heeft meegemaakt zou het ooit vermoeden! En toen ze dan in hun glazen toonkasten lagen, glanzend in het licht van de hoge ramen, en Verheyden er als een blijde patroonheilige bij stond, glimlachend en toch ingetogen als van schroom om de nabijheid van zoveel edel en kunstrijk handwerk en geestesarbeid, toen begonnen de rijke uren, die dagen van Juni, Juli en Augustus van dat onvergetelijk jaar '30: toen begonnen de tochten, ieder dag als pelgrimstochten naar dat rijk van gebonden schoonheid en het verleden van alles wat ons dierbaar was, van poëzie en mystiek, van de zachte harmonie der kleuren en stempels en festoenen en friezen en ranken, met de vrome spreuken en wensen als ‘Gode Lof van Al’, of ‘Ik dien di Lief mit trouwen’, of nog ‘Ligatus per manus Johannis Thys qui petit a malis erui et semper protegi per manus Domini’. Draken en lindewormen, adelaars en serpenten, naast musicerende Engelen, en dansende boeren en Kerstvreugdige herders; O.L. Vrouw, ‘Ecce ancilla Domini’ en de Man van Smarten, de ‘Wapenen Ons Heren’, met de bede: ‘O vos omnes qui transitis per viam...’, en St Jan, en Franciscus, en zo veel anderen. Die rijke maanden zijn te vlug voorbijgesneld en de wetenschap dat zij nooit meer weerkeren, maakt de herinnering aan hun glans nog zoveel sterker, schoner maar tevens schrijnender.

De Boekbanden-catalogus, 210 bladzijden groot, met inleiding, deskundige beschrijving van 294 banden en een register van boekbinders en -binderijen, is een werk van grote waarde, het eerste en het enig systematische dat we over de Nederlandse boekbanden bezitten. Over die catalogus liet een gezaghebbende stem uit Nederland, bij monde van Mejuffrouw M.E. Kronenberg zich aldus uit: ‘In zijn opzet slechts leidraad bij 't tentoongestelde, is hij daar hoog boven uitgeschoten en een voortreffelijke, zoo niet de beste studie geworden, die we tot nu toe over Zuid-Nederlandsche banden bezitten. Bewonderenswaardig is in de eerste plaats het talent, waarmede Prosper Verheyden steeds meer banden op naam van hun maker zet, de initialen met speelsch gemak oplossend... Wat naar mijn oordeel een groote bekoring van deze catalogus uitmaakt, is, naast de volmaakte competentie

van de samensteller, zijn merkwaardig talent, de banden te beschrijven. Wij allen, die wel eens te hooi en te gras een band beschreven hebben, deden dit met zakelijke termen en in nuchtere bewoordingen; Prosper Verheyden teekent en typeert de banden uit de volheid van een kunstzinnig gemoed en vindt, bezield door zijn warme liefde voor de besproken objecten, altijd het juiste woord'. Volgt dan een reeks aanhalingen tot staving. Het hele stuk, zoals het verscheen in *Het Boek*, jrg. XX (1920) bl. 168-170, is het lezen overwaard.

Te beginnen met 1932 verschijnen er dan regelmatig bijdragen over boekbanden in het Nederlands tijdschrift *Het Boek*, de waardige opvolger van het sedert de oorlog verdwenen *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen.* Die studies handelen over Noord-Nederlandse banden te beginnen met die van Sint Agnietenberg te Zwolle, het klooster waar Thomas a Kempis geleefd en gewerkt heeft, gevolgd door *Boekbanden uit 's Hertogenbosch*, *Boekbanden uit Maastricht*, enz. Telkens behoorlijk geïllustreerd, telkens vol vondsten, beredeneerd bewerkt, duidelijk verklaard en voorgesteld, methodisch behandeld, en in die taal en die toon, die sierlijke en overtuigende wijze van zeggen, Verheyden alleen eigen.

Het jaar 1935 brengt weer een verblijding: in de tentoonstelling van Oude Kunst te Brussel is er een afdeling over Brabantse boekbanden. Al is ze uit de aard der zaak veel beperkter dan die van 1930, toch komen er heel wat mooie banden samen, dank zij Verheyden's zorg en speurzin. Een catalogus verscheen er niet, maar wel een synthetische studie over *La reliure en Brabant*, in het *Mémorial de l'Exposition...* 1935. De geschiedenis van de boekbinderij in het oude hertogdom Brabant wordt er in een kleine 50-tal bladzijden behandeld en door 23, met zorg gekozen illustraties verduidelijkt.

De Brabantse abdijen en kloosters hebben zoals iedereen weet, een voorname rol gespeeld op het gebied van de literatuur: onze grote mystieke schrijvers zijn uit Brabant afkomstig! Maar ze hebben ook, naast een aantal scriptores en verluchters, heel wat binders opgeleverd. In Roodeklooster, Groenendaal, bij de Brusselse Broeders des gemenen Levens, in het Brusselse vrouwenklooster Jericho, in de Kartuize te Scheut, in Sint Maartensdaal

te Leuven, enz., zijn er degelijke, fraaie, sierlijke banden gemaakt. Ook leken zijn hier aan 't werk geweest, meestal weliswaar in de dienst en ten behoeve van abdij of kloostergemeente. Een van die leken is Godefridus Scriptor, door Verheyden dank zij zijn speurzin en zijn schrander inzicht, vereenzelvigd met Godevaert de Bloc, die boeken schreef en bond te Brussel, in de tweede helft van de 14de eeuw. Hij was nl. 's mans boedelbeschrijving, in het Rijksarchief te Brussel, op het spoor gekomen en had hem aldus in zijn milieu leren kennen als binder en als schrijver o.m. van een hs. met werken van Hadewijch, bewaard in de Kon. Bibliotheek te Brussel. Die vondst heeft hij omstandig verhaald in *Het Boek*, XXIV (1937) onder de titel *Huis en Have van Godevaert de Bloc*, *scriptor en boekbinder te Brussel.*

Tot dusverre was door de specialisten aangenomen dat de Vlaamse paneelstempel pas in de 15de eeuw, of op zijn vroegst tegen het einde der 14de, was in zwang gekomen. Het was Verheyden voorbehouden een paneelstempel op het spoor te komen, die haast twee eeuwen ouder is dan de vroegst gekende en die gebruikt werd door Wouter van Duffel, priester, scriptor en boekbinder te Antwerpen, omstreeks het midden der 13de eeuw. De band waarop de waardevolle paneelstempel voorkomt, werd op advies van Verheyden uit Engels bezit aangekocht ten behoeve van het Museum Plantin. Het opstel waarin hij ons deze vondst mededeelt, in *De Gulden Passer*, *1937*, is een schitterende les in methode, bij het onderzoek en de vergelijking van gegevens en feiten. Leest men deze meesterlijke uiteenzetting, langzaam en met aandacht, dan krijgt men respect voor de bandenhistorie en haar beoefenaars! De gevestigde theorie werd door dit stuk definitief omvergeworpen.

De volgende studies en bijdragen die elkaar in vlug tempo opvolgen, soms twee, drie per jaar, behandelen in hoofdzaak goedomlijnde objecten of thema's: Het zijn in de volgorde van verschijnen de beschrijving van *Twee banden van Plantin voor Keizer en Prins*, - geen stempelbanden maar gedecoreerde en vergulde naar Franse mode, en Verheyden toont aan dat niemand te Antwerpen dan precies Plantin voor dergelijk bindwerk in aanmerking komen kan. Daarmede zitten we volop in de Renaissance,

circa 1550; ook *Jan Mone's bandpaneel voor Jan Carondelet (Mechelsche Bijdragen*, *1938)* beschrijft een Renaissance-band met paneelstempel, niet echter naar een ik ging zeggen levend exemplaar van leer en hout, maar naar een gebeeldhouwde gedecoreerde band die het albasten ligbeeld, dat bisschop Carondelet moet voorstellen, en thans in de Sint Salvator-Kerk te Brugge zich bevindt, in de hand houdt. De conclusies die hij er aan vastknoopt zijn o.m. dat de techniek van de bandversiering op het punt staat gewijzigd en veranderd te worden. 'Na een tiental jaren, aldus Verheyden, verdwijnt de paneelstempel uit onze boekbinderijen, waar hij thuis was sedert de dertiende eeuw. Had Carondelet vijf jaar langer geleefd (hij stierf in 1545), de prachtband van zijn brevier had er reeds anders uitgezien.'

Uit de lange lijst der volgende opstellen haal ik er hier kortheidshalve nog slechts een paar aan, nl. die waarin thema's worden behandeld zoals de *Fortuna-Paneelstempels op Vlaamsche Boekbanden* (*De Gulden Passer*, 19de jrg. 115-140) en *De Boerendans op Vlaamsche Boekbanden*, (*id.* 20ste jrg. bl. 209-237). In beide studies worden gegevens aan de miniatuur-, de prent- en de schilderkunst ontleend, met elkaar vergeleken en te pas gebracht.

Aan de boekbinderij van Groenendaal, vroeger reeds bondig behandeld in het *Mémorial...* 1935, wijdt Verheyden een aparte studie in *Ons Geestelijk Erf*, 1943. Aan *De 15de eeuwse Antwerpse boekbinder(s) Jan van Wouw*, een bijdrage in het Album *Baekelmans ter eere.* Uit de laatste jaren dateert de merkwaardige studie over *Paneelstempels met Sint-Pauluspenning op Brabantsche en Engelsche Boekbanden*, in *De Gulden Passer*, 23ste jrg. bl. 1-17). Hij komt hierin tot het besluit dat de eerste van de twee typen, die met de voorstelling van Sint Paulus Bekering, zeer waarschijnlijk te Antwerpen thuishoort, terwijl de tweede, die met een Pauluspenning tussen Evangelistentekens, een voorbeeld van een als synthese herleven van een romaanse (12de en 13de eeuwse) bandversiering, gebruikt wordt te Leuven en te Antwerpen, van waar hij naar Engelse boekbinderijen overgaat, terwijl zijn oorsprong toch te Leuven moet worden gezocht.

Een paar kortere studies nog, over banden met een paneelstempel voorstellende O.L. Vrouw ten Troon, en een band met

paneelstempel O.L. Vrouw in Ootmoed, afkomstig van het regulierenklooster ‘in onser Vrowen Polder’ op Walcheren, en dan krijgen we tenslotte *Limburgsche Boekbanden*, de bijdrage die hij op mijn verzoek heeft geschreven in 1946 en die aanvang 1947 in het tijdschrift *Limburg* verscheen, groot 35 bl. met 9 illustraties.

In Limburg zijn boeken gebonden, zijn centra van boekbinderij geweest de steden Tongeren, Maaseik, Sint Truiden, Hasselt alsmede het graafschap Horn; daarbij komen Zepperen, Zeelhem (de kartuize), Averbode en Diest. Luik mag en moet daar bij worden gerekend, want te Luik, in de Kartuize van de XII Apostelen, werkt de Limburger Jacobus van Gruytrode, als schrijver en tevens als binder.

Jacobus, op wiens naam ascetische geschriften staan in het Latijn en in het Nederlands, heeft ons in een paar van zijn sober, maar degelijk, smaakvol en kunstrijk bestempelde banden, een inscriptie nagelaten, roerend in haar eenvoud en karakteristiek voor 's mans doenwijze. Één daarvan, voorkomend in een hs. van de Kon. Bibliotheek te Den Haag, luidt als volgt: ‘Dit buec heeft ghebonden brueder Jacobus van gruytroey vanden Eertwech arm Carthuser by luyck, Ende Christiaen sijn brueder heeft dat leder betaelt. Biddet om gods wille voer hon’. Zijn naam, zijn verstorvenheid, zijn eerzaam handwerk... Wij vinden het alles in die enkele zin uitgedrukt. Ook die Jacobus van Gruytroey is een man naar Verheyden's hart!

Verheyden's gezondheid had tot voor een paar jaren nooit aanleiding tot ongerustheid gegeven. Hij had een sterk gestel en was bestand tegen fysieke vermoeienis. Ganse dagen door kon hij werken en ganse nachten er bij, schrijvend, lezend, soms rechtstaande leunend met de elleboog op de schoorsteenmantel. Als hij bezig was met iets dat hem belang inboezemde, vergat hij uur en tijd, eten en drinken.

Hij was vroom zoals wij ons voorstellen dat de middeleeuwers, ‘zijn middeleeuwse vrienden’ het waren, doordrongen van de waarheid der spreuk die op meer dan één band voorkomt: *Dum cor non orat*, *in vanum lingua laborat.* De grote heiligdagen, als

Kerstmis, Pasen... bracht hij, tijdens de laatste jaren, liefst in volkomen eenzaamheid door, zo niet bij hem aan huis, dan ten huize van een vriend of in kruisgang en kapel der Trappisten, te Westmalle. ‘O Heere, wanneer?’ Vervoort's lijfspreuk, maakte hij dan graag tot de zijne, en hij voegde er vaak bij, als antwoord: ‘Als 't U belieft ende niet eer’. In 1946 begonnen de eerste tekenen van sleet zich te vertonen, maar hij verzette zich, het ergerde hem zich ziek en hulpbehoevend te voelen, hij die zovele vrienden als een voorbeeldig, onvermoeibaar ziekenverpleger had bijgestaan; hij wilde eenvoudig van geen ziek-zijn weten, en hij bood weerstand aan de eerste aanval. De winter 1946-'47 was hem ongenadig en een ogenblik bestond de vrees dat wij hem in het vroege voorjaar van 1947 zouden verliezen, maar ook toen weer was zijn wil sterker dan de slopende kracht die hem beloerde en hield hij stand. Wel had zijn hand en zijn mooi en stevig handschrift waar hij zo fier op was, de vastheid verloren; wel was het werken hem moeilijk geworden, maar hij dacht er niet aan het op te geven. De zachte winter van dit jaar en de voorzomer verliepen zonder dat de aanval van het vorig jaar zich herhaalde. Maar tijdens de broeiend-hete Julidagen kwam de fatale inzinking. Lijdzaam, vol goede moed, had hij er vrede mee dat men hem naar het ziekenhuis zou overbrengen. Ook daar nog, toonde hij zich tijdens de enkele weken die hij er doorbracht, vol geest en geestigheid, de vrienden die hem kwamen bezoeken, met een grap of een anecdote of een kwinkslag aan 't lachen brengend. Maar zienderogen namen zijn krachten af, zijn stem werd matter, zijn blik keek van verre alsof hij ‘dat ander landt’ ontwaarde. Zacht en volkomen pijnloos is hij in de vroege ochtend van Zaterdag 21 Augustus ontslapen.

Geleerden van het slag van Prosper Verheyden, die zich hebben gespecialiseerd in een bepaalde tak van de cultuurhistorie, in een beperkte en van de begane paden afwijkende, zij het dan ook niet minder belangrijke afdeling van dat domein, genieten in hun eigen land, vooral als dat een klein land is als het onze, niet steeds de erkenning en waardering waarop hun arbeid recht heeft. In het buitenland, in het kleine Holland maar vooral in Duitsland, Engeland en Frankrijk, was Verheyden sedert lange jaren de

erkende meester, de vraagbaak in zake alles wat in verband met de Nederlandse boekband van belang werd geacht. Een uitvoerige zaakkundige correspondentie met buitenlandse geleerden, bibliotheken en instituten, van Saragossa tot Leningrad, van Athene tot Dublin, om van de grote Amerikaanse centra te zwijgen, getuigt van de nauwgezetheid en de pijnlijke zorg waarmede inlichtingen werden gegeven, ingewonnen, gecontroleerd en dienstbaar gemaakt. Namen van buitenlandse correspondenten, in de meeste gevallen achteraf vrienden geworden, zouden hier in aanzienlijk aantal kunnen genoemd worden: in Nederland moeten worden gememoreerd of genoemd Prof. W. de Vreese, Prof. Huizinga, Hulshof, Schretlen, Pater Dr B. Kruytwagen, Mej. M.E. Kronenberg, Mej. Dr. R. Pennink, Mgr Dr van Gils... In Engeland James Weale, G.D. Hobson, E.P. Goldschmidt, Oldham... In Duitsland F.J. Husung, Gottlieb, Dr E. Kyriss, Dr Ilse Schunke... In Frankrijk E. Dacier, P. Gruel, L. Brun, Mgr Van Damme... Na de aanhaling hiervoren, van de hand van Mej. M.E. Kronenberg naar aanleiding van de Banden-Catalogus 1930, moge hier een andere volgen uit de voorrede van een werk door G.D. Hobson, *Blind-Stamped Panels in the English Book Trade*, verschenen tijdens de oorlog (1944) en waarin hij sprekend over Verheyden, het volgende zegt:... ‘One name is missing from my record of benefactors: I am deeply conscious how much many of the following pages would have profited from the great knowledge of Mr. Prosper Verheyden, a knowledge extending not only to the bindings, but to all the art and life of his beloved Netherlands at the greatest period of their history. Alas! he is lost in the black night of Europe; and when I think that he, whose opinion above all others I should have prized, will perhaps never see this book, half the pleasure of achievement passes, and Burke's familiar lament returns to the mind, ‘What shadows we are, and what shadows we pursue.’ En uit een brief, dezer dagen ontvangen van de hand van Dr. E. Kyriss, een der weinige boekbandenspecialisten die de oorlog in Duitsland heeft gespaard, en die zich aldus uitlaat, nadat hij van zijn opzet spreekt om in het Berlijns ‘Zentralblatt für Bibliothekare’ een in Memoriam te schrijven: ‘Da ich V. zu den wenigen ganz grossen Forschern auf diesem Gebiete zähle,

sollte seiner unbedingt auch in einer deutschen Fachzeitschrift gedacht werden. Meiner Ansicht nach war es keinem anderen Forscher über Bucheinbände bisher vergönnt, so vieles und so wichtiges aus seiner Feder den Sachverständigenkreisen zu hinterlassen.'

De vrienden die hij in ons land telde, weten helaas wat ze aan hem verliezen. Want Verheyden was in zijn hele doen en laten een apart mens, niet te vergelijken met de talloze anderen die zich op tijd en stond met kunsthistorische of archeologische studies bezighouden, maar datgene wat ze ontdekken, angstvallig voor zich zelf houden. Verheyden was mild en mededeelzaam, hij schonk gaarne weg en niet enkel van zijn overvloed, maar alles wat dienen kon, met milde hand. Aldus diende hij het volk, en de beschaving die hem boven alles dierbaar waren, die van onze eigen Nederlandse stam.

Hij was een veelzijdig geleerde, maar hij was in alles een mens met een hart. Ontvankelijk voor het schone, in welke vormen of gedaanten het zich ook openbaarde, ontroerd door de blik van een oog en de klank van een woord, schenkend, altijd maar schenkend van wat er in hem leefde en zich uiten wou, vriendschap in trouwe en standvastigheid; vriendschap die wie ze gold rijk maakte voor het leven. Hij zelf bleef liefst in de schaduw, hij schuwde niet alleen maar vluchtte alles wat naar eerbetoon zweemde; hij had van zijn geliefde mystiekers het schouwen geleerd; het opgaan in bewondering voor iets van 'hogher waerden', voor iets blijvends en van duur en hun geest van onthechting was ook hém lief en 'genaem'. In honderden brieven, sierlijk en met vaste hand geschreven, heeft hij zijn hart uitgesproken, zijn bewondering geuit voor de onvergankelijke schoonheid uit 's dichters geest ontbloeid en door 's kunstenaar's hand geschapen, heeft hij plannen ontworpen, raad gegeven, zijn bezoek aangekondigd. Zijn bezoek! Hoe heeft hij zijn talrijke vrienden vaak met zijn aanwezigheid verblijd en gelukkig gemaakt! De rijkdom van zijn gedachten, de innigheid en de overtuiging waarmede hij ze ontvouwde, de stralende blik, het vast betoog der handen, het schone vertrouwen dat hij inboezemde, - hoe zou iemand die het ook maar eens te beurt is gevallen, het nog ooit kunnen

vergeten? Een van zijn geliefkoosde woorden, als er iemand of iets te bewonderen viel, was: ‘het is een juweel!’ Een juweel van een boek! Een juweel van een kind! Een juweel, hij was het zelf, een juweel van een mens, van een vriend.

Ik heb het voorrecht, het geluk gehad Prosper Verheyden twintig jaar lang van nabij te kennen en veelvuldig met hem om te gaan. De rijke uren, dagen, weken die wij samen hebben doorgebracht, thuis of op reis, in kloosterbibliotheken en archiefkamers, binnen onze grenzen en er buiten, herdenk ik met grote weemoed omdat ze nooit meer terugkeren. Maar de rijkdom van zijn geest en de mildheid van zijn gemoed zijn in mij levend gebleven, de herinnering aan wat hij was en hoe hij was, ik roep ze telkens en veelvuldiger op, nu ik hem zelf zal moeten missen in dit leven.

LUC INDESTEGE.

Lijst zijner voornaamste gepubliceerde geschriften

I. - Boekwezen[1]

1. - Handschriften en Miniaturen

1904 *Het Gezangboek van Margaretha van Oostenrijk*,
in *TBB*, II, bl. 22-32; 74-84, met 3 plt.
1905 *Het Gezangboek van Margaretha van Oostenrijk*,
in *Nieuw Leven*, Mechelen, E. Van Doeselaer. Nr 9, van 5 Maart 1905.
1913 *Handschriften*,
in *Vlaanderen door de Eeuwen heen*, onder leiding van Max Rooses, 2de deel, bl. 261-272.
1930 *Handschriften*,
in *Vlaanderen door de Eeuwen heen*, 2de gewijzigde uitgave onder leiding van Dr. J. Denucé en J.A. Goris; 2de deel, bl. 295-307.
1939 *Handschriften en miniaturen*,
in *Mechelen de Heerlijke*, Boekhandel Plantin, Mechelen, bl. 479-494.

2. - Boekdrukkunst, Drukkers, Boekhandelaars, Bibliophielen, enz.

1904 *L'Exposition du livre moderne*,
Franstalige catalogus, VIII + 205 bl. groot, uitgegeven ter gelegenheid van de Tentoonstelling van het moderne boek, in het Museum Plantin-Moretus, van 15 Juli tot 15 October 1904.
1904 *L'Exposition du livre moderne à Anvers*,
in *La Belgique Contemporaine*, I, t. II, septembre, bl. 209-233.
1905 *Boekhandelaars te Mechelen in de 16de eeuw*,
in *BCAM*, XV, 1905, bl. 289-353.
1906 *De grenzen der loopbaan van Doen Pietersz.* (1516-1536),
in *TBB*, IV, 1906, bl. 216-217.
1906 *Aanteekeningen omtrent Antwerpsche drukkers*,
in *TBB*, IV, 1906, bl. 82-83.

(1) TBB = *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen*, Antwerpen.
BCAM = *Bulletin du Cercle Archéologique... Malines*, Mechelen.
DGP = *De Gulden Passer*, Antwerpen.
HB = *Het Boek*, 's-Gravenhage.

1906 *Verhooren van Mark Martens en van Jacob van Liesvelt (1536)*,
in *TBB*, IV, 1906, bl. 245-261.

1906 *Aanteekeningen betreffende Mechelsche drukkers en boekhandelaars in de 16de en de 17de eeuw. Tweede reeks*,
in *BCAM*, XVI, 1906, bl. 281-321.

1907 *Aanstelling van Gentsche drukkers en boekverkoopers in de 17de eeuw.*
in *TBB*, V, 1907, bl. 278-288.

1907 *Twee onbekende drukkers uit de 16de eeuw. Joos van den Kerckhove*, *Gent. Cornelis van den Kerckhove*, *Antwerpen.*
in *TBB*, V, 1907, bl. 75-82.

1908 *Pauwel van Solt*, *boekdrukker te Antwerpen in 1540-1542*,
in *TBB*, VI, 1908, bl. 274-275.

1908 *Uitgaven van Cornelis van den Kerckhove*,
in *TBB*, VI, 1908, bl. 91-92.

1909 *Over Ypersche Boekdrukkers. I en II*,
in *TBB*, VII, 1909, bl. 37-39, 69-76.

1910 *Uit het huis van Steelsius*,
in *TBB*, VIII, 1910, met 6 ill. bl. 126-129.

1910 *Te Pand gegeven Drukkersgerief*,
in *TBB*, VIII, 1910, bl. 130-133.

1910 *Drukkersoctrooien in de 16de eeuw*,
in *TBB*, VIII, 1910, bl. 203-226, 269-278.

1910 *Kroniek*,
in *TBB*, VIII, 1910.

1910 *Aanteekeningen betreffende Mechelsche drukkers en boekhandelaars in de 16de en de 17de eeuw. Derde reeks*,
in *BCAM*, XX, 1910, bl. 1-46.

1913 *De Boekdrukkunst*,
in *Vlaanderen door de Eeuwen heen*, 2de deel, bl. 272-297.

1928 *De drukker en de componist van het Maximiliaan-boek (1515)*,
in *Antwerpsch Archievenblad*, 2de reeks, Oct. 1928. bl. 268-282.

1930 *De Boekdrukkunst*,
in *Vlaanderen door de eeuwen heen*, 2de gewijzigde uitgave, 2de deel, bl. 307-332.

1938 *De Antwerpsche Drukker Henrick Eckert van Homberch alias Butzbach*, '*Bosbas*', *en zijne* '*herdoopte*' *weduwe*,
in *DGP*, 16de-17de jrg. 1938-1939. bl. 103-121.

1939 *Drukkerij en Boekhandel. Bibliotheken*, *Bibliofielen*, *Bibliografen*,
in *Mechelen de Heerlijke*, bl. 499-519.

1940 *Anatomische Uitgave van Cornelis Bos en Antoine des Goys*, *Antwerpen*, *1542*,
in *DGP*, 18de jg, 1940, bl. 143-167.

3. - Boekbanden

1905 *Boekbanden met blinddruk uit de 15de en de 16de eeuw in de stadsbibliotheek en archieven te Mechelen*,
in *BCAM*, XV, 1905, bl. 247-264.

1905 *Mechelsche boekbinders in de 14de*, *15de*, *en 16de eeuw*,
in *BCAM*, XV, 1905, bl. 265-287.

1906 *Banden met blinddruk bewaard in het Museum Plantin-Moretus*,
in *TBB*, IV, 1906, met 17 ill. bl. 28-37, 51-63, 117-128, 163-169.

1907 *Zestiendeeuwsche Registerbanden*,
in *TBB*, V, 1907, met 8 ill. bl. 124-137.

1907 *Een band van Adrianus van Hoolwick*,
in *TBB*, V, 1907, met 1 ill. bl. 39-41.

1908 *Boekbanden.* (Bespreking van een werk over boekbanden: Emil Hannover, *Kunstfaerdige gamle Bogbind indtil 1850.* Köbenhavn, 1907),
in *TBB*, VI, 1908, met 5 ill. bl. 40-47.

1910 *Plantijnsche Bandmerken*,
in *TBB*, VIII, 1910, met 2 ill. bl. 263-265.

1912 *De Boekbinder Jan Tys te Mechelen (1516-1535)*,
in *BCAM*, XXII, 1912. bl. 115-123.

1913 *Vlaamsche Boekbanden*,
in *Vlaanderen door de eeuwen heen*, 2de deel, bl. 297-305.

1921 *Nog een band van Jan Tys*,
in *Mechlinia*, 1e jaar, 1921. bl. 97-100.

1930 *Vlaamsche Boekbanden*,
in *Vlaanderen door de eeuwen heen*, 2de gewijzigde uitgave, 2de deel, bl. 332-340.

1930 *Boekbanden. Catalogus.* Deel V van Wereldtentoonstelling voor Koloniën, Zeevaart, en Oud-Vlaamsche Kunst. Antwerpen 1930. Afdeeling der Oud-Vlaamsche Kunst. Brussel, Wed. Monnon, N.V., 1930; 8o, 210 bl.

1931 *La Reliure*,
in *Trésor de l'Art Flamand. Mémorial de l'Exposition d'Art Ancien Flamand*, Anvers 1930. Bruxelles, 1931.

1931 *Jan Tys*, *relieur à Malines*,
in *Biographie Nationale.*

1932 *Boekbanden van het klooster op Sint-Agnietenberg te Zwolle*,
in *HB*, XXI, 1932; 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, met 4 ill. bl. 23-28.
1933 *Boekbanden uit 's-Hertogenbosch*,
in *HB*, XXI, 1933, met 13 ill. bl. 209-239.
1934 *Boekbanden uit Maastricht*,
in *HB*, XXII, 1934, met 16 ill. bl. 137-180.
1935 *La Reliure en Brabant*,
in *Mémorial de l'Exposition d'Art Ancien à Bruxelles. Le Livre*, *l'Estampe*, *l'Édition en Brabant du* XVe *au* XIXe *siècle.* Gembloux, J. Duculot, 1935, met 23 ill. bl. 141-188.
1937 *Huis en Have van Godevaert De Bloc*, *scriptor en boekbinder te Brussel*, 1364-1384,
in *HB*, XXIV, 2; 1937, met 3 ill. bl. 129-145.
1937 *De paneelstempel van Wouter van Duffel*, *priester*, *boekbinder te Antwerpen (1249-1285)*,
in *DGP*, 15de jaarg., Antwerpen, 's-Gravenhage, 1937, met 7 ill. bl. 1-36.
1937 *Twee banden van Plantin voor Keizer en Prins (1550)*,
in *DGP*, 15de jaarg., 1937, geïll. bl. 107-119.
1938 *Jan Mone's bandpaneel voor Jan Carondelet*,
in *Mechelsche Bijdragen*, 5de jaarg., 1938, met 6 ill. bl. 65-82.
1938 *Gothieke en Renaissance Boekbanden uit private verzamelingen tentoongesteld in het Museum Plantin-Moretus.* (12-27 November 1938) - Niet in den handel.
1940 *Een Leuvensche Renaissance paneelstempel*,
in *HB*, XXVI, 1940, met 2 ill. bl. 9-18.
1940 *Het Sint-Janspaneel van de Boekbinderij der Bossche Fraters*,
in *HB*, XXVI, 1940, met 2 ill. bl. 41-48.
1941 *Fortuna-Paneelstempels op Vlaamsche Boekbanden*,
in *DGP*, 19^e^ Jaarg., 1941, nrs 1-2; met 9 ill. bl. 115-140.
1941 *Transfiguratie-paneelstempels op Leuvensche Boekbanden*,
in *DGP*, 19de jaarg., 1941, nrs 3-4; met 2 afbeeldingen. bl. 203-216.
1942 *De Boerendans op Vlaamsche Boekbanden*,
in *DGP*, 20^e^ jaarg., 1942, nrs 3-4 met 10 ill. bl. 209-237.
1943 *De Boekbinderij van Groenendael*,
in *Ons Geestelijk Erf*, II, 1943, met 7 ill. bl. 1-30.
1945 *De Vijftiendeeuwsche Boekbinders Jan van Wouw te Antwerpen*,
in *Baekelmans ter Eere*, 1945, met 4 ill., bl. 95-106.

1945 *Paneelstempels met Sint-Pauluspenning op Brabantsche en Engelsche Boekbanden*,
in *DGP*, 23e jaarg., 1945, met 2 ill. bl. 1-17.

1946 *De Paneelstempel Onze-Lieve-Vrouw-ten-Troon*,
in *DGP*, 24e jaarg., 1946, met 5 ill., bl. 19-32.

1946 *Een Boekband van 'Den Regulieren in onser Vrowen Polder' op Walcheren - en de Mirakuleuze Lievevrouwe aldaar*,
in *Ons Geestelijk Erf*, 1 en 2, 1946, met 1 ill., bl. 151-173.

1947 *Limburgsche Boekbanden*,
in *Limburg*, jaarg. XXVI, 1947, met 9 ill., bl. 5-39.

II. - Letterkundige studies

1922 *De Maagdendans*,
in *Handelingen van den Mechelschen Kring voor Oudheidkunde*, XXVII, 1922, met 2 ill. bl. 89-116.

1924 *Passietooneelen uit Frans Vervoort's Die Woestyne des Heeren (1551).* Met een inleiding,
uitgegeven bij De Sikkel, Antwerpen, in de reeks 'De Seven Sinjoren', 1924, 8o, 152 bl., geïll.

1925 *Frans Vervoort*, *Minderbroeder († 1555)*,
in *Handelingen van den Mechelschen Kring voor Oudheidkunde*, XXX, 1925, bl. 51-115; en aldaar XXXII, 1927, bl. 17-52, geïll.

1927 *Een brief van Guido Gezelle aan Frans de Cort*,
in *Hooger Leven*, weekblad, Averbode; 1e jaarg., nr 8, 20 Febr. 1927, met reprod.

1929 *Letterkundige Leven te Antwerpen. Een prentenboek.*
Uitgave van het Stadsbestuur van Antwerpen. 1929. (Naamloos; voorwoord en bijschriften bij reproducties).

1939 *Martinus van Sint-Truyden*, *rector van Bethanië (1601-1658)*,
in *Handelingen van den Kon. Kring voor Oudheidkunde*, *Letteren*, *en Kunst van Mechelen*, XLIV, 1939, bl. 81-138.

1941 *Handschriften van Guido Gezelle's Adventliederen*, *met briefjes aan Tinel*,
in *Mechelsche Bijdragen*, 8e jaarg., 1941, met 1 repr., bl. 110-123.

1942 *Martinus van Sint-Truiden als vertaler van Mystieken*,
in *Handelingen van den Kon. Kring voor Oudheidkunde... Mechelen*, XLVII, 1942.

III. - Geschiedenis, kunst, archeologie

1911 *Tot Behoud van Stadhuis en Halle te Mechelen.* Antwerpen, 1911. 4°, 16 bl.

1912 *Il ne faut pas transformer les Halles de Malines*,
in *Tekhné, revue de l'architecture et des arts qui s'y rapportent*; 1re année, nr 41, Uccle, 4 janvier 1912. bl. 453-455.

1918 *Een brief van Antwerpen aan Gent*, *14 Maart 1584*, *toegekend aan Marnix*,
G. Janssens, Antwerpen, 1918, 4°, 74 bl.

1925 *De Mechelsche bouwmeester Wouter Coolman te Antwerpen*,
in *Mechlinia*, 1925, bl. 1-3.

1941 *Gebeeldhouwde Kraagsteenen in Mechelsche Huizen*, *14de* & *15de eeuw*, in *Mechelsche Bijdragen*, X, 1943, met 26 ill. bl. 3-44.

1942 *De Zegelstempel (c. 1380) van de Zelaerstichting*,
in *Handelingen van den Kon. Kring voor Oudheidkunde*, *Letteren en Kunst van Mechelen*, 1942, met ill. bl. 119-121.

1942 *Sint-Romboutsvereering in de IXde eeuw*,
in *Handelingen van den Kon. Kring voor Oudheidkunde*, *Letteren en Kunst van Mechelen*, 1942, bl. 121-122.

IV. - Klokken en beiaarden

1904 *De Beiaard van het Belfort te Gent*,
feuilletons in het weekblad *Het Volksbelang*, Gent, nrs 9-11, 27 Febr.-12 Maart 1904.

1913 *Over Beiaardspel*,
in *Antwerpen's Oudheidkundige Kring*, *derde jaarboekje*, 1913, 75-80.

1913 *De klokgieters Jan en Willem Hoerken*,
in *Antwerpen's Oudheidkundige Kring*, *derde jaarboekje*, 1913, met ill. bl. 67-74.

1922 *Het Klokkenspel in verluchte handschriften*,
in *Beiaardkunst. Handelingen van het Eerste Congres*, Mechelen, L. Godenne, 1922, met 2 ill. bl. 140-146.

1922 *Het beiaardrepertorium van Johannes de Gruytters*, *Antwerpen 1746*, in *Beiaardkunst. Handelingen van het eerste Congres*, Mechelen, L. Godenne, 1922. bl. 149-186.

1922 *Tot heroprichting van de Beiaard van Wynghene*,
Uitgave van de Beiaardschool te Mechelen.

1925 *Het Oordeel van J.J. Colfs*, *stadsbeiaardier te Mechelen*, *over den Brugschen beiaard*, *in 1748*,
in *Mechlinia*, 1925 (Maartnummer) bl. 1-5.

1925 *Ontwikkeling van de beiaarden te Antwerpen*,
in *Beiaardkunst. Handelingen van het Tweede Congres*, 's-Hertogenbosch, 1925; 's-Hertogenbosch, Arkesteyn & Zoon (1926) bl. 169-176.

1926 *Beiaarden in Frankrijk.*
Antwerpen, De Sikkel, voor de Beiaardschool te Mechelen; druk W. Godenne, Mechelen. Omslagteekening Jos Leonard, 1926. 240 bl. 4°, geïll.

1926 *Jaarverslag 1925-1926* en *Mededeelingen van de Mechelsche Beiaardschool.* (daarin: 1) *Jaarverslag.* 2) *Drie Brugsche Brieven van Pieter Hemony.* 3) *Pieter Hemony's Beiaardlijst.* 4) *Pieter Hemony's verweerschrift.* 5) *Het klokkenspel volgens de miniaturisten.* 6) *Het pneumatisch beiaardklavier van Lovaert.* 7) *De orgelist-beiaardier in nood.*), geïll.

1927 *Jaarverslag 1926-1927* en *Mededeelingen van de Mechelsche Beiaardschool.* (daarin: 1) *Jaarverslag.* 2) *In Memoriam William Wooding Starmer.* 3) *Pryce Taylor.* 4) *Beiaardwedstrijd.* 5) *Cattistock*), geïll.

1927 *Antwerpen's Onze-Lieve-Vrouwentoren.*
Uitgave van het Stadsbestuur van Antwerpen, 1927, gr. 4°. Daarin (naast bijdragen van Emmanuel de Bom, Dr Jan Denucé en Willem Gijssels). *In den Toren*, bl. X-XIII en bijschriften bij de platen.

1934 *De drie stormklokken van Antwerpen*,
in *Antwerpsch Archievenblad*, 2de reeks, 9de jaarg., 1934, bl. 52-78.

1943 '*Triumphdicht over den nieuwen Carlejon*', *Hasselt*, *1752*,
in *Limburg*, 24e jaarg., 1943, bl. 45-73.

V. - Onderwerpen van verschillende aard

1914 *Peter Benoit and the Modern Flemish School.*
Extracted from *Proceedings of the Musical Association*, 41e session (London), 1914-1915, pp. 17-35.
(Voordracht gehouden te Londen, 1 December 1914).

1923 *Pyoene*, *Violieren*, *goed weer en goede sier*,
in *Mechlinia*, 3de jaarg., 1923, bl. 51-52. (Over betrekkingen tusschen Mechelsche en Antwerpsche rederijkerskamers).

1923 *In Memoriam Frans Van den Bergh*,

in *Handelingen van den Kon. Kring voor Oudheidkunde van Mechelen*, XXVIII, 1923, met portret, bl. 173-176.

1925 *Spokenhof te Bouchout*,
in *De Toerist*, orgaan van den Vlaamschen Toeristenbond, 4de jaarg. nr 20, 15 October 1925, bl. 401-403. (ondert. P.V.).

1939 *In Memoriam Mevrouw Harriet Langdon Pruyn Rice († 1939)*. Uitgave van de Beiaardschool te Mechelen, met portret.

1940 *In Memoriam Dr. Georges van Doorslaer (1864-1940)*,
in *Handelingen van den Kon. Kring voor Oudheidkunde*, *Letteren en Kunst te Mechelen*, 1940, met portret, bl. 57-71.

VI. - Vertalingen

1920 *Chansons thioyses.* Traductions de Prosper Verheyden. (Vertaling bij: Jef van Hoof, *Zes driestemmige Dietsche Liederen*, gedichten van Lodewijk de Schutter); Antwerpen, muziekuitgave 'De Crans', 1920.

1920 1) *Hymne à Marie.* (Vertaling bij: Jef van Hoof, *Marialiedeken*, gedicht van Giza Ritschl); 2) *Notre-Dame des Flandres* (vertaling bij: Jef van Hoof, *Onze-Lieve-Vrouw van Vlaanderen*, gedicht van Guido Gezelle);
in Jef van Hoof, *Twee Marialiederen*; textes français de Prosper Verheyden; Antwerpen, muziekuitgave 'De Crans', 1920.

1922 *Van Kinderen die gestorven zijn* (vertaling van Franz Rückert's *Kindertotenlieder*, getoondicht door Gustav Mahler), teksten gedrukt in het programma van het concert in de Feestzaal der Kon. Maatschappij voor Dierkunde, te Antwerpen, 8 Febr. 1922; gezongen door Arthur Steurbaut.
Perzisch lied (vertaling bij: Paul Gilson, *Chanson persane*, poème d'Armand Silvestre), gedrukt in Concertprogramma's, 1922.

1924 *Ballade de l'Enfant flamand* (vertaling bij: Jef van Hoof, *Het Kerelskind*, gedicht van Albrecht Rodenbach; Antwerpen, muziekuitgave 'De Crans', 1924).

Autour des études de Juste Lipse sur Tacite
Examen de quelques éditions du XVIe siècle

par José Ruysschaert (Rome)

Au mois de septembre 1574, les ateliers plantiniens d'Anvers achevaient d'imprimer le texte de Tacite que venait de reviser l'humaniste belge Juste Lipse. L'ouvrage venait à son heure. Depuis 40 ans, ce texte n'avait plus été soumis à une étude critique sérieuse. Les éditions parues à Lyon, chez les Gryphe, en 1542, 1551 et 1559; à Francfort, chez Brubach, en 1542; à Bâle, chez Froben, en 1544, se rattachaient toutes, en effet, à l'édition parue, chez ce dernier imprimeur, en 1533, par les soins de l'humaniste alsacien, Beatus Rhenanus, et le besoin se faisait sentir d'un texte plus soigneusement édité.

Christophe Plantin y songeait au moins depuis 1564[(1)] et il avait pensé un moment obtenir la collaboration de l'humaniste français Marc-Antoine Muret[(2)]. Il put, en tout cas, se féliciter d'avoir pu éditer l'oeuvre de son ami Lipse. De 1574 à 1607, en effet, l'imprimerie plantinienne ne publia pas moins de onze éditions du texte de l'historien latin ou du commentaire de l'humaniste belge, et presque tous ces volumes marquaient un progrès nouveau dans l'étude de l'auteur ancien. Durant les mêmes années, à neuf reprises, les éditions plantiniennes furent reproduites à l'étranger. Laissant de côté la valeur intrinsèque des études lipsiennes dans ce domaine, cette note voudrait décrire l'une ou

(1) Le privilège qui figure dans l'édition plantinienne de NONIUS MARCELLUS de 1565, daté du 15 mars 1563, ne cite pas Tacite parmi les auteurs dont le nom est donné explicitement, tandis que cet auteur est mentionné dans le privilège, daté du 26 mai 1564, qui figure dans l'édition plantinienne de Tacite parue en 1574.

(2) Lettre de C. Plantin à Jean Gravius, le 19 juin 1574, publiée par J. DENUCÉ, dans la *Correspondance de Christophe Plantin*, t. IV, Anvers, 1914, pp. 100-103.

l'autre de ces éditions et ainsi apporter une modeste contribution aux précieux renseignements fournis par la *Bibliotheca Belgica* sur l'histoire de l'imprimerie au XVIe siècle[3].

Les éditions plantiniennes dont il est question ici, ne se présentent pas toutes sous la même forme. En 1574, Lipse n'avait laissé publier que le texte revisé de Tacite, en l'accompagnant de brèves *Notae* critiques[4]. En 1581, si le volume de commentaire, - le *Liber Commentarius* -, qui est publié en même temps que le volume renfermant les textes[5], est à la fois critique et historique, il n'embrasse toutefois que le seul texte des *Annales*[6]. Ce n'est qu'à partir de 1585 que l'oeuvre lipsienne prend sa physionomie définitive avec la publication en un seul volume des textes et d'un commentaire complet[7]. C'est sous cette forme que se présentent les éditions de 1589, 1595, 1600 et 1607[8]. Les publications de 1588 seules font exception. Cette année-là, l'humaniste se contenta de rééditer le volume de texte[9], en même temps qu'il publiait un opuscule additionnel - les *Curae secundae* -, qui complétait son commentaire antérieur[10].

La *Bibliotheca Belgica* consacre à chacun de ses volumes une analyse détaillée, qu'un nouvel examen ne peut que très rarement compléter[11] ou simplement confirmer[12]. Seule l'édition de 1595,

(3) La *Bibliotheca Belgica*, 1re série, v^o^ LIPSE et v^o^ TACITE, consacre de nombreuses pages à l'analyse des travaux de Lipse sur Tacite. Toutes les oeuvres de Lipse ont été groupées dans une édition séparée: *Bibliographie Lipsienne*, 3 vol., Gand, 1886-1888. C'est à cette édition que les notes se réfèrent.

(4) *Bibl. Lips.*, III, pp. 113-115.

(5) *Bibl. Lips.*, III, pp. 119-120.

(6) *Bibl. Lips.*, II, pp. 571-572.

(7) *Bibl. Lips.*, II, pp. 123-126.

(8) *Bibl. Lips.*, III, pp. 131-133, 135-137, 147-152, 155-157.

(9) *Bibl. Lips.*, III, pp. 127-129.

(10) *Bibl. Lips.*, II, pp. 573-574.

(11) Le Tacite lipsien de 1574, dont l'impression fut achevée en septembre 1574, ainsi que l'indique le colophon en fin de volume, fut complété, l'année suivante, par un *Index alphabeticus in Cornelium Tacitum*, de 18 pages non chiffrées, portant les signatures suivantes: *, *1, *2, *3, *4, *5. Il se termine par l'indication de quelques *In notis errata vel omissa* et par le colophon suivant: ANTVERPIAE EXCVDEBAT CHRISTO - / PHORVS PLANTINVS, ARCHITYPO- / GRAPHVS REGIVS, M.D. LXXV. / NONIS MARTIIS. (LEYDE. BIBL. UNIV., *sect. des mss*, 760 F 11).

(12) Dans leur analyse de l'édition plantinienne de 1585, les auteurs de la *Bibliographia Belgica* s'étonnent, à juste titre, de n'avoir trouvé que des exemplaires portant l'adresse de l'officine plantinienne d'Anvers, alors que le volume a été imprimé à Leyde, pendant le séjour de Plantin en Hollande. Effectivement, des exemplaires portent l'adresse suivante: LVGDVNI BATAVORVM. / EX OFFICINA CHRISTOPHORI PLANTINI. / CI□. I□. LXXXV. (LEYDE. BIBL. UNIV., *sect. des mss.*, 762 B 4. - ROME. BIBL. VAT., *Rac. Gen. Class.* II 103).

et plus précisément, l'édition des textes, qui forme la première partie du volume paru cette année-là, appelle une étude nouvelle. En effet, si la seconde partie, le *Liber Commentarius*, se présente de la même manière dans tous les exemplaires rencontrés, il n'en est pas de même, ni pour la première partie, celle qui renferme les textes, ni pour la page de titre, commune aux deux parties du volume. De ce point de vue, les exemplaires examinés se divisent nettement en deux groupes, l'un très peu représenté, l'autre comportant beaucoup d'exemplaires. Nous appellerons le premier groupe L, le second, G, du nom des Bibliothèques Universitaires de Liège et de Gand, où se trouve un exemplaire de chacun des deux groupes(13).

Dans les deux groupes, la page de titre présente le même intitulé, distribué en un même nombre de lignes, avec le même emploi de capitales et de minuscules, de caractères romains et italiques: C. CORNELII / TACITI / OPERA / QVAE EXSTANT. / I. LIPSIVS quintum recensuit. / Seorsim excusi / COMMENTARII *meliores plenioresque / cum* CVRIS SECVNDIS. / (marque plantinienne) / LVGDVNI BATAVORVM, / Apud Franciscum Raphelengium. / CI□. I□. VC. Les caractères typographiques employés de part et d'autre offrent un mélange de lettres identiques et de lettres différentes. Ainsi, tandis que 'TACITI' se présente de la même manière des deux côtés, la lettre *s* dans 'excusi' comme dans 'Franciscum' diffère nettement d'un groupe à l'autre. Le premier *s* se termine sans boucle inférieure dans L, alors que cette boucle existe en G. De même, le second *s*, en L,

(13) Série L: LIÉGE. BIBL. UNIV., 24.297. - BRUXELLES. BIBL. ROYALE, V. 9802[1]. - CAMBRIDGE. BIBL. CLARE COLLEGE, K. 8. 26.
Série G: GAND. BIBL. UNIV., *Cl.* 1610. - PARIS. BIBL. NAT. J. 162295. - ANVERS. BIBL. PLANTIN-MORETUS, A 684. - MARSEILLE. BIBL. VILLE, 32.754. - TROYES. BIBL. VILLE, EE-11-3589. - PAU. BIBL. VILLE, *Hist.* 1519. - NANTES. BIBL. MUNIC., 39019. - ROME, BIBL. VITT. EMAN., 9.2. B. 20. - BIBL. VAT., *Barb.*, K. II. 106. - *Ross.*, 5799. - CAMBRIDGE. BIBL. TRINITY COLLEGE, Z. 8. 126. - BIBL. UNIV., Q. 11. 30. - MONS. BIBL. VILLE, 6454.

termine sa boucle supérieure par une nouvelle boucle rentrante, inexistante en G. D'autre part, la disposition des mots et l'espacement des lettres varient d'un type à l'autre. Une ligne tracée sur chacune des pages de titre à partir de deux lettres choisies comme points de repère le montre clairement. Si, par exemple, cette ligne est tracée du bord gauche du *e* de 'EXSTANT' au bord gauche du *i* de 'I□', cette ligne, en L, passe au milieu de *c* de 'TACITI', de *m* de 'Franciscum' et elle sépare *o* et *r* de 'CORNELII', *s* et *q* de 'LIPSIVS quintum', *s* et *s* de 'CVRIS SECVNDIS'. En G, au contraire, la ligne passe au milieu de *o* de 'CORNELII', de *s* de 'CVRIS' et elle sépare *a* et *c* dans 'TACITI', *v* et *s* dans 'LIPSIVS', *u* et *m* dans 'Franciscum'.

L'examen du texte donne des résultats parallèles à ceux-ci. Si l'ensemble des caractères employés, la disposition des pages et la technique de l'impression portent nettement la marque d'un même atelier, travaillant selon les mêmes méthodes, celles que l'on retrouve dans l'ensemble des éditions plantiniennes, des divergences réelles se manifestent néanmoins. Comme dans la page de titre, on peut aisément relever, dans le texte, des caractères propres à chaque groupe. Comme dans la page de titre encore, le tracé d'une ligne montre à l'évidence qu'il y eut deux compositions distinctes, bien que le texte à éditer ait été distribué entre les pages d'une manière identique. Les 9 dernières lignes de la page 300 fournissent un cas extrême de différenciation due à une utilisation différente des abréviations[14]:

- 9 igniū progressa necem & arma perliceret; C. Cassius adignium progressa necem & arma perliceret; / C. Cassius
- 8 hibendo remedio dilectus. quia seueritatē eius nō toleraadhibendo remedio dilectus. quia seueritatē eius non to-
- 7 bant, precante ipso, ad Scribonios fratres ea cura translerabant, / precante ipso /, / ad Scribonios fratres ea cura
- 6 fertur, datâ cohorte praetoriâ. cuius terrore & paucorum trāsfertur, datâ cohorte praetoriâ. cuius terrore & pau-
- 5 supplicio rediit opidanis concordia. / Non referrem vuleorum supplicio rediit opidanis concordia. Non referrem

(14) Le texte de L est suivi, ligne par ligne, de celui de G. Les différences d'espacement sont notées par une barre (/). Sur les variantes que présentent à cette époque des exemplaires d'un même ouvrage, cf. H. DE VOCHT, *Ben Jonson's Sejanus*, Louvain, 1935 (*Materials*, XI), pp. 111-206, et ID., *Ben Jonson's Volpone*, Louvain, 1937 (*Ibid.*, XIII), pp. 123-133, 212-217.

- 4 gatissimū senatusconsultū, quo ciuitati Syracussanorum vulgatissimum
senatusconsultū, quo ciuitati Syracusa-
- 3 egredi numerū edendis gladiatoribus finitum permitnorum egredi
numerū edendis gladiatoribus finitū per-
- 2 tebatur; / nisi Paetus Thrasea cōtradixisset /,/ praebuissetq3 mittebatur;
nisi Paetus Thrasea cōtradixisset, praebuissetq3
- 1 materiā obtrectatoribus arguendae sentētiae. Cur enim materiā
obtrectatoribus arguendae sententiae. Cur enim

Ces textes, reproduits ici dans l'ordre LG, outre qu'ils accusent nettement l'existence de deux éditions dites de 1595, montrent également que G est une copie de L, nous semble-t-il. Les divergences s'expliquent, en effet, aisément dans cette hypothèse. Le compositeur de G a le souci de garder la même distribution du texte par page, mais sa copie n'est évidemment pas servile au point de suivre son modèle dans l'utilisation des abréviations familières et des espacements. C'est la négligence de la forme abrégée ‘igniū’ qui entraîne, pour une bonne part, les divergences que nous constatons. Les lignes - 9 à - 7 se caractérisent, d'autre part, dans G, par l'emploi de deux formes non abrégées et de trois espacements, tandis qu'à partir de la ligne - 5, le même compositeur supprime deux formes pleines et quatre espacements existant en L.

La rareté des exemplaires de la série L s'explique mieux si l'on admet l'antériorité qui vient d'être suggérée. On ne voit pas clairement la raison de cette réédition. La composition a-t-elle été détruite avant que l'imprimeur se soit aperçu qu'il n'avait tiré que trop peu d'exemplaires? La première édition a-t-elle été jugée trop défectueuse[(15)]? Quoi qu'il en soit, il semble bien que l'imprimeur n'ait pas voulu attirer l'attention sur l'existence de deux éditions du texte, que l'on trouve reliées l'une et l'autre avec l'unique édition du *Liber Commentarius*, qui fait partie du volume de 1595. Un détail semble indiquer ce souci de l'imprimeur. La *Bibliotheca Belgica*, dans l'analyse du volume de 1595, note que c'est à tort qu'il est souvent question d'une édition de 1590 ou d'une autre de 1598. Elle explique cette erreur des catalogues par une mauvaise lecture d'un défaut typographique du V de la date CI□. I□. VC. Le défaut existe, mais, en réalité, il se présente sous

(15) N'ayant pas d'exemplaire de la série L à ma disposition, au moment de la rédaction de cette note, je me borne à signaler, p. 301, une lecture fautive *congruent* (*Ann.* XIII, 50) de L, corrigée en *congruerent*, en G.

deux formes: dans la série L, le V a conservé intacte la haste droite, tandis que la haste gauche s'est cassée, de sorte qu'elle se présente comme les deux demi-hastes gauches d'un X[16], tandis que dans G, la partie inférieure des deux hastes du V a disparu, si bien que l'on peut interpréter la partie restante comme une détériorisation des deux hastes verticales d'un II. Ces deux formes donnent ainsi naissance aux pseudo-éditions de 1590 et de 1598. Elles s'expliquent parfaitement si L est bien le modèle de G. Le défaut typographique, extrêmement rare, sautait aux yeux du lecteur. Au moment de composer une seconde fois ou de vérifier la composition première, l'imprimeur aura conservé le caractère défectueux, qui, à l'impression, se sera détérioré davantage en prenant la forme qui distingue les exemplaires G[17].

Les éditions plantiniennes furent reproduites plusieurs fois à l'étranger pendant la période qui va de 1574 à 1607. La *Bibliotheca Belgica* est ici moins complète. S'il suffit de signaler, à propos des éditions parisiennes de 1599[18] et de 1606[19], l'un ou l'autre exem-

(16) L'exemplaire de BRUXELLES, BIBL. ROYALE a subi la correction manuscrite à laquelle on pouvait s'attendre: un trait de plume a interprété le V défectueux comme un X.

(17) Peut-être pourrait-on trouver quelque élément de solution dans la 'cinquième édition des *Taciti opera*, publiée à Anvers (sic) en 1595, et qui est accompagnée de notes manuscrites de la main de Juste Lipse' qu' A. WAUTERS, dans son *Histoire des Environs de Bruxelles*, t. III, pp. 479-480, Bruxelles, 1855, déclare avoir vue dans 'une petite habitation voisine' de la maison natale de l'humaniste à Overyssche (Brabant). Dans cette maison, habitée 'par la propriétaire, Me Poot', on conservait, à l'époque, plusieurs souvenirs de l'humaniste que l'auteur énumère. Malheureusement tout cet ensemble a disparu sans laisser de traces. Mlle A.-M. BERRYER a bien voulu me confirmer sur ce point l'avis qu'elle donnait dans son *Essai d'une iconographie de Juste Lipse*, dans les *Annales de la Société royale d'archéologie de Bruxelles*, t. 43 (1939-1940), p. 62.

(18) Cette édition fut publiée sous le nom de divers imprimeurs parisiens. La *Bibl. Lips.*, III, pp. 141-146, décrit un exemplaire portant l'adresse de Jean Gesselin et un autre portant celle de Marc Orry. Elle ne fait que signaler, p. 391, un autre exemplaire avec l'adresse d'Ambroise Drouart. En voici l'adresse complète: PARISIIS, / APVD AMBROSIVM DROVART, / Sub Scuto solari, / via Iacobaea. / CI□. I□. XCIX. (PARIS. BIBL. ARSENAL, 8° H 2917). D'autres exemplaires portent l'adresse de la veuve de Gabriel Buon: PARISIIS, / APVD VIDVAM GABRIELIS BVON, / in clauso Brunello, sub signo D. Claudii. / CI□. I□. XCIX. (LYON. BIBL. MUN., 302069. - BORDEAUX, BIBL. MUN., H. 7625).

(19) Cette édition porte également l'adresse de divers imprimeurs. La *Bibl. Lips.*, III, pp. 153-154, décrit un exemplaire portant l'adresse de Nicolas Buon. Des exemplaires portent également l'adresse de Jean Gesselin: PARISIIS, / APVD IOANNEM GESSELIN, / via Iacobaea, sub signo D. Martini. / MDCVI. (PARIS. BIBL. NAT., J. 3600). D'autres portent celle de Marc Orry: PARISIIS, / APVD MARCVM ORRY, via Iacobaea, insigni Leonis salientis. / MDCVI. IBID., J. 3599). C'est à tort que la *Bibl. Lips.* fait de cette édition une reproduction de la précédente. L'édition parisienne de 1606 reproduit la plantinienne de 1600, tandis que celle de 1599 dépend de la plantinienne de 1595.

plaire qu'elle omet, il est quatre éditions qui lui ont complètement échappé. Les moins importantes sont celles que publièrent en 1603, à Lyon, et, en 1604, à Ingolstadt, les imprimeurs Jean Pillehotte et Adam Sartorius. A dire vrai, le nom de Juste Lipse n'apparaît dans aucun de ces volumes, pas plus qu'il n'est mentionné dans la réédition du texte de Tacite, publiée par l'imprimeur Jérôme Commelin, en 1595, à Heidelberg[(20)], mais l'examen du texte montre que nous nous trouvons en présence de rééditions de l'oeuvre lipsienne. Le texte que suit la première de ces deux éditions, et les variantes critiques qui sont groupées en fin de volume prouvent qu'elle reproduit une édition plantinienne de 1595, vraisemblablement par l'intermédiaire de l'édition d'Heidelberg. En effet, si elle s'ouvre par quelques pièces propres, absentes de l'édition allemande, par ailleurs, elle présente avec celle-ci trop de ressemblances pour ne pas en dépendre[(21)]. L'édition de 1604,

(20) *Bibl. Lips.*, III, p. 139.

(21) C. CORNELII / TACITI / QUAE EXSTANT / marque de l'imprimeur / LVGDVNI / APUD JOANNEM PILLEHOTTE / MDCIII. In-16, comprenant 32 pp. non cotées, 958 pp. chiffrées, puis 54 pp. non cotées. Les 32 premières pages comprennent le titre, blanc au verso, puis *C. Cornelii Vita*, *honores et scripta* et *Veterum scriptorum de Tacito testimonia vel eiusdem fragmenta* (repris des édit. plant.) et enfin, *Gnomologia ex C. Cornelii Taciti operibus quae exstant collecta*, *& alphabetico ordine digesta* (propre à cette édition). Les pages 1-958 comprennent tout le texte de Tacite, sans aucune note marginale, mais avec des corrections lipsiennes insérées dans le texte (repris de l'édit. Heid.). Un sommaire précède chaque oeuvre mineure et chacun des Livres des *Histoires* et des *Annales* (propre à cette édition). Les *Annales* commencent p. 1, les *Histoires*, p. 536, la *Germanie* p. 838, la *Vie d'Agricola*, p. 870, le *Dialogue des Orateurs*, p. 909. Les oeuvres mineures sont précédées, p. 837, de la lettre de Lipse à J. Sambucus (reprise des édit. plant. et Heid.). Les 54 pp. non cotées comprennent *In Cornelium Tacitum Notae seu variae Lectiones*, liste de corrections lipsiennes (reprise de l'édit. Heid., en omettant toute mention explicite de Lipse ou de ses manuscrits) et *In Cornelium Tacitum index* (repris des édit. plant, et Heid.) (ROME. BIBL. CORSINIANA, 336 A 3). Un autre exemplaire porte sur la page de titre: C. CORNELII / TACITI QUAE / EXSTANT / ANNALIVM, ab excessu Augusti, Libri XVI. / HISTORIARVM, ab excessu Neronis, Libri V. / DE MORIBVS Germanorum, Liber I, / DE VITA Iulij Agricolae, Liber I, / DIALOGVS, de caussis corruptae eloquentiae, ambigui scriptoris. / GNOMOLOGIA, et distinctis BRE- / viariis aucta. / Subiecti sunt item variarum Lectionum, et / RERVM locupletissimi / INDICES. / marque de l'imprimeur / LVGDVNI. / Apud Ioannem PILLEHOTTE. / MDCIII. (BORDEAUX. BIBL. MUN., H. 7626).

elle, reproduit le texte de l'édition plantinienne de 1600, mais en se bornant à une oeuvre de Tacite, les *Annales*[22].

Plus intéressant est le *Liber Commentarius* publié en 1585, par Antoine Gryphe, à Lyon. Mieux que toute autre réédition, ce volume montre, par sa composition même, l'intérêt suscité par les travaux de l'humaniste belge. L'édition lyonnaise reproduit le *Liber Commentarius* plantinien de 1581, consacré uniquement aux *Annales*, avec toutes ses pièces accessoires, y compris l'index final. Mais ce n'est là qu'une première partie. Les *Notae*, nom que Lipse donne à son commentaire du reste de l'oeuvre de Tacite, suivent telles qu'elles se présentent dans l'édition plantinienne de 1585[23]. Si étrange qu'il paraisse au premier abord le fait trouve une première explication quand on sait que l'édition plantinienne de 1585 sortit, en réalité, de presse en août 1584[24] et qu'elle était

(22) C. CORNELII / TACITI / *ANNALIVM AB / EXCESSV AVGVSTI / LIBRI XVI.* / marque de l'imprimeur / Cum gratia & priuilegio Caes. Maiest. / *INGOLSTADII. / Ex Typographeio ADAMI / SARTORII.* / ANNO DOMINI M. DCIV. In-8°, 1 p. non cotée, 484 pp. chiffrées. La page non cotée porte le titre, blanc au verso. Les pages 1-484 comprennent le texte des *Annales*, sans aucune note marginale. Un sommaire, celui des éditions lipsiennes, précède chacun des Livres (STRASBOURG. BIBL. UNIV., C. 143382).

(23) Ce volume n'est pas cité dans la *Bibl. Lips.*, mais il est signalé, sinon décrit, dans J. BAUDRIER, *Bibliographie Lyonnaise*, t. VIII, p. 391, Lyon, 1910. En voici une brève description: IVSTI LIPSI / AD / ANNALES / CORN. TACITI / LIBER / COMMENTARIVS, / SIVE NOTAE. / (marque des Gryphes avec la devise:) VIRTVTE DVCE, / COMITE FORTVNA. / LVGDVNI, / APVD ANT. GRYPHIVM. / M.D. LXXXV. in-16, 2 parties, comprenant 16 pp. non cotées, 505 pp. chiffrées, 35 pp. non cotées, puis 126 pages chiffrées. Les 16 premières pages comprennent le titre, blanc au verso, et toutes les pièces liminaires du Commentaire de 1581. Les pages 1-105 comprennent le Commentaire des *Annales*. Les 34 pages non cotées renferment les poésies et l'index qui ferment le *Liber Commentarius* de 1581, la page 35 est blanche. La seconde partie, de 126 pages, comprend les *Notae* consacrées au reste de l'oeuvre de Tacite dans l'édition plantinienne de 1585 (BRUXELLES, BIBL. ROYALE, III, 49588 A).

(24) Lettre de Lipse à Abraham Ortels, le 25 août 1584, publiée dans P. BURMAN, *Sylloge Epistolarum*, t. I, p. 158, Leyde, 1727. - Lettre du même à Ogier-Ghislain de Busbecq, le 18 août 1584, publiée dans Iusti LIPSII *Epistolarum Centuria prima*, pp. 250-253, Antuerpiae, 1586.

en vente à la foire de Francfort à l'automne de cette même année[25].

L'intérêt des Gryphe pour tout ce qui touchait à Tacite se comprend aisément. Dans les dernières années, ils avaient réussi à monopoliser, en quelque sorte, le texte de cet auteur par leurs éditions de 1542, 1551 et 1559[26]. De plus, ils avaient réédité, en 1542, les commentaires de Béroald (1515), d'Alciat (1517) et de Rhenanus (1533)[27]. C'est à leur imprimerie aussi que deux de leurs correcteurs, Ferretti et Vertranius Maurus, avaient fait paraître, en 1541 et en 1569, les derniers commentaires qui avaient été consacrés à l'ensemble de l'oeuvre de Tacite[28]. Dans de pareilles conditions, il n'est pas étonnant qu'Antoine Gryphe ait manifesté de l'intérêt pour les éditions plantiniennes. En 1576 déjà, il avait reproduit la première édition de Juste Lipse, en la reliant avec un exemplaire du commentaire de Vertranius Maurus[29]. En 1584, il rééditait le texte de Tacite paru à Anvers, en 1581[30].

La genèse de l'édition hybride de 1585 se laisse dès lors deviner. Après avoir réimprimé le texte plantinien de 1581, les ateliers lyonnais entreprirent la réédition du *Liber Commentarius* qui l'accompagnait. Au moment d'achever ce nouveau volume, Antoine Gryphe eut connaissance, sans doute grâce à la foire de Francfort, de la mise en vente d'une troisième édition, complète cette fois. Dès qu'il en eut un exemplaire en sa possession, il entreprit l'impression de la partie du commentaire de 1585, qui venait de paraître pour la première fois. Il réussit ainsi à mettre sur le marché une édition apparemment identique à celle d'Anvers et portant la même date[31].

(25) *Catalogus... ex nundinis... Francofurti...* du libraire WILLER, de l'automne 1584, f. B 3, *r.* L'ouvrage y est daté de 1584.
(26) J. BAUDRIER, *op. cit.*, pp. 168, 225 et 293.
(27) *Ibid.*, p. 164.
(28) *Ibid.*, pp. 147 et 352-353.
(29) *Ibid.*, pp. 367-368. - *Bibl. Lips.*, III, pp. 117-118.
(30) J. BAUDRIER, *op. cit.*, pp. 338-339. - *Bibl. Lips.*, III, p. 121.
(31) Une réimpression en fut faite en 1598, par Antoine Gryphe. Elle est signalée dans J. BAUDRIER, *op. cit.*, p. 407 et dans la *Bibliotheca Belgica*, 2e série, t. XVII, p. L. 632, Gand et La Haye, 1890-1923 (Livraison d'août 1901). Contrairement à ce que dit J. BAUDRIER, les exemplaires lyonnais de 1585 et de 1598 ont la même pagination (PARIS. BIBL. NAT., J. 19670 et 13579). D'autre part, la *Bibliotheca Belgica* présente à tort cette édition lyonnaise de 1598 comme une reproduction de la plantinienne de 1585.

Une autre réédition montre également à sa manière la vogue que connurent les ouvrages de Lipse. Il s'agit cette fois d'une reproduction anonyme du *Liber Commentarius* de 1595. Cette réédition, dont les exemplaires sont assez rares, contient le même texte que les exemplaires authentiques(32). Le texte y est distribué, dans ses grandes divisions, suivant la même pagination que celui de l'édition plantinienne. De même que le *Liber Commentarius* authentique, qui n'est que la seconde partie du volume de 1595, ce volume ne possède aucune indication de date, ni de lieu et il s'ouvre par le même titre particulier: IVSTI / LIPSII / AD / ANNALES / COR. TACITI / LIBER COMMENTARIVS, / *Variis in locis utiliter auctus.* Mais si on le compare avec les exemplaires authentiques, il ne présente plus cette correspondance dans le choix des caractères italiques et romains qui existe entre les séries L et G du volume de texte. C'est ainsi, par exemple, que la dernière ligne du titre qui vient d'être donné est composé en caractères italiques, alors que ce sont les caractères romains minuscules qui sont utilisés dans les exemplaires authentiques. De même, la dernière ligne du titre spécial qui ouvre le Commentaire consacré aux *Histoires* 'NOTAE' est écrite en majuscules, alors qu'elle l'est en minuscules dans les exemplaires plantiniens. Les notes marginales du Commentaire composées ailleurs en caractères romains, le sont ici en italiques. Lettrines et dessins sont également nettement différents de part et d'autre. La réédition anonyme possède, en plus, une série de motifs décoratifs qui lui sont propres: un trait horizontal, p. 2, au-dessus de 'AD LECTOREM' et, p. 4, au-dessus de 'MONITIO / AD LECTOREM', une bande ornementale, p. 5, au-dessus du début du Commentaire et un cul-de-lampe, p. 446, à la fin du Commentaire des *Annales.*

Si les grandes divisions de l'ouvrage se présentent de part et d'autre, suivant la même pagination, il s'en faut de beaucoup qu'on ait ici réussi à faire coïncider le texte de chaque page, avec la précision qui vient d'être relevée entre L et G. Un certain nombre de pages contiennent la même portion de texte que les pages correspondantes de l'édition originale, mais beaucoup n'y

(32) ANVERS. BIBL. COMM., K. 69651. - NIMES, BIBL. MUNIC., 10624. - ROME. BIBL. VAT., *Barb.*, K. II 109. - *Rac. Gen. Cl. gr. lat.*, V 160.

parviennent pas ou n'y parviennent qu'en utilisant la dernière (43e) ligne de texte, alors que l'édition plantinienne réserve toujours celle-ci à la réclame et, éventuellement, à la signature. C'est ainsi que les cinquièmes signatures de toute une série de cahiers sont supprimées, ainsi que les réclames correspondantes et toutes deux sont remplacées par une ligne supplémentaire de texte(33). De plus le recto de chacun des feuillets suivants de ces cahiers est dépourvu de réclames et subit la même addition d'une ligne supplémentaire de texte. Fréquemment aussi le typographe a supprimé dans le même but des réclames isolées ou a multiplié les abréviations en fin de page(34).

Ces détails prouvent que cette réédition anonyme est une copie des exemplaires ordinaires. Mais elle ne semble pas, cette fois, être sortie des ateliers plantiniens. En effet, on ne retrouve plus ici la parenté qui existait entre L et G. Outre cette suppression systématique de réclames et de signatures qui semble inconnue de la technique plantinienne, le texte lui-même est moins soigné, surtout lorsqu'il s'agit de lettres capitales. C'est ainsi que les titres, dates et inscriptions offrent rarement une composition bien horizontale. Les dernières présentent souvent, en plus, un mélange de caractères de différentes grandeurs.

Rien ne permet malheureusement d'identifier cette réédition, qui doit vraisemblablement se situer entre 1595 et 1600, date de l'édition plantinienne suivante(35). Tous les exemplaires rencontrés sont dépourvus du texte des oeuvres de Tacite. Toutefois, le jeu de signatures utilisé est identique à celui que l'on trouve dans

(33) Ce sont les cahiers aa à ii. Les signatures a5, o5, r5, u5, nn5, oo5 et pp5 manquent également. Dans tous les cas, réclames et signatures existent dans les exemplaires de l'édition originale.

(34) Ainsi, p. 274, les quatre dernières lignes de texte usent, à quatre reprises, d'abréviations inexistantes dans l'édition plantinienne.

(35) Divers caractères de cette édition nous font penser qu'elle fut l'oeuvre d'un imprimeur allemand et peut-être qu'elle sortit des presses des héritiers d'André Wechel, Claude de Marne et Jean Aubry, à Hanau. Il est peut-être utile de signaler, d'autre part, que les quelques exemplaires que nous avons rencontrés proviennent du midi de la France ou de l'Italie. L'exemplaire conservé à Anvers a été, en effet, donné à la BIBLIOTHÈQUE COMMUNALE par un Italien, ainsi que l'indique une mention manuscrite: ‘Offert à la Bibliothèque principale de la ville d'Anvers comme remerciement, pour l'aimable hospitalité accordée. (s.) M. Pinto, Bibl. de l'E. N.I.T., 29 Nov. 1930’.

l'édition originale: le compositeur a employé les minuscules qu'il trouvait dans son modèle, alors que les majuscules y étaient réservées pour l'édition du texte. De plus, l'édition anonyme renvoie aux mêmes pages du volume de texte qu'indiquait son modèle. Ce sont là de faibles indices, qui laissent peut-être espérer la découverte d'une réédition encore ignorée de la partie du volume de 1595 qui renfermait les textes.

Ces notes bibliographiques rassemblées au cours de recherches préliminaires à notre étude, *Juste Lipse et les Annales de Tacite. Une méthode de critique textuelle au XVIe siècle* (à paraître dans le *Recueil des travaux d'Histoire et de Philologie* de l'Université de Louvain et dans les *Humanistica Lovaniensia*) viennent renforcer l'impression que laissait le catalogue copieux dressé par les collaborateurs de la *Bibliotheca Belgica*. L'indéniable succès de librairie de travaux qui ne connurent pas moins de vingt éditions différentes de 1574 à 1607, laisse deviner leur originalité et aussi leur valeur.

Nederlandse drukletters uit de XXe Eeuw
door Dr G.W. Ovink (Amsterdam)

Het is mijn taak om te trachten binnen het bestek van dit korte opstel een karakteristiek te geven van de druklettertypen die Nederland in deze eeuw heeft voortgebracht, gezien tegen de achtergrond van de culturele stromingen uit dit tijdsgewricht. Een moeilijke opdracht, omdat vooral in de Kunstnijverheid een zeer ingewikkeld samenstel van factoren de uiteindelijke verschijningsvorm bepaalt; zij wordt echter verlicht door de omstandigheid, dat de letterproductie van Nederland zich centreert rond twee markante persoonlijkheden, ieder voor zich consequent werkend vanuit duidelijk omschreven beginselen (die overigens bijna diametraal tegenover elkaar staan): S.H. de Roos en J. van Krimpen. Beiden zijn aan iedere typophiel in de Lage Landen goed bekend, doch het kan zijn nut hebben hun beider oeuvre, nu een halve eeuw sedert de vernieuwing onzer boekkunst is verstreken, nog eens in samenhang en verschil te schetsen.

Het is niet gemakkelijk voor wie die tijd niet bewust heeft meegemaakt, zich in te leven in de geesteshouding van de decennia voor en na de eeuwwisseling. Twee wereldoorlogen, economische crises, sociale conflicten, technologische ontwikkelingen - zij hebben ons sceptisch gemaakt tegenover ieder cultureel optimisme, tegenover de warmgevoelde idealiseringen van het socialisme dat nog geheel leeft in de verwachting van de heilstaat en - in positieve zin - ook realistischer ten aanzien van de mate waarin en de wijze waarop vooruitgang kan worden bereikt. Hoe geestdriftig was men toen niet! Eén machtige golf van vernieuwingsdrang stroomde uit over alle levensgebieden. Alles zou anders worden en beter. Een korte wijle nog van eendrachtige samenwerking voor het hoge doel,

en dan zou wederom een waarachtige mensengemeenschap groeien, gedragen door één grote idee, zoals in de Middeleeuwen, doch met gelijkheid voor allen nu: ieder zijn plaats waarin hij, vrij van materiële zorgen, zijn gaven voor het gemenebest kan ontplooien. 'Een held're, verruk'lijk-meeslepende wijs: "...Wij gaan terug naar het Paradijs"'.

Grote zieners hadden de grond reeds losgewoeld: Carlyle, Ruskin, Morris, Crane. Onbeschroomd waren zij het vuige winstbejag der kapitalisten te lijf gegaan: weg uit de grauwe fabrieken waar de ellendige naamlozen zwoegen om te maken wat geld opbrengt en niet wat goed en schoon is! De kluisters, aangeslagen door de behoudzucht van de duistere eeuw, werden verbroken, het licht brak door! De bruine 'Galerieton' weggewist door de stralende kleur der impressionisten; het holle domineesgefemel overstemd door de klank van de nieuwe woordkunst; het overgeleverd bijgeloof ontmaskerd door de wetenschap; het moeizaam tobben geruild voor machinale massaproductie; het isolement verbroken door auto, telefoon, radio. Het was alsof een frisse wind de mensheid uit een warme slaap had gewekt; de ogen gingen open en een gevoel van jeugdige kracht doorstroomde haar. Al het onvolkomene bleek een boze droom - de Schoonheid was dáár, wanneer de kunstenaar slechts de werkelijkheid zelf wilde beleven, de Waarheid wanneer de onderzoeker slechts wilde denken, het Geluk wanneer de vertrapten het slechts wilden grijpen.

De kunstenaars stuitten in de verwerkelijking van hun idealen op de bestaande maatschappelijke orde, het onbegrip der massa en de onwil der conservatieven. Velen kwamen er niet toe de strijd aan te binden. Sommigen onder hen trokken zich terug in een hooghartig individualisme; anderen zochten als de Prae-Rafaelieten de ideale gemeenschap in vroeger tijden, vóór de Hervorming, toen er nog ridders waren en het klimaat aan de jonkvrouwen veroorloofde om zich zonder kleding bij koele bronnen of in duistere drakenholen op te houden.

Onder de besten en krachtigsten echter waren er, die de weerstand slechts op één wijze te overwinnen achtten: er doorheen. Dat betekende: terug in de maatschappij. Slechts enkelen waren

van nature geneigd en in staat om zich aan de maatschappij aan te passen; het ligt de meeste kunstenaars niet om zich op handige wijze bekendheid en relaties te verschaffen, en daarmee een stage stroom van opdrachten. Zij wilden de mensheid dienen, laten zien, dat elk ding dat de moeite van het maken waard is ook *schoon* gemaakt kan worden; zij wilden daardoor meehelpen om het lelijke uit te drijven en een betere, mooiere samenleving op te bouwen. Geen wonder, dat dit probleem het onderwerp vormde van vele verhandelingen. Reeds vroeg had Jan Veth het boek van Walter Crane 'Claims of Decorative Art' in het Nederlands bewerkt, met een typische accentverschuiving in de titel, als 'Kunst en Samenleving'(1). Onder dezelfde titel schreef de dichter en latere groot-industrieel Is. P. de Vooys een artikel in het tijdschrift 'De XXe eeuw'(2). Een paar jaar later verscheen in vertaling William Morris' 'Kunst en Maatschappij'(3). Uit deze vertogen komt één gedachte naar voren, later door Roland Holst(4) aldus onder woorden gebracht: 'Wij dan, zijn afhankelijk van de maatschappij, wij zoeken ook het verband met de samenleving, wij eisen in zeker opzicht, dat de maatschappij ons zal geven de materiële mogelijkheid, nodig voor ons werk, maar wij verwachten ook, dat in de samenleving zullen leven die ideële krachten, die onze kunst wijder, algemener en dieper kunnen maken'. Doch de maatschappij gaf niet vele opdrachten; zij had deze leren beseffen - aldus heeft Hammacher het ongeveer uitgedrukt - als een hinderpaal voor de inspiratie en was niet geneigd zich te schikken naar hetgeen een handjevol bouwmeesters en schilders als nieuw evangelie leerde. Er waren enkele Maecenaten, doch die konden de gehele vernieuwingsbeweging niet dragen. Voor hen was deze trouwens ook niet in de eerste plaats bestemd, noch wilde men hen daarom vragen. Neen, de 'ideële krachten' moesten van andere zijde komen; zoals de Vooys in het reeds genoemde artikel schreef: 'De arbeidersbeweging is niet alleen de enige kracht in de samenleving, waarvan verbetering der toestanden is te verwachten, draagt

(1) Uitg. Scheltema & Holkema, Amsterdam 1893, 2^{e} druk 1903.
(2) 1902, 1.
(3) Uitg. A.B. Soep, Amsterdam, 1903.
(4) R.N. ROLAND HOLST in *Wendingen*, II, 5 (1919).

niet alleen ook in vereniging de kiem ener mensengemeenschap, waar weer een gesloten solidariteit mogelijk zal zijn, maar bovendien is zij het jonge leven, de lente, terwijl al het andere afsterft, en daarom vooral kan de kunstenaar in haar bestaan en vooruitgang een nieuwe kunsttoekomst begroeten'.

Vandaar een weloverwogen wending naar de gemeenschapskunst, een doorstraling van het schoonheidsverlangen in alle levensgebieden; van de bevoorrechte enkeling terug naar de massa; van vrije sculptuur naar de architecturale, van 'peinture de chevalet' naar wandschildering. De kunstenaars strekken hun belangensfeer uit over andere gebieden. Men moet naar de Italiaanse Renaissance teruggaan om zo grote veelzijdigheid te vinden; zovele schrijvende schilders hebben wij niet weer gehad. De ambachten worden veroverd. Smeden, drukken, binden, meubelmaken, weven, glasblazen, pottenbakken, zo niet door kunstenaars zelf uitgeoefend, geschiedt naar hun ontwerp. De kunstnijverheid is herboren; voortaan zal er op deze terreinen niets meer ontstaan, of het is op zijn minst geconfronteerd met het kunstzinnige product, meestal echter rechtstreeks geïnspireerd of helaas ook vaak - gecopieerd.

Zo was de situatie toen de jonge lithograaf S.H. de Roos zijn loopbaan in Amsterdam - reeds het middelpunt van alle kunstzinnige activiteit in Nederland - begon. De idealen van de jonge hervormers vielen bij hem in goede aarde. Begaafd, eerlijk, rechtdoor-zee en werklustig - als nog steeds - moest hij wel een groot aandeel nemen in de vernieuwingsdrang van die tijd. Hij werd de dominerende figuur in de typografie en in de Lettergieterij 'Amsterdam' kreeg hij de gelegenheid om zijn gaven te ontplooien. Bij verschillende gelegenheden had hij zich doen kennen als bij uitstek in staat om de vormproblemen der typografie op te lossen wegens zijn nauwkeurigheid en zin voor gebonden, gesloten vormen. Met het woord 'nauwkeurigheid' doel ik niet op een beperking van de Roos' talent, integendeel, daarin schuilt zijn kracht. Aandacht voor het kleine *kan* een uiting zijn van kleinheid van geest, doch behoeft dit allerminst te zijn. Van De Roos kan worden gezegd wat Huizinga[5] van Jan Veth getuigde: 'Als kunstenaar is hij een van hen die geroepen zijn om mee te dragen aan die oplevingen

(5) J. HUIZINGA, *Leven en Werken van Jan Veth*, Haarlem 1927.

van een scherp observerend, pijnlijk getrouw realisme, welke de kunst niet ontberen kan. Steeds weer moet zij terugkeren tot een onbevangen werkelijkheidsweergave, om nieuwe stevigheid en dieper inzicht te verwerven. In de tijdperken van rijpe beschaving werkt deze realistische aandrift telkens opnieuw als een soort aesthetisch genieten, dat de diepe waarheid van het Aristotelische Ars imitatur Naturam in altijd nieuwe vormen en met altijd nieuwe zin in het geheugen roept'. Het werk van De Roos is dan ook niet dor; deze stille liefde voor de natuur, deze liefdevolle overgave aan het détail berust op een gevoel dat in zijn diepte en innigheid de grootsheid niet ontbeert. Trouwens, een blik op zijn sepiaschetsen, zijn boekbanden, zijn mediaevalletters is voldoende om zich te kunnen voorstellen tot welk een breedheid, ja, uitbundigheid het temperament van De Roos hem zou kunnen voeren, indien niet anderzijds een aangeboren soberheid en bescheidenheid hem voortdurend tot inhouden maanden. Alles wat luid is en 'showoffish' haat hij met hartstocht. Doch ook het droge en strenge boezemt hem afkeer in; steeds tracht hij met geringe middelen een al te strakke lijn, figuur of pagina te verlevendigen of sierlijk te maken.

Een bijzondere plaats neemt bij De Roos de traditie in. Hij huldigt deze, niet als conservatisme - daarvoor is hij te oprecht socialist - doch als overlevering van gezonde inzichten, in het gebruik beproefde vormen en degelijke vakbekwaamheden. Als aarts-collectionneur (hij bracht voor de Lettergieterij 'Amsterdam' en voor zichzelf opmerkelijke verzamelingen bijeen) geniet hij van het oude dat goed is, maar nooit zal hij het oude in eigen werk navolgen: eigentijds moet het zijn, echt, uit de huidige geest voortkomend en daardoor een voorwerp van vreugde en misschien van inspiratie voor iedereen.

In het voorgaande heb ik naar vermogen de voor beschrijving in aanmerking komende geestelijke factoren opgesomd, die de vorm van De Roos' werken mede bepaald hebben. Voegt men daarbij de materiële, n.l. de door de gieterij gestelde eisen, dat het letterbeeld algemeen aanvaardbaar moest zijn, zo min mogelijk mocht overhangen en op de z.g. normaallijn gegoten moest kunnen worden[6],

(6) De normaallijn vergemakkelijkt de zetter het plaatsen van letters van verschillend corps en soort in één lijn, doch besnoeit op hinderlijke wijze de onderlengten (g, j, p, q, y). Alleen Zilvertype, Meidoorn en De Roos Romein zijn niet op dit systeem gegoten.

dan heeft men enige gezichtspunten bijeen om de herkomst van dit merkwaardige oeuvre beter te begrijpen. Het vertoont uiteraard - een levenswerk van vijftig jaren! - vele aspecten, doch, om ons tot de lettertypen te beperken, één eigenschap is aan alle ontwerpen gemeen: in alle is het streven manifest om elk onderdeel met schoonheid te doorstralen, om elke lijn uiting te doen zijn van hetgeen de kunstenaar als vertegenwoordiger van zijn tijd bezielt, doch gelouterd van al te persoonlijke invallen en gericht door de eisen der techniek, waarbij de goede traditie van het verleden als richtsnoer dient.

Overziet men het geheel van De Roos' letterontwerpen, dan blijkt hoe de ontwerper telkens na een periode van innerlijke ontwikkeling en zorgvuldige voorbereiding een ander probleem heeft trachten op te lossen. De ene maal was het een bepaalde tekentechniek welke hem boeide, andermaal een bepaald vormbeginsel. Natuurlijk waren er soms ook uitwendige aanleidingen (opdrachten om in een aangewezen richting te zoeken), maar De Roos heeft deze slechts gevolgd wanneer daaraan ook in hemzelf een behoefte, of althans een zekere belangstelling beantwoordde. Van een uitvoerige beschrijving dezer letters mag ik mij ontslagen achten, aangezien deze elders te vinden is[7] en ik volsta dus met een kort chronologisch overzicht, waarbij de initialen, ornamenten en het Nieuw-Javaans (1909) worden overgeslagen, omdat deze het beeld afronden, doch niet wezenlijk mede bepalen.

De Hollandse Mediaeval (1912) ontstond uit De Roos' verlangen om eindelijk weer, na de 19e eeuw, een eigen Nederlands type te maken. De eerste tien jaren onzer eeuw werden wel enkele behoorlijke moderne boekletters voortgebracht (Cheltenham, Genzsch, Tiemann en vooral Cobden Sanderson's 'Doves Type'), doch zij bevredigden hem niet geheel. Welnu, in de forse, kloeke lijnen en sierlijke welvingen van zijn eersteling heeft hij zich volledig kunnen uitdrukken. Het beeld is degelijk en royaal; tot in elk onderdeel is consequent eenzelfde decoratief principe doorge-

(7) In A.A.M. STOLS, *Het werk van S.H. de Roos*, Amsterdam, 1942; Dr G.W. OVINK, *De drukletters van S.H. de Roos*, in *Halcyon*, No 9/10, 1940.

voerd, niet als een opgeplakte versiering, doch organisch uit de lettervorm voortvloeiende. Soberder, droger en ook minder persoonlijk is de Zilvertype (1915), in opdracht van Mr. J.F. van Royen getekend voor diens 'Zilverdistel'-pers. Het voorbeeld van de Doves-letter en een grondige incunabelstudie hebben hier niet tot een eenheid kunnen leiden (er is een zekere discrepantie tussen onderkast en de kapitalen, welke laatste overigens de Erasmus aankondigen), maar de totale indruk van de pagina is niettemin zeer aangenaam; de letter is open en beminnelijk. Verre staat zij boven de al te losbandige en gekunstelde typen waarmee zoveel andere lettergieters en bibliofiele drukkers trachten te épateren.

Van totaal verschillende aard is de Ella Cursief (1916), waarin De Roos met de stylograaf, een schrijftuig dat in alle richtingen even dikke lijnen trekt, een krullende schrijfletter produceerde. Daarna werkte hij de grondgedachte van de Hollandse Mediaeval verder uit tot een ranker type, de Erasmus (1922), drie jaren later gevolgd door de vettere Grotius. In de 'Meidoorn-letter (1927), bestemd voor zijn eigen 'Heuvelpers' en slechts in één corps gesneden, sloeg De Roos weer een nieuwe richting in. De zonnige, golvende beweging van de Erasmus zette zich niet voort. In de Meidoorn doen zich vele nieuwe elementen voor; zij is smaller, zwaarder, puntiger, wranger. Van deze zijde van De Roos blijkt echter weer niets in de Egmont (1932), een fijne, sierlijke variatie op het Didot-Bodoni-thema. Daarentegen vertoont de Libra (1938) weer die 'gebroken' kant van Meidoorn. Er was in die jaren veel gediscussieerd over zinloosheid van het onderscheid tussen kapitalen en onderkast. De Roos zocht voor dit probleem logischerwijze een oplossing door terug te gaan tot de voorkarolingische letters. Zich baserende op de uncialen schiep hij zeer persoonlijke, markante, doch volkomen verantwoorde lettervormen, die zelfs aanleiding gaven om volgens dit beginsel ook een schreefloos, 'geconstrueerd' type te maken, de Simplex (1940), een van de meest experimentele letters van onze tijd. Gedurende de oorlogsjaren begon De Roos weer aan het ontwerpen van een nieuwe boekletter, die bij zijn zeventigste verjaardag in 1947 voor het eerst getoond kon worden en thans nog met hulpgarnituren van zijn hand wordt uitgebreid. Deze serie verenigt de goede eigen-

schappen van verscheidene vroegere scheppingen, doch zij heeft een volkomen eigen karakter; zij is rijper en bezonkener, vormt als het ware de neerslag van de ervaring van een mensenleven.

Overzien wij de ontwikkelingslijn van de kunstenaar De Roos, dan blijkt, dat deze verrassend consequent is gebleven; hij heeft mee-geëvolueerd en is toch zichzelf gebleven, terwijl velen onder zijn tijdgenoten bleven steken in bepaalde uiterlijke vormen en maniertjes van hun glorieperiode of in een holle sierlust. De Roos' eerlijkheid en zelfbeheersing hebben hem daarvoor behoed. Dit bewijst de grootte en kracht van zijn artistieke persoonlijkheid. Hij heeft dan ook een gehele stroming in de Nederlandse cultuurgeschiedenis zuiver tot uitdrukking gebracht.

Uit een geheel andere gedachten- en gevoelswereld komt Jan van Krimpen voort. Zijn eerste optreden ligt aan het eind van de eerste wereldoorlog, in de kunst over het algemeen een tijd van gisting, tot uiting komend in een wild experimenteren met nieuwe vormen. Niets van het oude wordt meer aanvaard, voor elk vraagstuk wordt een nieuwe oplossing gezocht, diep uit het innerlijk. Heftige gevoelens breken zich baan, omverstotend alles wat schoon en vredig lijkt. Er is immers geen schoonheid en vrede in de wereld; wij zijn altijd bedrogen geweest door de schijn - laten wij thans de werkelijkheid zoeken, de werkelijkheid die haat, strijd, armoede en ellende blijkt te zijn.

Het gevoel van de na-oorlogse mens dat hij bedrogen is geweest, door het lot geworpen in een zinloos bestaan, waarin de kunstenaar van voren af aan de werkelijkheid moet trachten te vinden en de grondslagen van zijn wezen moet trachten op te bouwen, heeft een radicale breuk met alle vroegere kunst ten gevolge gehad. In de borende zelfanalyse van het Duitse expressionisme en het kinderlijke geëxperimenteer van het Italiaanse Futurisme is de traditie tot de grond toe afgebroken en worden de fundamenten van een nieuw gebouw opgetrokken.

Niets echter van die hevige gevoelsontladingen en tastende probeersels vindt men in het werk van Van Krimpen. In slechts één opzicht is er een overeenstemming met de typische vertegenwoordigers van deze generatie: ook bij Van Krimpen is er een haast fanatieke drang om dwars door de conventie heen tot de kern van

het probleem door te dringen. Doch dat geschiedt bij hem langs de wegen van de rede, niet der verbeelding. Hij benadert zijn problemen intellectueel, omdat zij voor hem geen voorwerpen van schoonheid zijn, maar van doelmatigheid. Van Krimpen voelt zich niet in de eerste plaats als een kunstenaar, die in zijn scheppingen schoonheid wil brengen, doch als een vakman, die ideeën in de zichtbare ruimte ordent. Hij beeldt niet uit, maar redigeert. Zeker, zijn letters tekent hij met een feilloze techniek, en wij vinden ze mooi. Van Krimpen zal evenwel tevreden zijn, wanneer zijn typen, en de wijze waarop deze gerangschikt zijn, langs onopvallende weg den lezer de tekst aan het verstand brengen. Niets mag zich tussen de auteur en de lezer schuiven: geen zelfstandig schoonheidsstreven van de letterontwerper en geen subjectieve interpretatie van de typograaf.

De mogelijkheden die binnen het kader van deze opvattingen overblijven zijn niet talrijk. De lezer zal immers datgene het gemakkelijkste percipiëren, wat het meest voor de hand ligt en hem het best vertrouwd is. Dat is de grondvorm van de traditionele romein, die van Jenson tot en met Baskerville in hoofdzaak gelijk gebleven is. Mutatis mutandis geldt dit ook voor het *gebruik* van letters: met enkele corpsen van een goede boekletter in romein met grote en kleine kapitalen en cursief kan bijna elke tekst op bevredigende wijze worden overgebracht. Daarvoor zijn geen bijzondere lettersoorten, ornamenten en speciale groeperingen nodig. Wat een typograaf dus te doen staat is zich te bezinnen op de grondslagen van het hem voorgelegde probleem, om daaruit (rekening houdende met de leesgewoonte van het publiek, de aard van de zet- en druktechniek, het papier en het beschikbare formaat, enz.) met de eenvoudigste middelen de voor dit doel geschikte methoden te ontwikkelen. Logisch denkvermogen, een goede vakkennis en ervaring, nauwgezetheid en overzicht zijn - nog altijd volgens deze gedachtengang - voldoende om een aangename lectuur te verzekeren. Meer behoeft men niet na te streven.

Het is duidelijk, dat iemand die practisch goed onderlegd is, over een fijn taal- en letterkundig gevoel beschikt en bovendien zeer helder en consequent denkt, is zijn eerste voortbrengselen reeds een hoge mate van vastheid en zuiverheid kan bereiken. Dit is dan

ook met Van Krimpen het geval. Zoals Minerva eenmaal kant en klaar uit het voorhoofd van Zeus in de wereld trad, zo vinden wij plotseling een jonge Van Krimpen, die zeer sobere, weloverwogen boeken ontwerpt: de Palladium-uitgaven, die vanaf 1917 verschijnen. Over Van Krimpen's eerste jaren is weinig bekend; hij spreekt niet gaarne over zichzelf. Slechts weten wij, dat hij de typografie werd binnengeleid door de dichter Jan Greshoff, die reeds in 1909 zijn Zilverdisteluitgaven begon, later voortgezet door Van Royen. Een korte tijd maakte hij boekbanden, nog verscheidene jaren ook schreef hij manuscripten op perkament, waartoe hij bij Edward Johnston lessen had gevolgd. Dat zijn de mentors van zijn eerste jaren geweest. Spoedig ontplooide hij een grote activiteit als boekverzorger voor verschillende uitgevers. Vanaf 1923 werkte hij voor de Lettergieterij en Drukkerij Joh. Enschedé & Zonen, het beroemde oude huis in Haarlem. In 1925 trad hij hier vast in dienst. In hetzelfde jaar verschijnt zijn eerste letter, de Lutetia.

Het valt mij uiterst moeilijk deze en volgende letters van Van Krimpen te karakteriseren, omdat zij - geheel overeenkomstig de bedoelingen van de maker - slechts subtiele variaties geven op een bekend thema. Hiermede wil ik niet zeggen, dat de afwijkingen van het traditionele model niet belangrijk of niet oorspronkelijk zouden zijn, integendeel. Doch zij zijn zozeer van technische aard (immers: welbewust niet een persoonlijke expressie), dat een blik op de letter sneller vertelt welk doel de ontwerper heeft nagestreefd, dan een verklaring van opzet en uitwerking in vele regels zou kunnen doen. Volstaan wij dus met te wijzen op de ‘Wahlverwantschaft’ van Van Krimpen met de historisch georiënteerde, rationele en puriteins ingestelde drukkers uit Engeland en Amerika, zoals Stanley Morison, D.B. Updike en Bruce Rogers. Hij deelt hun belangstelling voor de grote drukkers, lettergieters en schrijfmeesters uit de eeuwen voordat het classicisme het diepzwarte roet van Bodoni in het eten gooide. Zijn wereld is niet die van de beeldende kunstenaars, doch van de letterkundigen en geschiedvorsers, want van de schilders kan hij slechts hinder bij zijn typografische ordeningsarbeid verwachten, daarentegen bij de literatoren begrip voor de waarde van een tekst.

Na de Lutetia volgden nog een bijpassende Griekse letter, de

Antigone, beide voorzien van open kapitalen; de Romanée, een zeer fraaie romein met stevig, gelijkmatig beeld, bedoeld als pendant van de cursief van Christoffel van Dijck uit de historische collectie van Enschedé; de Van Dijck, heruitgave van de letter van deze beroemde Nederlandse graveur, ontworpen voor de Monotypezetmachine; de Romulus, wederom een heldere, open romein, gelijkmatiger van beeld dan de Lutetia, doch niet zo fors als de Romanée, en waarvan een halfvette garnituur de voltooiing nadert; ten slotte een 'Cancellaresca Bastarda', bedoeld als sierletter (mag ik dit woord voor Van Krimpen gebruiken?). In deze laatste letter is alles wat Van Krimpen kan tonen aan tekenvaardigheid en wil tonen aan tekenvreugde tot een verbazingwekkende topprestatie samengevat.

Het gehele oeuvre van Van Krimpen vertoont, evenals dat van De Roos, maar op geheel andere wijze, een grote standvastigheid. Heeft De Roos zich op vele gebieden bewogen, vele nieuwe vormen gezocht en in zijn latere jaren zeker niet de minst gedurfde - waarbij hij echter wel steeds zijn eigen aard getrouw bleef -, bij Van Krimpen valt een steeds toenemende versobering, zo niet ascetisering waar te nemen. Kan hij in zijn eerste periode nog genoegen scheppen in forse, gotisch-expressionistische uithalen en vormcomplicaties, in heldere kleuren en stevige, royale curven, in latere jaren lijkt het steeds dieper doordenken van de grondbeginselen der typografie te leiden tot een grotere eenvoud, die voor een meer picturaal gerichte beschouwer soms schijnt te komen onder de dreiging van een zekere verdorring en matheid. Ontegenzeggelijk heeft Van Krimpen's logica en virtuoze vormbeheersing een directe overtuigingskracht. Ook in hem heeft een deel van ons huidige denken en voelen zijn volmaakte exponent gevonden.

Rest ons nog volledigheidshalve een drietal letters te bespreken, die door Nederlandse kunstenaars in deze eeuw zijn ontworpen. De eerste is een type dat tegemoetkwam aan de behoefte om bij de forse, elementaire illustraties in hout- of linoleumsnede te worden gebruikt, welke in de twintiger jaren door mensen als Cantré, Masereel, Franken, Fokko Mees, werden beoefend. Eén dezer illustratoren, André van der Vossen, sneed daarover een Houtsnedeletter, bij Enschedé gegoten en in haar hoekige, zware

beeld - ontstaan door uit het zwarte vlak slechts enkele kerven weg te halen - volkomen bij deze stijl aansluitend. Uiteraard is deze letter van te bijzondere aard om tot een ruimere toepassing te komen, doch als verschijnsel in die door het Expressionisme beheerste periode is zij typisch.

De Lettergieterij 'Amsterdam' ten slotte vervaardigde in de jongste oorlog nog twee smoutletters die hier genoemd moeten worden. De eerste, Studio genaamd, verscheen in 1945 en werd ontworpen door A. Overbeek, die er met een vlotte pentechniek het zakelijke handschrift van onze tijd mee heeft vastgelegd.

De Rondo, een sierlijke schrijfletter, vindt haar geestelijke oorsprong aan de Donau, waar haar schepper, Stefan Schlesinger, zich als architect en later onder de Weense graficus Julius Klinger tot letterontwerper vormde. Schlesinger, reeds omstreeks 1925 naar Amsterdam verhuisd, heeft in de wereld van de Nederlandse toegepaste grafiek een bijzondere plaats ingenomen door zijn fijne, oorspronkelijke en uiterst knap getekende letterontwerpen voor verpakkingen, briefhoofden, advertenties en ander publiciteitswerk. Een inderdaad Weense charme en gratie in zijn werk, verbonden met een zeer persoonlijke uitdrukkingskracht, maakte hem tot de ideale ontwerper voor een commercieel-typografische schrijfletter. Helaas heeft hij de uitvoering van dit type niet meer mogen beleven; hij werd in 1944 door de Duitsers in Auschwitz vermoord. Naar zijn schetsen werd de serie door Dick Dooijes, De Roos' leerling en opvolger aan de Lettergieterij 'Amsterdam', met een volledig begrip voor het oorspronkelijke karakter gecompleteerd en met een halfvette garnituur aangevuld.

Het beeld van de Nederlandse letterproductie in deze eeuw kon slechts in grote trekken worden geschetst, doch het moge duidelijk zijn, dat wij ons thans door de arbeid van twee van zulke creatieve persoonlijkheden als De Roos en Van Krimpen in een bloeiperiode bevinden, welke zelfs in het verleden bij Van Dijck en Voskens of Fleischmann en Rosart zijn weerga niet vindt. Moge dit peil nog lange jaren gehandhaafd blijven!

Het mooie Boek in de Sovjet Unie
Enkele nota's door dr L. Landsman (Moskou)

1

Deze nota's hadden eigenlijk een andere titel moeten dragen, nl. het bibliophiele boek in de Sovjet Unie. Dergelijke titel echter zou, reeds bij een eerste indruk, enigermate ongewoon kunnen voorkomen. De letterkunde en het boek immers vervullen in de U.S.S.R. een essentieel utilitaire, opvoedende, leidinggevende rol. Dientengevolge moet het boek de breedst mogelijke lagen van de bevolking bereiken. Vandaar een politiek van massa-oplagen. Wat in zekere zin aan de antipode ligt van hetgeen, in de enge zin, onder bibliophiele uitgaven wordt begrepen.

De vraag naar boeken is in de S.U. op elk ogenblik ongelofelijk groot. Wie de boekenwinkels te Moskou niet heeft bezocht, kan zich moeilijk een denkbeeld van de intensiteit van deze behoefte vormen. Meestal is het boek slechts gedurende een zeer beperkte tijd - enkele weken, enkele dagen soms - verkrijgbaar. Vandaar dat sommige *volledige* uitgaven in ‘bouquineries’ ongewoon hoge prijzen kunnen bereiken, prijzen die soms schommelen tussen 200 en 5000 roebel. De te bedienen lezerskring is daarbij zeer talrijk en verscheiden. Te meer dat de doorsnee-mens te Moskou in de regel een boekenkoper en vooral een boekenlezer is. De boekenwinkels zijn practisch, op elk uur van de dag, al even propvol met klanten als om het even welke andere winkel.

2

Sinds ik einde 1945 te Moskou aankwam, heeft het uitzicht van het boek, even goed als het uitzicht van de kleedij der mensen, een bewonderenswaardige kentering ten goede ondergaan.

In de enge, West Europese betekenis van de term, kan er nochtans bezwaarlijk worden beweerd dat er heden in de S.U. bibliophiele uitgaven bestaan, i.e. uitgaven met deze typisch beperkte oplage, genummerde exemplaren, verschillende reeksen naar gelang de soorten papier, gedrukt met keurige letter, vaak met de hand gezet. Met een woord uitgaven waarin de kunde, de kunst en de traditie van den drukker hun eigenlijk hoogtepunt bereiken, uitgaven welke daarenboven ingevolge de hoge prijs tot een bepaalde, niet zeer talrijke groep van lezers of verzamelaars begrensd blijven; lezers voor dewelke het in meer dan een geval meer snobisme dan fijnproeverij is.

Dit alles sluit echter op generlei wijze uit dat in de S.U. een niet gering aantal uitgaven op zeer keurige wijze worden verzorgd, terwijl daarbij steeds de oplage betrekkelijk, ten minste voor onze maatstaven, groot blijft. Enkele dezer uitgaven kunnen dan toch als bibliophiele uitgaven worden beschouwd, als b.v. de *Konde van Igors Leger* in een mooie naar oud Russisch model gesneden zeer donkere letter en verlucht door Palecha-illustraties (Palecha is een dorp waar vroeger ikonen werden geschilderd en waar heden prachtig versierde dozen in papiermaché worden vervaardigd).

De inspanning bij de keurige uitgaven verwezenlijkt mag bijna als bewonderenswaardig worden bestempeld, indien rekening wordt gehouden met de meestal betrekkelijk lage prijzen van alle nieuw gepubliceerde boeken.

Het uitgeversbedrijf is, in de S.U., evenals elke onderneming, in handen van de Staat. Het is deze factor die ontegensprekelijk op zeer gunstige wijze de prijs van het boek beïnvloedt. En deze factor heeft een onmiddellijke en grote sociale betekenis. Vooral in het domein van het schoolboek en in dit van het kinderboek werden zeer belangrijke uitslagen bereikt en kunnen netjes verzorgde boeken aan ongewoon lage prijzen worden aangeschaft.

3

Het reeds vernoemde jaar 1945 is in de Sovjet Russische boekdrukkunst een datum van belang.

Een te eenzijdig opgevatte doelstelling om in een zo vlug mogelijk

S. POZJARSKI, Band voor *Dagboek* van KARATYGIN

S. POZJARSKI, Band voor *De Expeditie van Nevelski naar de Amoer* van V. TRENJOV

N.V. KOEZMIN, Titelblad van *Kozma Proetkov*, een satirische dichtbundel

N.V. KOEZMIN, Illustratie voor de Comedies van DE MUSSET

tempo een zo groot mogelijk aantal boeken op de markt te brengen (daarbij een markt waar voorlopig het aanbod de vraag nooit volledig dekt), behelst voor het keurig en verzorgd uitzicht der boeken onvermijdelijk een groot gevaar. Wat met de Sovjet Russische uitgaven dan ook het geval is geweest.

In Juli 1945 werd daarom door het Centraal Comité van de Communistische Partij een verordening uitgevaardigd waarbij op het te weinig mooi uitzicht van de boeken werd gewezen. Er werden tevens maatregelen uitgeschreven ten einde in ieder opzicht - papier, druk, letter, illustratie, band - de presentatie van het boek zo vlug mogelijk te verbeteren.

Aan de critiek werd terzelfder tijd opgelegd in de recensies ook over het uitzicht van het boek te spreken, terwijl de Centrale der uitgeverijen opdracht kreeg een bijzondere artistiek-technische school op te richten voor de opleiding van bevoegde krachten, onontbeerlijk voor de ontwikkeling van deze belangrijke sector in zake voorlichting.

4

Zijn de meningen aangaande de waarde en het peil van de huidige Sovjet Russische schilderkunst alles behalve eenstemmig, allen zijn het volledig eens om toe te geven dat de Sovjet Russische illustratie- en graveerkunst omwille van zeer vele hoedanigheden algemene bewondering afdwingt.

Er valt echter dikwijls te betreuren dat de reproductie van menig waardevol en keurig zwart-en-wit werk en meer nog van de meerkleurige illustraties technisch niet met de gewenste vaardigheid en volmaaktheid werd verwezenlijkt. Dit in de eerste plaats wat de tinten en de nauwkeurigheid der détails betreft. Doch sinds 1945 valt er reeds veel verbetering aan te stippen.

5

Heeft de Russische boekdrukkunst nooit op een echte traditie en op een wijd beoefend vakmanschap als deze ten onzent, in Holland, Duitsland,... kunnen bogen, toch had zij een eigen, hoogstaand

en origineel patrimonium in zake illustratie weten te verzamelen. Vooral op de scheiding van de XIXe en XXe eeuw was er een groep kunstenaars wier naam wijd buiten de grenzen was gekend. De Sovjet Russische graveerders en illustrators streven natuurlijkerwijze andere doeleinden na. Er kan echter moeilijk worden betwist dat, wanneer naar de intieme wortels van hun gezamenlijk werk wordt gezocht, men onvermijdelijk uitkomt in de voor deze voorlopers typische technische opvattingen en procédé's.

De meest vooraanstaande figuren onder deze voorlopers waren ontegensprekelijk Lanserjé, Doboezjinski, Narboet, Pasternak, Sjarlemanje. Een grote hoeveelheid van hun werk ligt verspreid in de prachtige en kostbare tijdschriften welke gedurende de aanvangsperiode van de XXe eeuw werden gepubliceerd (en waarop de bibliophielen te Moskou een razende jacht maken) o.m. *Apollon*, *Sjipovnik* en vooral *Mir Iskoestvo* (de Wereld der Kunst), naar hetwelk deze kunstenaars vaak bestempeld worden als 'miriskoesniki'.

Het werk van de miriskoesniki wordt gekenmerkt door keurige lijnen, sierlijkheid, geraffineerd aesthetisme, een elegante stylisatie, een voorliefde voor de XVIIIe eeuwse motieven, een soms overdreven gezochtheid welke nochtans nooit de helderheid en de tere lichtheid van de tekening en van de wit-zwart-schakeringen komt schaden.

Lanserjé, Doboezjinski, Narboet,... hebben voor de Russische graphische school nieuwe wegen geopend. Zonder overdrijving mag er beweerd worden dat wat de omslag, de titelpagina's, de randillustraties, slotvignetten, initialen betreft, de huidige Sovjet illustratie-kunst technisch ten volle door het werk van deze kunstenaars wordt beïnvloed. Evenals de meeste dezer kunstenaars hechten ook de Sovjet illustrators een zeer groot belang aan de omslag van het boek.

Met de steeds sterker uitgesproken neiging om, in het domein van de Sovjet kunst, elke invloed van West Europa (en ook Amerika) te vermijden (en toch iets voort te brengen dat er de evenknie van is, - een der vele Russische paradoxen), kan worden vooropgesteld dat de jonge Sovjet Russische illustratie-kunstenaars meer dan ooit bij hun Russische voorlopers ter school zullen gaan. En wellicht

N.V. KOEZMIN
Titelblad voor de verzameling Russische Sprookjes van SEROVA

N.V. KOEZMIN
Illustratie uit Poesjkins ‘Jevgeni Onjegin’

zelfs het bij hen zeer populair geworden procédé van Masereel als te on-Russisch buiten acht zullen laten.

Er dient toegegeven dat de miriskoesniki vaak iets door en door Russisch bezaten en dat zelfs hun grote voorliefde voor de XVIIIe eeuw meer naar de Russische periode van rokoko en pruiken ging dan naar de vele motieven van de West Europese frivole eeuw van preciositeit en vernuft.

6

Onder de voornaamste kunstenaars die zich, wat het Sovjet boek betreft, verdienstelijk hebben gemaakt, moeten vooral vernoemd worden: Aleksejev, Chizjinski, Pozjarski, Rerberg, Kirnarski, Aljakrinski, Bazjanov, Mitroechin, Tsjechonin, Piskarjev, Iljin, Matorin,... enz.

Wanneer men de gehele dertigjarige periode van het Sovjet boek overschouwt, dan stelt men in de eerste plaats vast dat gedurende de aanvangsperiode de opvattingen van de miriskoesniki richtinggevend bleven. Daarneven daagde een andere, zeer linker streving op die gekenmerkt is door een nogal schreeuwerige, gezochte vorm, geheel afsturend op effect, ja op reclame, op plakaat, een vorm die ten dele beantwoordde aan een reeks toen zeer gangbare formalistische of anarchiserende litteraire werken, welke sinds lang als een niet integrerend deel van de eigenlijke Sovjet Russische letterkunde worden bestempeld. Tussen 1917-30 evolueerde de Sovjet Russische illustratie- en graveerkunst, om na 1932 haar eigenlijke richting te vinden. Hier wordt de inhoud, het thema als voornaamste factor beschouwd, terwijl al wat als zuiver of overwegend formalistisch zou kunnen doorgaan, geweerd wordt. Het boek moet zowel door zijn inhoud als door de graphische interpretatie ervan, spreken tot zo breed mogelijke lezerskringen. Eng formalistische opvattingen kunnen op generlei wijze aan deze doelstelling beantwoorden (het bijnaamwoord ‘formalistisch’ is dan ook de meest venijnige beet waarmee een ietwat door afgunst bezeten criticus iemand het artistiek nirwana kan inzenden).

De globale indruk, wanneer men de werken van de miriskoesniki neven deze van de Sovjet-kunstenaars beschouwt, is dat deze

laatsten in hun producties de ietwat ingewikkelde mystische atmosfeer en de geraffineerdheid van hun voorgangers door een stevig, ietwat eenvoudig, maar zeer decoratief realisme hebben vervangen. Met daarbij een dubbele neiging:

1) de actuele thema's in het licht van wat in de Sovjet critiek ‘revolutionnair romantisme’ en ‘socialistisch realisme’ wordt genoemd, te behandelen (vaak wordt in West-Europa dit aspect van de Sovjet kunst onjuist begrepen en als propaganda bestempeld)

2) de voorbije periodes, b.v. in de illustraties van Sovjet historische romans, te behandelen van uit het standpunt van de actuele Sovjet-mens, namelijk door te onderlijnen wat voor de huidige opvatting van positief of negatief, maar steeds van onmiddellijk belang is. Waarbij steeds de inhoud de voorrang heeft op wat zuiver versierend, ja uitsluitend historisch is.

Het werk van de Sovjet Russische illustratie-kunstenaars wordt daarenboven gekenmerkt door een zeer grote voorliefde voor motieven uit de folklore, zowel uit de traditionele als uit de actuele folklore, aan welke laatste in de regel een niet gering belang wordt gehecht. Deze voorliefde beperkt zich niet uitsluitend tot de Russische volkskunst, maar gaat ook naar de zeer rijke en dikwijls zeer originele folklore van de talrijke volken van de U.S.S.R. Sommige uitgaven over de volkskunst van de volken van de S.U. - uitgaven welke in sommige gevallen bijna tot het eigenlijk bibliophiele genre zouden kunnen gerekend worden -, bevatten vaak een zeer smaakvolle weergave of behandeling van folkloristische decoratieve motieven.

7

Onder de talrijke Sovjet-kunstenaars van het boek gaat mijn persoonlijke voorkeur naar Pozjarski en vooral naar Koezmin. Van Koezmin (die lang voor de Revolutie debuteerde) dienen vooral vermeld zijn illustraties van Poesjkins *Jevgeni Onjegin*, voor *Tartarin de Tarascon* van Daudet en voor het tooneelwerk van de Musset.

Vroeg iemand mij een kort lijstje op te stellen van wat m.i. in het domein van het *mooie* boek (ik verwijs eens te meer naar wat

hoger over het bibliophiele Sovjetboek werd gezegd) als uitstekend mag beschouwd worden, ik moet het bekennen, het zou een moeilijke taak zijn. En dit om twee redenen: a) het betrekkelijk groot aantal van dergelijke boeken en *b*) het feit dat de Sovjet Unie in dit domein (hier wordt niet de illustratie bedoeld) nog geen traditie bezit en daarbij een vorm wil tot stand brengen die enigermate nieuw is en vrij van 'formalisme', i.e. afbreekt met een niet gering gedeelte van het werk der voorgangers.

Het lijstje zou meer dienen beschouwd als een soort ruiker van mooie veldbloemen, dan wel als een tuil van geselectionneerde, verzorgde, ras-stevige bloemen. Niemand zal echter ooit durven ontkennen dat ook deze veldbloemen hun onweerstaanbare aantrekkingskracht hebben en, zijn zij wellicht min *exclusief* of min *select*, zij zijn bestemd voor al wie van een ruiker houdt.

De ruiker zou ik benevens wat reeds vernoemd werd, als volgt samenstellen (daarbij kiezend wat mij het meest bevalt):

1. - enkele Academia-uitgaven: o.m.
   Duizend en Een Nacht.
   Armeense Sprookjes (illustraties van Sarjan).
   Russische Sprookjes (illustraties van Sjillingovski).
   Zevenstroom.
   De Palecha-Kunst (met talrijke reproducties).

2. - Sommige uitgaven van Lenin, Stalin, en van de Grondwet.
3. - Enkele kinderboeken geschreven en geïllustreerd door Tsjaroesjin.
4. - I. Rerberg's *Het Leven van Benvenuto Cellini.*
5. - E. Kogan's *Farchad Sjirin.*
   Schoppen Vrouw van Poesjkin.

6. - I. Kritsjevski's *Epos der Harten.*
7. - S. Tsjachirjan's *Davis Sasoenski* (eveneens een Caucasisch Epos met zeer goede illustraties).
8. - M. Seregin's *Ivan de Verschrikkelijke* van Kostyljov.
9. - B. Nikiforov's *Het Russisch Volkslied.*
   Sovjet Folklore (waar de kunstenaar op zeer fijne wijze en smaakvol moderne motieven heeft behandeld).
   Bylines.

10. - Favorski's *Moskou.*
11. - L. Zoesman's *Tijl Uilenspieghel* van Ch. De Coster.
De Reizen van Marco-Polo van V. Sjklovski.

12. - Fisjer: enkele boeken over republieken van de S.U. met verfijnde aanwending van motieven uit de plaatselijke tapijtweefkunst.
13. - enkele werken geïllustreerd of naar maquetten van Grozevsiki en Iljin.
14. - *Ivan de Verschrikkelijke* van A. Tolstoj met illustraties van P. Sokolov-Skalj en P. Viljams.
15. - *De Mstera-Kunst* (deze is een varieteit van Palecha).
16. - Kibrik's *Taras Boelba* van Gogol.

Jan van den Dale en ‘de wre vander doot’
Lekebijdrage door Jan Borms (Voorburg)

‘*Dat men gheren doet en is gheen pijne*’.

Enkele jaren geleden, in de eerste maanden der bezetting, de joodse antiquaren mochten nog boeken veilen, had ik het geluk voor luttele guldens een volksboekje te verwerven, dat, naar me weldra bleek, iets meer betekende dan een alledaagse aanwinst. Het was een Amsterdamse druk, uit 1714, in het bekende formaat ‘in-vieren’, dat meestal typerend is voor dit soort uitgaven, met den titel: ‘*De Ure VanDer Doot by Jan van den Dale*’. Al wat ik me vaag herinnerde uit de *Geschiedenis der Ned. Letterkunde* van Prof. G. Kalff was, dat Jan van den Dale tot de voornaamste rederijkers uit het begin der XVIe eeuw behoorde en het trof me, dat een Brussels rederijkersgedicht, een paar eeuwen na zijn ontstaan, nog als graag gelezen volks- of schoolboek in Amsterdam werd uitgegeven. Want graag en veel gebruikt was het, beduimeld en versleten, mijn exemplaartje, maar gelukkig volledig en ongeschonden.

Toen ik het ging lezen, trof mij, trots den ongelooflijk verknoeiden tekst, de ontroerende schoonheid van het gewrocht. De *Bibliotheca Belgica* hielp me een stuk op den goeden weg, om een beteren tekst te vinden, maar pas een artikel van Mej. M.E. Kronenberg in *Het Boek* XIV (1925) bracht me op het juiste spoor. Daar uitlening van het unicum wegens de oorlogsomstandigheden onmogelijk was, bestelde ik bij de Bayr. Staatsbibliotheek te München een fotocopie van de oudste uitgave. Gelukkig was toen nog niet alles opgeborgen en na enkele weken wachtens kon ik mij in den oorspronkelijken (?) tekst verdiepen.

Eerst toen mocht ik, na de moeilijkheden van Jan's verouderd

idioom en van de onwennige rederijkers-zegswijzen te hebben doorgeworsteld, ten volle van het heerlijke gedicht genieten. In de sombere dagen van den oorlog was deze studie me vaak een oase van rust en in den gruwelijken hongerwinter deed ze mij, als Cyrano's Descartes, meer dan eens ontberingen en leed voor tijd en wijl vergeten.

Merkwaardigerwijze was het eerste, wat de post mij na de bevrijding uit Vlaanderen bracht, het prospectus van Dr. Gilbert Degroote's *Jan van den Dale.* Geruimen tijd bleef ik met ongeduld naar het boek uitzien en toen ik eindelijk het voortreffelijke werk met mijn eigen aantekeningen en gegevens kon vergelijken, bleek me, dat wel hier en daar een nuttige aanvulling en zelfs een enkele verbetering gewenst waren.

Dit is dan de bedoeling van deze lekebijdrage, die midden in de drukte van het moeizaam herstel van het zakenleven is ontstaan. De lezer vindt hier tussendoor herhaaldelijk bijzonderheden, die reeds in voornoemde uitgave of elders zijn verschenen. Dit was niet te vermijden, daar dit stuk anders al te fragmentarisch en practisch onleesbaar was geworden. Men gelieve dus deze herhalingen en de tekortkomingen van een op wetenschappelijk gebied ongeschoolden liefhebber te verontschuldigen.

Zoveel mogelijk volg ik de indeling van het werk van Dr. Degroote, dat verder steeds met *D* wordt aangeduid (Verwarring met de nummers der *Bibl. Belgica* in de Bibliographische beschrijvingen is uitgesloten.)

I. Jan van den Dale en de liber authenticus (D. blz. 15)

Zowel Dr W. van Eeghem in zijn *Rhetores Bruxellenses* (*Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, XIV, pag. 441 en vlgg.) als Dr J. Duverger, *Brussel als Kunstcentrum*, p. 79, vermelden het blazoen, dat Jan van den Dale in den *Liber Authenticus* geschilderd heeft, zonder dat ze echter meer dan een oppervlakkige beschrijving van dit merkwaardig stuk geven.

Deze *Liber Authenticus sacratissimae utriusque sexus Christi*

fidelium Confraternitatis Septem Dolorum Beatae Mariae Virginis nuncupatae, in April 1907 door het Stedelijk Archief van Brussel verworven op de veiling C. Vijt te Gent, voor Frs. 2.800, wordt beschreven in Ch. Pergameni. *Les Archives historiques de la Ville de Bruxelles* (blz. 207). Het is een klein folio in leer gebonden, bestaande uit 105 perkamenten en 194 papieren bladen.

Het perkamenten gedeelte bevat het cartularium der Broederschap, die in 1498 in Sint-Gooriks werd opgericht en een aantal verluchte bladen met de blazoenen der doorluchtigste confraters; het papieren, ongeveer 20.000 namen van gildebroeders. Deze reeks loopt van 1498 tot 1785. Ook overledenen, meestal bloedverwanten der eerste leden, werden ingeschreven, om zelfs na hun dood de onschatbare geestelijke voorrechten, aan de confraters geschonken te genieten. Over het ontstaan dezer devotie, zie Dr B. Kruitwagen O.F.M. in *Het Boek*, XXIV, blz. 16/7 maar vooral Dr W. van Eeghem, *o.c.*, blz. 432-5.

Op het eerste perkamenten blad prijkt het blazoen van de Kamer 'De Leliebroeders' met het devys 'Liefde groeyt', op het laatste zijn de wapens der vier eerste 'proefsten' of proosten der Broederschap geschilderd. Onder de talrijke andere blazoenen zijn o.m. opmerkelijk, die van Filips de Schone en van zijn zuster, Aartshertogin Margaretha, stichters van de Broederschap, Maximiliaan van Oostenrijk, hun vader, zijn tweede echtgenote Bianca Sforza, Joanna (de Waanzinnige) van Castilië, Aartshertog Karel (de latere Keizer Karel V), Graaf Lamoral van Egmont, Sabina van Beieren, zijn echtgenote en hun elf kinderen, Aartshertog Albertus en Aartshertogin Isabella Clara Eugenia, den dichter J.B. Houwaert, Het blazoen van Jan van den Dale (130 × 210) is op bl. 149r geschilderd (Zie afb. 1).

De donkerblauwe grond draagt in het midden een wapenschild waarvan de heraldische beschrijving luidt: Op gouden veld een klimmende leeuw van keel, dubbelstaartig, geoogd, genageld en getongd van sabel, in de schildpunt vergezeld van drie gebladerde stengels van sinopel, uitlopend in een azuren vierblad (of in gewone taal: een groene struik met blauwe viooltjes, die slechts vier kroonblaadjes hebben). Rietstap vermeldt in zijn *Armorial général*, I, blz. 504, een Noordnederlands adellijk geslacht

van den Dale, dat als blazoen eveneens goud met een leeuw van keel voert maar hij voegt erbij, dat het schild van den Vlaamsen tak met een azuren zoom beladen is.

Was van den Dale werkelijk van adel? Vermoedelijk heeft hij hier, zoals meer gebeurde, het wapen van een adellijk geslacht met denzelfden naam overgenomen?

De viooltjes in de schildpunt herinneren blijkbaar aan het feit, dat Jan facteur was van de Violette, toen deze Kamer op 15^{n} September 1507 met de Leliebroeders tot het Mariacransken samensmolt.

Boven het schild een lelie op een stengel met vier bladeren tussen twee *blauwe* viooltjes - hier met vijf kroonblaadjes, zoals het hoort, - en twee groene blaadjes. De viooltjes zijn blauw en niet paars, omdat ze anders bij den donkerblauwen achtergrond niet genoeg zouden afsteken. Dit is het embleem van het Mariacransken, waarvan het devys 'Minlyc accoort' er boven in den rand voorkomt.

Rechts van het schild een korenbloem in haar natuurlijke kleur, zinnebeeld van de Kamer met denzelfden naam, de leus: 'Jueght sticht vruegt' staat er naast in den rand. Links, bijna uitgewist, een gele tijloos (paasbloem of narcis), het embleem der oudste Brusselse Kamer 'Den Boeck', met daarnaast in den rand het devys: 'Om beters wille'.

Boven de lelie een kruisboog. Jan was waarschijnlijk lid van de Broederschap van St. Sebastiaan, die ook in St. Gooriks gevestigd was. We zien hem trouwens met drie andere Brusselse rederijkers afgevaardigd naar een schuttersfeest te Brugge. Hierover en over de nauwe betrekkingen tussen Rederijkers en Boogschutters, zie Dr van Eeghem, *Brusselsche Rederijkers op bezoek te Brugge* (1515?) in *Versl. en Mededelingen der Kon. Vl. Academie*, 1941, blz. 550. (In de '*Declaratie van die triumphante Incompst.* enz.' van den Prins van Oranje te Brussel door Jehan Baptista Houwaert, Antwerpen, Plantyn 1579, wordt op blz. 30 het 'tanneel' of 'tabernakel' van de Corenbloeme beschreven: 'op hun blasoen stont constich geschildert Sinte Sebastiaen', zie ook de hsn. op blz. 32).

Boven en onder het schild, op twee sierlijk krullende witte spreukbanden: 'Jan van den Dale factoer van bruesel der Rethoryken'. Moeten wij hieruit verstaan, dat Jan in 1522 stadsdichter

was? De zinnebeelden en devyzen der drie Kamers wijzen wel in die richting.

Het is mij niet duidelijk, waarom Dr van Eeghem (*o.c.*, blz. 442) de spreukbanden als 't ware in tweeën knipt en het opschrift daardoor leest als: ‘Jan van den Dale van bruesel factoer der Rethorijcken’. Hij zelf vermeldt, in het tweede deel van zijn merkwaardige bijdrage, (*Rev. Belge de Philologie et d'Histoire*, XV, blz. 68 onder nr 62) Franchoys van Ballaer als ‘facteur van bruessele’ en knoopt er onmiddellijk de vraag aan vast; ‘=stadsdichter.’?

Onderaan, tussen de krullen van den spreukband, het wapen van Brussel, destijds nog effen keel, zonder de voorstelling van Sint Michiel, en in de uiterste hoeken links en rechts onder, 15 en 22, het jaartal.

Tot zover zijn alle bijzonderheden van het blad volkomen duidelijk. Wat echter de twee oranjekleurige anjers beduiden, die aan weerszijden van het woord ‘Dale’ boven den spreukband uitkomen, kan ik niet gissen. Stellig zijn deze ‘angieren of gennoffelen’ niet enkel ter versiering aangebracht. Op welke Kamer wordt hier gezinspeeld en waarom?

Het rijkgekleurde blad is tot een eenheid gebonden door een brede lijst (17 mm.) bestaande uit een paarse strook met aan weerszijden een smallere gouden rand en een dunnere zwarte lijn. Op den paarsen rand in het zilver de reeds vermelde devyzen der drie Kamers, tussen sierlijk krullende bladeren en onderaan de naam ‘Jo ellau’ (ellav), de omkering van Valle = van den Dale.

Dit blad in het perkamenten gedeelte van den *Lib. Aut.* is een bewijs, dat v.d. Dale bij zijn medebroeders in hoog aanzien stond. Dat het, zoals Dr van Eeghem meent, een ‘blazoen ter nagedachtenis’, een obit dus, zou zijn, geloof ik niet, geen der andere versierde bladen heeft dit karakter en voor zover het voor een leek mogelijk is oud schrift te beoordelen, meen ik, dat het opschrift op de spreukbanden, zoals ook Dr Duverger heeft opgemerkt, van dezelfde hand is als het vers op folio 143v ‘De Droeve Eva’, de namen van Jan's gezin (fol. 193v) en de aantekeningen op fol. 234r.

Wat dan wel de onmiddellijke aanleiding is geweest tot het

schilderen van dit blazoen in 1522 blijft een open vraag. Daar Jan op 24 Maart 1498 zijn negen kinderen eigenhandig in de Broederschap inschreef, kan men wel aannemen, dat hij toen 40 à 45 jaar oud was en dus in de jaren 1455/60 geboren. Zijn leeftijd in 1522 zal ongeveer 65 jaar zijn geweest. Dit is niet in tegenspraak met de veronderstelling van D. blz. 13, dat Jan's vader, de beeldhouwer Godevaert zou zijn, die in 1448 te Sichem woonde. (Ik kan me echter niet verenigen met de veronderstelling (D blz. 14), dat de vorm ‘elen jongen’ (W. vs. 52) een wisselvorm zou zijn van het Oostbrabantse ‘huelen’ = hunne. ‘Elen’ is hier ‘edelen’, net als in vs. 1442 ‘ghi ridders staet van elen’).

Terloops zij nog vermeld, dat op fol. 271 r een fraai bidprentje is ingeplakt, Maria in een roos, met het opschrift: ‘Quasi plantacio rosae in Jericho’. Blijkbaar kon ‘Tcloester van onser lieven Vrouwen ter Roesen in Jericho’ in 1521 geen geschilderd zinnebeeld bekostigen. (In 1569 volgt het ‘Monasterium de Camera, (ordinis Cisterciensis)’ met een bidprentje van den H. Bernardus en in 1614 het ‘Godtshuys van Sinte Elizabeth op den berch Sion’ met een ‘beeldeken’ van zijn patrones dit voorbeeld).

‘Des convents bedinghe tot Marien’ luidt:

> *M*aria schoene Roese van iericho
> *A*lder suverste Moeder wilt ons verhoeghen
> *R*oept ons totten hemelschen Jubileo
> *I*n die ure ons doots wilt u vertoeghen
> *A*ensiende ons met bermhertighen oeghen
> Ende alle dier in u heylich broederscap syn
> van uwen *VII* druckelycken ween ende pyn.
> syn sy noch levende oft doot
> hulpt ons allen uut aider noet Amen.

(Cursivering rood)

Zou men niet zeggen, dat in het vierde vers het thema van Jan van den Dale's gedicht nog naklinkt?

II. Bronnen en motieven (d. 16 & vlgg.)

Het is wel overbodig Prof. J. Gessler's opmerking over vdD's kennis van het Latijn te herhalen (*Gulden Passer*, 23e jg. blz. 228). De vertaling ‘de Valle, Valle’ komt meer voor. In *Het Boek*, XXVI,

blz. 5 vind ik o.a. ‘Heynricus de Valle of Heynderic van den dale, printer te Brugge (1506)’. (Wat betekent eigenlijk DOS in het opschrift van de beeldengroep in de kapel ter Blindekens te Brugge: ‘Jo de Valle pincxit me DOS in Bruxelle’?)

Evenmin hoef ik te herhalen wat Prof. Gessler zegt over het ‘eeuwenoude droommotief’. De invloed van Michault's Danse aux Aveugles op de Wre, zo er al werkelijk van invloed kan gesproken worden, wordt door D. belangrijk overschat. Alle motieven, die aan dit gedicht ontleend heten, waren destijds gemeengoed in heel Westeuropa. De ‘losse mozaïek van textuele overeenkomsten’ (D. 21) kan me niet overtuigen. De beschrijving van het monster herinnert aan Apocalypsis XIII, 2: ‘Ende de beeste die ick ghesien hebbe / was ghelyck eenen lupaert / ende hare voeten waren ghelyck de voeten van eenen beyr / ende haren muyl als eens leeuws muyl’. Het debat tussen den dichter en het monster, waarvan D. terdege de spitsvondige juridische argumenten doet opmerken, vindt zijn voorbeeld in talrijke middeleeuwse letterkundige gewrochten (conflictus, débat), o.m. ‘Elckerlyc’.

Van meer belang is echter de invloed der liturgische teksten. D. 111 verwijst naar de Psalmen, voornamelijk de Boetpsalmen, maar hij vergeet het Boek Job. De strofen 68 t/m 75 zijn enkel een, dikwijls zeer gelukkige, vertaling of omschrijving van den prachtigen tekst. Merkwaardig, dat vdD. zijn voorbeelden niet rechtstreeks uit het Oude Testament heeft bijeengegaard, maar wel uit het liturgische Officium Defunctorum, in hoofdzaak uit 8 van de 9 lessen der 3 Nocturnen. (De derde les ontbreekt). De vertaling volgt den oorspronkelijken tekst niet op den voet, noch beperkt zij zich tot de lectiones, herhaaldelijk dagen ook verder in het gedicht, herinneringen op aan andere liturgische bronnen, maar ze stuk voor stuk aan te wijzen zou ons te ver voeren. Beperken we ons tot strn 68/75:

Str. 68 is aan de 1e les ontleend: ‘Parce mihi Domine...’ (Job, VII, 16-22).

Str. 69 aan de 2e: ‘Taedet animam meam...’ (Job, X, 1-3) en aan het Responsorium dat er bij aansluit: ‘Credo quod Redemptor...’.

Str. 70 aan de 4e les: ‘Responde mihi...’ (Job, XIII, 22-28).

Str. 71 aan de 5e: ‘Homo natus de muliere...’ (Job. XIV, 1-4) en het Resp. ‘Quia in inferno).

Str. 72 aan de 6e: ‘Quis retribuet mihi...’ (Job, XIV, 14-16).

Str. 73 aan de 7e: ‘Spiritus meus attenuabitur...’ (Job, XVII, 1-15).
Str. 74 aan de 8e: ‘Pelli meae consumtis carnibus...’ (Job, XIX, 20-25).
Str. 75 aan de 9e: ‘Quare de vulva eduxisti me...’ (Job, X, 18-22).

Een van de voornaamste motieven van het gedicht, Maria met het Kind en ‘dorloge’ vond ik in een XVe-eeuwse kopersnede van de Rijnlander Israhel van Meckenem (o 1450 † 1503), bekend als ‘Maria met het uurwerk’ (Zie Afb. 2). In een sierlijk gewaad en een wijden mantel gehuld, de kostbare kroon op het loshangend haar als zinnebeeld der maagdelijkheid (zo droegen het jonge meisjes en de bruid op den huwelijksdag) staat Maria als een vorstin achter een tafel. Ze wendt het vriendelijk gezicht naar een monnik, links van haar in gebed geknield, en streelt met de linkerhand zijn wang. Op den rechterarm draagt zij het Kind Jezus. *Dit heft met beide handjes een hamertje om daarmee op het klokje van een uurwerk te slaan*, dat een engel vasthoudt. De grillige spreukbanden, die den achtergrond versieren, zijn niet ingevuld. Op den rand, met de gebruikelijke afkortingen, een drievoudige uitbreiding van den aanhef van het Weesgegroet: ‘Ave potentissima et humilissima virgo maria, Ave sapientissima et humilissima virgo maria, Ave benignissima et humilissima virgo maria, gratia plena dominus tecum’. Een bidsnoer met slechts drie kralen, dat vóór den monnik ligt teekent hem als Sint Dominicus, wiens naam trouwens op een der varianten van de kopersnede voorkomt. Maria noch het Kind Jezus dragen den gebruikelijken nimbus. Deze voorstelling der Moedermaagd als koningin van den Rozenkrans vond een ruime verspreiding. In zijn ‘*Geschichte und kritischer Katalog des deutschen, niederländischen und französischen Kupferstichs im XV. Jhr.*’ (Wien 1934) Dl. IX blz. 191 en vlgg. vermeldt Max Lehrs niet minder dan vijf nabootsingen, koper- en houtsneden min of meer gewijzigd. Een exemplaar in de Veiling Delbecq bewijst, dat ze ook verspreid was in de Zuidnederlandse gouwen, waar deze bekende (of moet ik, denkende aan de uit een manuscript geknipte Passio Schreiber-Delbecq, spreken van de beruchte?) verzamelaar vooral zijn kostbaarheden heeft bijeengegaard.

De devotie tot den Rozenkrans waarvan de oorsprong in een ver verleden ligt, is rond 1470/75, door Alanus de Rupe (de la Roche)

of van der Clip, zoals onze voorouders hem noemden, tot nieuwen bloei gewekt. Hij schreef het ontstaan ervan ten onrechte toe aan den heiligen Dominicus. Een eerste Broederschap, die weldra overal, ook in ons land haar vertakkingen uitstrekte, werd in 1474 te Keulen gesticht door den monnik Jacobus Sprenger, (een der schrijvers van den *Malleus Maleficarum*). Zie J.A.F. Kronenburg, *Maria's Heerlijkheid in Nederland*, III, blz. 282 en vlgg. De Pausen verleenden overvloedige aflaten aan de leden van de Broederschap, o.m. een vollen aflaat 'in articulo mortis', *in het uur der dood.*

De prent van van Meckenem is een typische vrucht van den opbloei der Rozenkrans-devotie. Vergis ik mij, of heeft de kunstenaar hier niet reeds de *Wre van der Doot* verbeeld? En is het te gewaagd te veronderstellen, dat Jan van den Dale in deze, of in een overeenkomstige afbeelding misschien van eigenlandse makelij, die wellicht nog in een of ander Prentenkabinet verscholen ligt, de kiem van zijn gedicht heeft gevonden?

III. Vorm en rijm (D. 50 en vlgg.)

Te weinig aandacht werd m.i. gewijd aan de schoonheid van het gedicht, aan zijn logischen bouw, aan de eigenaardigheden van sommige strofen enz. Wanneer Prof. Gessler in zijn reeds vermelde bespreking zich uitlaat: 'Belangrijker dan de uitgegeven teksten schijnt mij dan ook de rijkelijk gedocumenteerde commentaar van den uitgever', is dit wel vleiend voor Dr Degroote, maar m.i. zeer onrechtvaardig tegenover Jan van den Dale, ten minste wat de Wre betreft.

Mag ik hier dan enkele losse nota's weergeven, gedachten bij het lezen en vergelijken opgekomen, misschien veel kaf, maar, naar ik hoop ook wat koren?

Ik weet niet wat D. genoopt heeft de indeling in strofen prijs te geven. De Wre is een strofisch gedicht, dat door zijn regelmatige caesuren oog en geest telkens weer rust gunt. De stok, die ons met zijn alledaagse nuchterheid soms ergert, is ook hier ten slotte een element van rhythme, dat door de scheiding der strn. ook typografisch op moet vallen.

Ik hoop nog altijd, dat naast de wetenschappelijk verantwoorde

diplomatische uitgave ook eerlang een voor den gewonen lezer genietbare druk zal tot stand komen, waarbij de spelling gemoderniseerd, en onder de streep een doorlopende verklaring van onwennige uitdrukkingen en woorden gegeven wordt.

Het gedicht is zeer logisch en evenwichtig opgebouwd, de spanning tot het einde toe volgehouden en, dank zij de overgangsstrofen, zijn de delen goed aaneengeschakeld. Een algemene ontleding geeft in grove trekken het volgende te zien:

A.	Str. 1-2	INLEIDING.		
B.	Str. 3-93	DE DROOM:		
	3-12	Het lustige aardse leven		9 strn.
	13	Overgang		
	14-37	Verschijning van het Beest, debat, vlucht der 5 vrouwen		23 strn.
	38-40	Verschijning v. Maria, het uur respijt gegund.		
	41	Overgang.		
	42-65	De Weeklachten des dichters		23 strn.
		42-47	Verloren tijd bejammerd.	
		49-52	*Referein* ‘Der wereld belofte es al bedroch.’	
		53-57	Het leven is zo kort geweest.	
		58-65	Spiegelt u allen aan mijn ongeluk.	
	66	Caesuur. Het monster dreigt, het kind heft het hamerken.		
	67-89	De dichter komt tot inkeer en bidt.		23 strn.
		67	Berustend adieu.	
		68-76	Job. Boetpsalmen. Begin gebed	
		77-83	*Dubbel referein.* ‘En wilt niet doemen de vorme ws schijns Heere na mijn mesdaet / maer ontfermt u mijns’.	

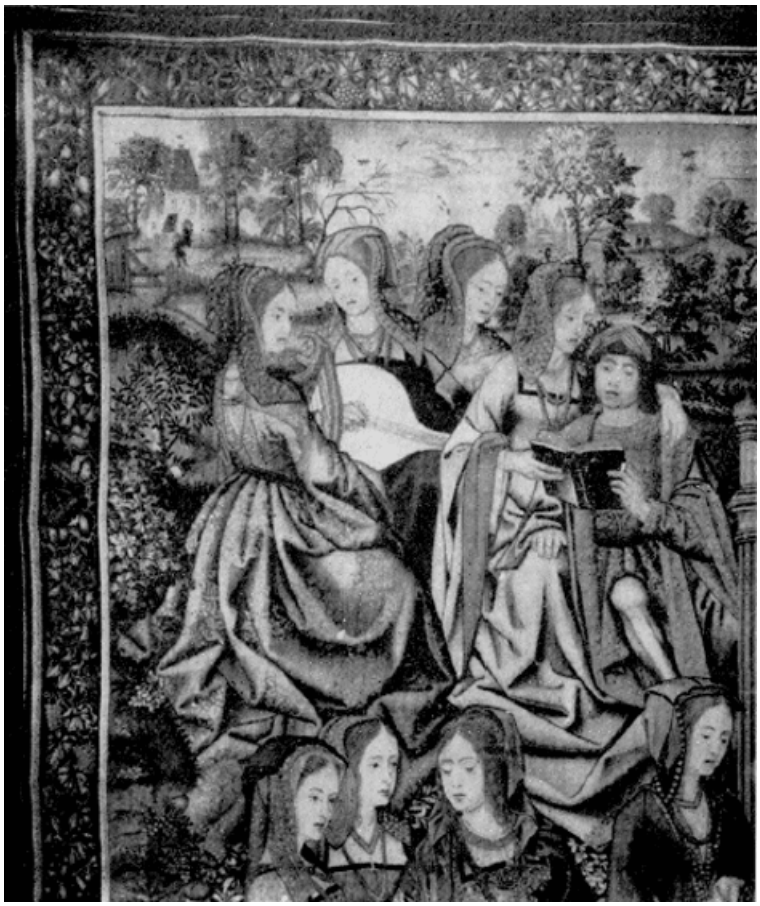
		84-89	Vertrouwen op Gods genade.
	90	Overgang.	
	91-93	Testament midden in de str. afgebroken. Het uur slaat.	
C.	Str. 94-109	EPILOOG:	
	94-96	Het was een droom.	
	97-100	Verklaring van den droom.	
	101-108	Vermaning, denk steeds aan de Ure.	
	109	Opdracht.	
	Str. 110	GEBED.	

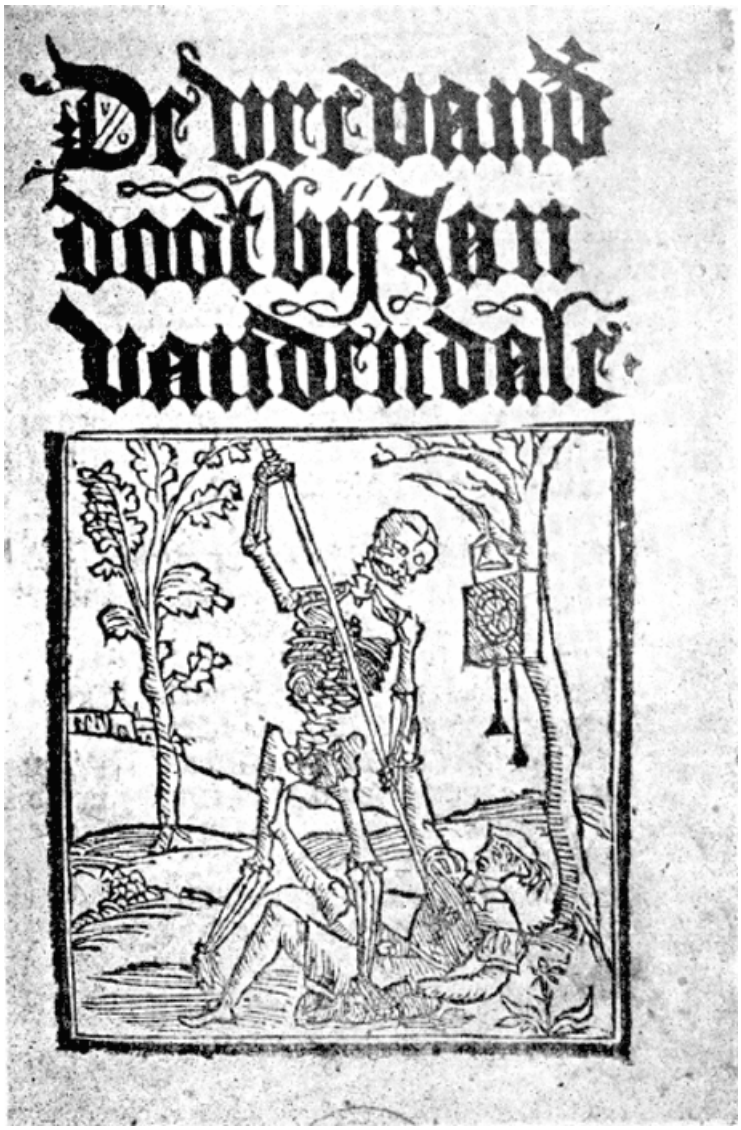

Afb. 1. HET BLAZOEN VAN JAN VAN DEN DALE
Brussel, Stadsarchief, *Liber Authenticus* (zie blz. 65)

Afb. 2. MARIA MET HET UURWERK
Houtsnede van Israhel van Meckenem (1450-1503) (zie blz. 70)

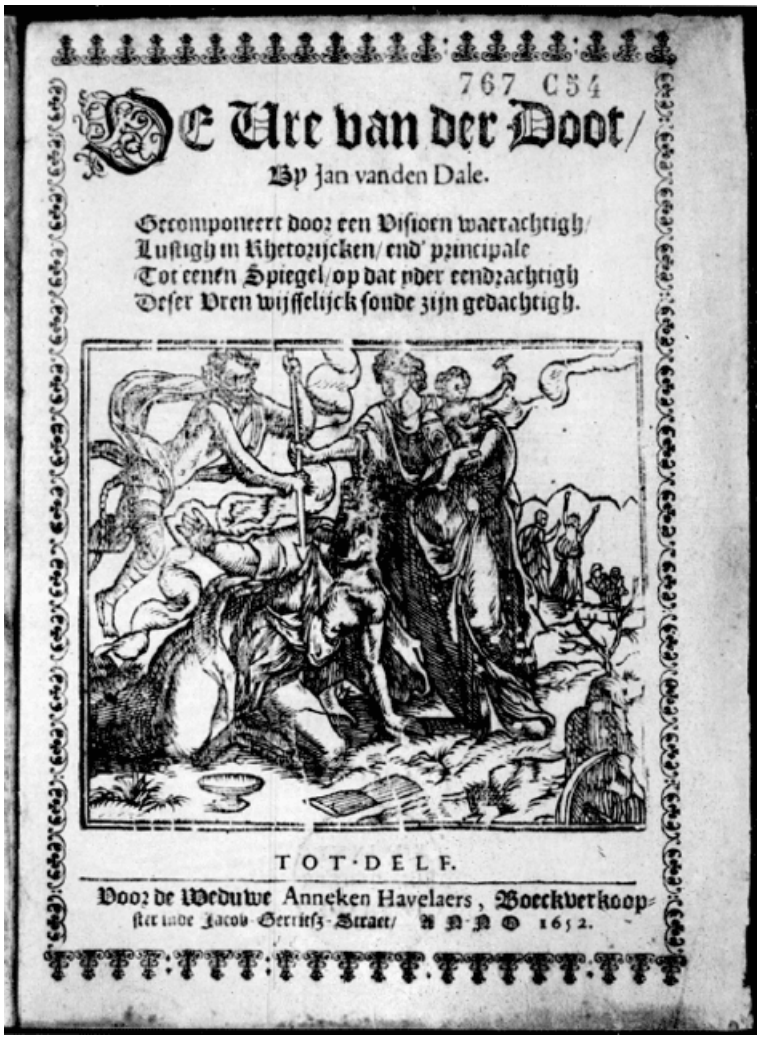
Afb. 3. FRAGMENT VAN EEN BRUSSELS WANDTAPIJT
(einde 15de eeuw, Bernard van Orley?) Madrid, Kon. Paleis (zie blz. 99)

Afb. 4. Titelblad der uitgave II, Leuven 1543
(Kon. Bibl. Brussel) (zie blz. 79 en 102)

Den Wereld
Oock by Jan vanden Calle
Ghecompeneert/ seer schoon Historien vermaeckelick/
Lustich in Rethorijcken/ ende principaelick
Tot eenen spieghele/ op dat alle menschen
Dese Werelt wijselijc/ sonder sin ghedachtich

Afb. 5. Titelblad der uitgave IV Antwerpen 1574
(Kon. Bibl. Brussel) (zie blz. 83 en 102)

767 C54
De Ure van der Doot/
By Jan vanden Dale.
Gecomponeert door een Visioen waerachtigh/
Lustigh in Rhetorijcken/ end' principale
Tot eenen Spiegel/ op dat yder eendrachtigh
Dese Uren wijsselijck sonde zijn gedachtigh.
TOT·DELF.
Voor de Weduwe Anneken Havelaers, Boeckverkoop-
ster inde Jacob Gerritsz-Straet/ ANNO 1652.

Afb. 6. Titelblad der uitgave XV, Delft 1625
(Kon. Bibl. 's-Gravenhage) (zie blz. 93, 97 en 104)

Ook over den vorm van bepaalde strofen zou nog heel wat te zeggen zijn. Bepalen we ons bij de volgende aantekeningen:

Str. 1	Merkwaardig, hoe in den zinsbouw de verwarring van den dichter is weergegeven. Latere drukken lassen als onderwerp van 'Quam' de woorden 'een visioen' in. Is '*o*nghier' niet i.p.v. '*a*nghier' = angustia (zie Kiliaan) gesteld, dat als substantivum tot onderwerp zou kunnen dienen? De bouw van den zin is dan duidelijker.
Vs. 184	'*Volle mane* ghetempert de *sonne* sceen'? De zin is mij niet duidelijk tenzij men zou lezen: 'Als volle mane, ghetempert, de sonne sceen'.
Vs. 200	Wraecghier leest D. als den naam van het monster. M. i. ten onrechte, al is de veronderstelling aantrekkelijk. Het is zoals meer woorden bij vdD een eigenaardige vorm, misschien een afkorting van wraakgierig? Latere uitgevers hebben er geen weg mee geweten en splitsen het woord tot 'wraak gier' of 'wreed gier'. Was het de naam, dan had vdD hem zeker wel meer dan dien doodenkelen keer gebruikt. Trouwens de zinbouw zelf sluit dit uit: 't Schijn van eenen gheeste quam ghevlogen... als een abuselijck wondere, vierigh..., vreeselijk..., wraecghier..., fel....
Strn. 20-21	Opvallend is de herhaling van 'recht' in de vzn. 275-6, 285-6, 291-2.
Vs. 310	'een eerden borst' wordt onder aan de bladz. in de nota verklaard: 'eerden, Kil. aes, aeris, Hd. ehern bronzen'. Deze verklaring bevalt mij maar matig. In Kiliaan, uitg. van Hasselt, 1777, vind ik 'eerden' niet. Wel 'eere/ere = aere Aes, aeris' en in de voetnota 'apud Plantin eeren' Onder 'aeren' vindt men ook 'eren' en 'eeren' maar geen 'eer*d*en'. In de op blz. 74 vermelde '*Declaratie van*

	die triumphante Incompst...' Antw. 1577, vind ik op blz. 57 het woord 'aerden' in den zin van 'arenden'. Is het niet mogelijk, dat naast dezen vorm, evenals naast 'eeren' 'aeren', een vorm 'eerden' heeft bestaan, hier in den tweeden naamval gebruikt. Men zou dan moeten lezen: 'een*s* eerden borst' = eens arends borst. De beschrijving van het monster zou er bij winnen, want alle ledematen worden met de lichaamsdelen van een of ander dier vergeleken, behalve de borst, die van brons zou zijn.
Str. 24	Zie het fraaie rijmwerk: 'Flau suchtende duchtende berooft van hopen...', enz.
Vs. 343-4	'Ick ben en ic en ben niet daer sint ian af sprack In apocalypsi...'.
Vs. 374-5	'Na mi sal comen tsal dus gheschien Een duystmael duyst argher dan icke'. Bedoeld is hier Apoc. VI. 8: 'Ende siet een vael peert / ende

	die daer op sadt / diens naem was *de doot* / ende *de helle volchde hem...*'. Wat betekent 'en ic en ben niet'? Dat hij onder een andere gedaante, niet op een vaal paard, verschijnt?
Vs. 345	De verklaring van D. 'na syn ghemack' = naar zijn evenbeeld, kan niet juist zijn. God maakte niet 'alle dinck' maar alleen den mens naar zijn evenbeeld. Naar zijn zin?
Vs. 400	'Crebbe' verklaring D. onjuist. Uit het volgende vs. 'vermeeret tghetal' blijkt dat men hier 'crebbe' moet lezen als een beeld voor *kudde* net als in vs. 1230 'quoye'.
Vs. 420	'Ghelach' ook nu nog '(een harde) noodzakelijkheid'.
Strn. 49t/m	52 vormen een referein van 4 strofen waarvan de laatste in het beginvers het karakteristieke 'princersse' vertoont. Het kan geheel zelfstandig, los van het gedicht gelezen worden. Dit geldt ook van het dubbele referein strn. 78 t/m 83, zie verder.
Vs. 725	'sleypti uwen steert' niet 'den moed laten zinken' maar 'ten slotte iets onverwachts doen'.
Vs. 809	'werck' dient hier gelezen als grof linnen, (Kil. linum vile). Zie vs. 1469 waar sprake is van het 'slaeplaken' waar destijds de lijken in begraven werden. 'tiras' de verklaring = 'terras' is verkeerd. Zie Kil. onder terras, die het vertaalt met 'rudus' of mortel.
Vs. 884	'bewaert voer tvians ticht zijn' em. 'schicht' onjuist, dit woord dient trouwens als rijm in vs. 890. 'ticht' is goed. Zie Kil.: 'Tichte en aenspraecke doen'. Ook Meyer II 622: Beschuldiging, van daar betichten.

Vs. 929 en vlgg.	Lof van Rhetorica, te vergelijken met het referein dat Mariken van Nieumegen in den Gulden Boom voordraagt.

‘Adieu const of diese gerne hayt,
Adieu constenaers, bequame vaetkens verfrayt,
Wtghekosen beghift, so men siet blycken,
Daer de heylighe gheest in heeft ghesayt
Dedel conste die boven natuere dick wayt
En sonderlinghe van rethorijcken’.

Vs. 935	‘Mebruers’ zijn natuurlijk zijn medebroeders, leden van de kamer.
Strn. 78-83	Dubbel referein met wisselenden stok: ‘En wilt mi niet doemen na mijn mesdaet’ en ‘Maer o lieve heere ontfermt u mijns’. In de laatste str. het traditionele ‘Prince’ en tot slot de dubbele stok: ‘En wilt niet doemen de vorme ws schijns Heere na mijn mesdaet / maer ontfermt u mijns’.
Vs. 1083	‘moerdenare’ bedoeld is de goede moordenaar.
Vs. 1196	‘Matheus seyt / ghi en onsegt gheen bede’. Niet zoals D. Matth. XVI, 21, maar Matth. XXI, 22 ‘Ende al wat ghy begheert in 't ghebedt gheloovende / dat suit ghy verkrijghen’.
Vs. 1469	‘De rycxte en behout maer een slaeplaken’.

Zinspeelt op het toenmalige gebruik, de overledenen niet in een doodkist, maar in een laken genaaid te begraven.

VdD. spreekt van een slaaplaken. Meestal was het een grof weefsel. In de *Cron. v. Brabant*, Jan van Doesborch, Antwerpen 1530, wordt verhaald dat Aartshertog, later Keizer Maximiliaan steeds een 'grof swillich' met zich voerde, 'daer men (zijn lijk) in naeyen soude'. Kiliaen verwijst in verbo naar bockerael = tela canabina levigata, Frans: Bougrain.

Vs. 1487 'in duere des doots sijn wi begort

En in duere ons doots gheboren...'.

'begort' is niet omvangen, verstrikt, maar *ontvangen.*

Bemerk het parallelisme 'begort-gheboren'. Kil. geeft 'beghorden = bevruchten'.

Zie Vondels Rymstroom:

'..... doen een selve moeder
Begort van regen, ys en sneeuw
U baerde voor soo menige eeuw'.

IV. Beschrijving der uitgaven (D. 14 enz.)

Het is me gebleken dat de *Bibliotheca Belgica* in haar beschrijvingen van de uitgaven der Wre niet altijd geheel betrouwbaar is. Formaat, aantal strofen, verluchting, zijn soms onjuist aangegeven. Behalve het Munchense exemplaar bespreekt D. slechts de destijds voor hem bereikbare uitgaven, nml. die uit de Kon. Bibl. te Brussel en uit de U.B. te Gent, hoewel de laatste practisch niet bij het Critisch Apparaat betrokken wordt.

Het lijkt me derhalve alleszins verantwoord hier een Bibliographische beschrijving der weinige, uit zo talrijke uitgaven, tot ons gekomen exemplaren te laten volgen. Duidelijkheidshalve heb ik hier een aantal gegevens uit Bibl. Belg. of D. opgenomen.

Terloops moge ik hier wijzen op een quiproquo in de *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden*, N.V. Standaard Boekhandel, Antwerpen, Brussel. In het IIe deel. De Middelnederlandsche Letterkunde door Prof. Dr. J. van Mierlo, blz. 281, wordt gesproken van de 'tot in de 18^{e} eeuw meer dan twintig maal herdrukte *Stove*'. Bedoeld is natuurlijk 'De Wre vander Doot'. Quandoque bonus dormitat Homerus.

I. - Brussel (omstr. 1516)

de. wre. vād'. // doot: bij. jan // vādē. dale (schildje) (a) // hsn. Brussel, Thomas van der Noot, rond 1516.

4-to. 32 bll. ongen. a6 b4 c6 d4 e6 f6.
Titel in hsn., tekst 'vlaams' = goth.
6 *Hsnn.* (zie verder).
109 strn. van 14 vzn. en een slotstr. van 16. (In al de latere uitgaven telt de slotstr. 17 vzn. Het 12e vs. is hier weggevallen. In II en later luidt het:

'In u te hopen en laet ic nemmermeer'),
tenslotte een vierregelig naamvers.
Enig expl.: Mūnchen, Bayr. Staatsbibl. (4° Inc. s.a. 1906).

Zie: M.E. KRONENBERG, *Een uitgave van Jan van den Dale enz...*, *Het Boek*, XIV (1925), blz. 129-134 alwaar verdere bibliogr. De hsnn. 1, 2 en 3 zijn daarbij afgebeeld.

Ook NYHOFF-KRONENBERG, *Ned. Bibl. van* 1500 *tot* 1540, n^{r}. 2744.
In het Mūnchense expl. is het schildje met de pen ingevuld: een soort laddertje met weerhaken. Blijkbaar is het bedoeld als het wapen der stad Brussel. Ten tijde van v.d. Dale was dit effen keel (rood). Zo is het ook afgebeeld op het blazoenblad, dat van den Dale zelf in 1522 in den *Liber Authenticus* van de broederschap van O.L. Vrouw van VII Weeën (Stadsarchief Brussel) getekend heeft. (Zie blz. 75 en afb. 1).

De titel dient dus gelezen als: 'de wre vander doot by Jan vanden Dale, *Brussel*' net als in den titel van 'De Stove' (Vorsterman 1528) de schrijver vermeld wordt als 'Jan vandendale Bruesele'. De dichter heeft zijn gewrocht tweemaal ondertekend: In het laatste vers der slotstrofe:

'Eer ic sceyde *van* desen bedroef*den dale*'

(verg. het slot van 'De Stove' D. blz. 174, waarbij men onwillekeurig denkt aan het 'bluehe und wachs... sagt Hans Sachs'.) en in het vierregelig naamvers, dat als een aanhangsel en niet als integrerend deel van de slotstrofe moet worden beschouwd. Getuige het zeer nauw verwante acrostichon op fol. 143v van den *Lib. Authenticus*. (v. Eeghen, o.c. D. blz. 177).

Deze druk, tot heden de vroegst bekende, ziet er fraai uit, vooral de blzn. met twee volledige strofen. Jammer dat de hsnn. telkens deze regelmatige indeling onderbreken.

Opvallend zijn talrijke zetfouten en weglatingen in den tekst - twee verzen zijn vergeten - nog afgezien van de willekeurige plaatsing der zintekens, vooral van het punt, dat in iedere strofe minstens[(1)]

(1) Het fragment van de beschrijving der feesten voor het Gulden Vlies, dat tussen de katernen a en b van dit expl. was terecht gekomen (zie E. Kronenberg, *o.c.* ea D blz. 55) is er intussen uit verwijderd. (Mededeeling van de Bayr. Staats-bibl. - niet stadsbibl. D blz. 54 - bij de aflevering der fotocopie).

een paar keer te pas en te onpas voorkomt, naar 't vallen wil. Men zou geneigd zijn te veronderstellen, dat de eerste druk van een zo belangrijk gedicht, tijdens het leven van den schrijver uitgegeven, minder feilen zou vertonen (zie over deze vraag verder onder 'De Verluchting'). In latere drukken zijn deze fouten grotendeels verbeterd, maar daar zijn dan weer andere onnauwkeurigheden in den tekst geslopen, zodat de thans laatstbekende drukken (uit het begin der XVIIIe eeuw) wemelen van slordigheden, die vaak den zin geheel verduisteren (zie onder XIX).

Zoals bij alle teksten uit dien tijd, ontbreekt iedere stelselmatigheid in de spelling, zo leest men door elkaar: 'Wre', 'Uere', 'Huere', enz. Daarom lijkt het me ook overbodig aan dergelijke onbelangrijke verschillen in de spelling met de latere drukken veel aandacht te wijden. Het Critisch Apparaat van D., waar b.v. vreesel*ij*ck tegenover vreesel*y*ck, of on*v*ersien naast on*u*ersien wordt geplaatst, heeft door deze al te grote uitvoerigheid beslist aan overzichtelijkheid ingeboet. Werkelijke afwijkingen, verbeteringen of verslechtingen van den grondtekst vallen nu te weinig in 't oog[(2)].

Volledigheidshalve mogen hier enkele drukfouten volgen, die niet bij D. vermeld zijn of, zonder vermelding, in den grondtekst verbeterd werden:

91 - ver*v*eelde (vereelde?); 154 - welvaert (wel vaert); 174 - wenschen (menschen?); 188 - ooghen blick (ooghenblick); 290 - ha*r*e (ha*t*e); 306 - ge*u*echte (ge*n*echte); 324 - (door een zetfout 325 genummerd) int deerde (in deerde); 422 - vergheten de (verghetende); 432 - voercomt voergaet (voer comt voer gaet); 464 - al sout (als sout); 542 - vruechs (vruechts); 783 - na raet (naraet); 827 - beneempt (beempt?); 894 - fa*n*ten (fa*u*ten); 903 - warom (waerom); 937 - mee*e*ster (meester); 942 - a*u*e (a*n*e); 1078 - dorstic*h* (dorstic*k*); 1135 - en 1142 - *d*oer (*v*oer); 1149 - *f*ine (*s*ine); 1157 - onnacsaem (onnachtsaem?); 1222 - weerspa*n*ich (weerspannich); 1241 - al (al*s*); 1244 - leet syn (leetsyn); 1300 - midts (de i staat onderst boven); 1373 - vrouwe (vrouwe*n*); 1374 - dede (dede*n*); 1512 - noyt (oyt) ook 652.

Vers 1208 bevat een merkwaardige vergissing, die moet ontstaan zijn door een fout van den copist, die het manuscript voor dezen druk heeft geschreven:

(2) In den grondtekst bij D. blz. 118, vs. 1163 is een drukfoutje te verbeteren: lees *S*eer i.p.v. *H*eer.

'... daer stellick marcum teghen
Int *seste*, dat en mach mi niet bedrieghen'

Bedoeld is Marcus in 't XVIe, vs. 16, dat in de Vulgata luidt: 'Qui crediderit et baptizatus fuerit, salvus erit' of, naar een vertaling uit de XVIe eeuw, 'Soo wie ghelooft ende ghedoopt wordt, die sal salich worden...'

Zou men hieruit niet kunnen afleiden, dat toen de eerste uitgave gedrukt werd, het gedicht reeds geruimen tijd in handschrift bestond en dat de copy voor den drukker eigenlijk een afschrift van een afschrift was? Dit zou meteen verscheidene andere verkeerde lezingen in den grondtekst verklaren en de zetters van Thomas van der Noot zuiveren van den blaam van al te verregaande zorgeloosheid.

Verder zou deze vroegere datering van het gedicht stroken met de voorstelling, die de dichter van zich zelf in de Wre geeft (166, mijn ionghe iuecht; 245, u iuecht u groesel heet; 425/6, ick heb so cortten spacie gheleeft; 1368, de fluer en iuecht van minen leuen; 1379, Der iuecht mijns leuens). Waar Jan reeds in 1498 niet minder dan negen kinderen uit zijn huwelijk met Lysbeth van der Coutere, als leden van de Broederschap in den Lib. Auth. heeft ingeschreven, kan men bezwaarlijk 14 jaar later deze uitdrukkingen op hem toepassen! Ook het archaïsme van de taal spreekt wel voor de opvatting, dat de Wre reeds vóór het eind der XVe eeuw geschreven werd.

Ia.....

Het valt niet meer uit te maken, of het expl. dat Dr R. Foncke in een Mechelsen inventaris uit 1532 vermeld heeft gevonden (Zie *Het Boek*, V (1916), blz. 351) tot dezen druk uit ongeveer 1516 behoorde. De tweede ons thans bekende uitgaaf (1543) werd tot vóór twintig jaar voor de vroegste gehouden. Te oordelen naar de vlug op elkaar volgende drukken in de tweede helft der XVIe en de eerste der XVIIe eeuw lijkt het niet onwaarschijnlijk dat er tussen 1516 en 1543 minstens een paar kunnen liggen waarvan tot heden geen expln. weergevonden zijn. Dit laatste hoeft ons niet te verwonderen, want van géén der latere drukken is er meer dan één expl. tot ons gekomen.

Uit de dagtekening der kerkelijke goedkeuring van sommige uitgaven blijkt, dat van meer dan éne zelfs geen enkel boekje is overgebleven. Deze kerkelijke goedkeuring was in de eerste helft van de XVIe eeuw nog niet vereist, waardoor dit middel ter opsporing van geheel verloren gegane uitgaven voor dit tijdperk vervalt.

II. - Leuven 1543

De ure vand' // doot bij Jan // vanden dale. // Hsn.
(Colophon) Gheprint tot Louen in die Leghe strate // bi mi
Reynier Velpen van Diest // Anno M.D. en xijjj. /// jn December.
4-to (kort afgesneden), 26 bll. ongen. a-e4 f6.
Titel in hsn. tekst Vlaamsch(3).
Hsn. op titel (zie verder afb. 4).
109 strn. van 14, een slotstr. van 17 vzn. en het vierregelig naamvers. Enig bekend expl. K.B. Brussel (sign. II 28673 A) afkomstig uit verz. Enschedé, geveild in 1867 en verz. Capron, geveild in 1875 voor fr. 900(4). Zie:
Dr A. Vander Linden, *Jean van den Dale* in *Le Bibliophile Belge*, 1871, waar van deze uitgave de strn 1-5 en 106-109 + slotstr. afgedrukt zijn met 68 stokregels.
Bibl. Belgica D3.
De Ned. Taal en Letterkunde in België. Catalogus der Tentoonstelling 1936 in de K.B. Brussel. Blz. 37, n^{r} 45.

Dit is geen fraaie druk. De verdeling der strn. over de blzz. is onregelmatig, hoewel de verluchting hiertoe niet noopt.

Behalve talrijke zetfouten, die D. aangeeft (voeg erbij 7, puter*b*ier v. putertier; 21, vrucht v. vruecht) bevat hij afwijkingen van den grondtekst die in de latere, zelfs in de laatst bekende uitgaven worden gehandhaafd. Men vindt ze bij D. Niet steeds zijn het verbeteringen:

782 ‘want o haddick een bli herte en sprac noyt’ met andere woorden:
een blij hart kent geen verlangen, zegt nooit: ‘o had ik!’. Dit vers
wordt: ‘want o haddick nu tijt, blijer man sprac nooit’.
971 ‘Teghen een arm blayken / dat de wint doet keeren’ wordt:
‘Teghen u / arm vaetken / ic wil u eeren’.
1089 ‘En wilt den beesten niet ghevende voen
Die sielen die lacen belijen dijns’ wordt:

(3) Titelbl. en colophon afgebeeld in bedoelde catalogus, pl. VI.
(4) Op den rug van het laatste bl. staat de volgende mededeling geschreven, gedeeltelijk uitgewist maar met enige moeite toch leesbaar: ‘De oude matricen waer op deze letteren van dit // Boekje zijn gegoten bevinden zich noch in de Haerlemsche // Lettergieterij van Joh. Enschedé 1770’.

‘Die de beesten so minlyc cont voen /
Allen die ghedierten loven en belyden dyns’
en dan die ‘verdoemde fossen’ uit 992, die in de uitgave van 1714 nog steeds als ‘verdoemde vossen’ verschijnen!

Intussen verouderde woorden of uitdrukkingen worden door andere vervangen, die meer gebruikelijk zijn; dit gebeurt echter niet steeds zonder den zin geweld aan te doen. Een paar voorbeelden - men vindt er bij D. zoveel men wil - kunnen hier volstaan:

Der wereld wordt haar bedrieglijkheid verweten,

Vs. 717	‘Den eenen ghevende sijn mate vol wijns
	Den anderen nauwe *bors* half sat’
	het archaïsche ‘bors’ (te borre en te broode = op water en brood) wordt vervangen door ‘waters’. In het Glossarium wordt Bors ten onrechte met beurs verklaard.
Vs. 649	‘Adieu tijt dien ic mesorboert lije’ m.a.w. Tijd waarvan ik erken, dat ik hem misbruikt heb, wordt vervormd tot:
	‘ick heb u misboort / tis recht dat ick lye.

Zie ook hierboven vs. 782.

Wat het hier ingelaste vs. 648a betr., de tekst wordt er niet duidelijker op. Gesteund op latere varianten zou ik volgende emendatie voorstellen:

Vs. 645	O tijt, wat dwinct u van mi te scheene?
	Want in u, tijt, wordick en nam met weene
	Mijn begin met u in swerelts berije
Vs. 648a	Ende nu, sonder u, tdunckt mi te cleene
Vs. 648	Moet ic inden en ghi laet mi alleene.

Al bleef hier de verkeerde aanhaling ‘Marcum in '*t seste*’ onverbeterd, toch meen ik dat deze druk naar een ander handschrift, dan I werd gemaakt, getuigen de talrijke afwijkingen.

III. - Antwerpen 1550

De ure vand' // doot bij Jan // vandē. dale // Hsn.
Antwerpen, Hans van Liesvelt, 1550.

4-to, 26 bll. ongen. a-c4 d6 e-f4
Titel in hsn, rood, tekst vlaams.
Hsn op titel (zie verder).
Kerkelijke goedkeuring: (F4-vo.).
‘Dit boeck van De vre vander doot by Jan vā- / /den dale. is gheuisiteert ende toeghelaten by consen- // te vanden Hove te mogen printen Hans van Lies- // veldt / Ghesworen boeck printer. der K.M. woo- // nende Tantwerpen op die Cammerpoort // brugghe inden schilt van Artoys.

Ghe- // gheven tot Brussel den lesten // dach Octobris An- // no. M.D. // en. L. // Onderteekent byden Secre- // taris M. Phi // de Lens. // (□) // (□) (□) //.
(Deze goedkeuring wordt nog tot in de jongste bekende Noord-Nederlandse uitgaven, zij het ook in sterk verkorten vorm, afgedrukt b.v. Amsterdam, 1710 en 1714, Dordrecht, Joannes Braem, tussen 1698 en 1746). Zie ook IV.

Het aantal strn. wordt noch door A. Vander Linden, *o.c.*, noch door de *Bibl. Belgica* D4 vermeld. Waarschijnlijk 108 van 14 en 1 van 17 vzn, met het vierregelige naamvers.

Het enig bekende expl. bevond zich in de Universiteits-Bibliotheek te Leuven. Het is dus waarschijnlijk bij den brand van het Universiteitsgebouw in Aug. 1914 verloren gegaan.

In alle bekende latere uitgaven, te beginnen met IV (1574), is de str. 87 van I en II weggelaten. Waar deze bijna alle zeilen onder de goedkeuring van P. de Lens, ligt het vermoeden voor de hand, dat deze str. ook reeds in den onderhavigen druk ontbrak. Zij luidt:

‘Hemel / eerde / selen vergaen vervlieghen
Maer Heere / u woert en mach niet lieghen.
Noch tot minen trooste groot onvolpresen
Ghi hebt gheseyt daer stellick marcum teghen
Int seste[5] dat en mach mi niet bedrieghen
Wie ghelooft en ghedoopt es / sal salich wesen
O heere ick hopick (sic) een ben van desen
Ghedoopt al hebbick dat dierbaer cleet
Jammerlijck bevleckt / dat schoon was uutghelesen.
Oock laet mi ghelooven om mijn ghenesen
Dat u belieft heere en mi te ghelooven steet
U woert es u seghel samen uwen eet
Dus al en hebbick niet verdient maer tversincken
Heere wilt aen mi laes ws woerts ghedincken’

Op zichzelf is deze strofe theologisch geheel naar de leer der Katholieke Kerk, en de dichter heeft er heus geen ketterse bedoelingen in verborgen. Toen echter na 1517, de Lutherse stelling dat het geloof ook zonder goede werken heiligt, tot velerlei disputaciën aanleiding begon te geven, kon zelfs het eenvoudig onvermeld laten der goede werken onder bepaalde omstandigheden verdacht zijn. Van den Dale's gedicht is in 1543 echter zonder censuur

(5) Eigenlijk Marc. XVI. 16. Zie onder Uitg. Iblz. 39, vers 1208.

verschenen en dat nog wel als 't ware onder de ogen der nauwspeurende ‘Lovense doctoren’.

Den 25en September 1550 had de Keizer, Karel de Vijfde, te Augsburg de nieuwe verscherpte ‘Ordonnantie ende Edict’ getekend waarvan één der bepalingen luidt:

> ‘Dat nyemant van wat qualiteyt / state / natie / oft conditie hy zy / en sal mogen printen oft doen printen in onsen voirseyden erffnederlanden eenige boucken / refereynen / baladen / liedekens / epistelen / pronosticatien / almanacken / noch eenige andere zaken / oudt ofte nyeuwe / vander heyliger schriffturen / oft eenige andere materie ende in wat sprake dat het zij: Ten ware dat hy eerst ende alvoiren geadmitteert ware van onsen wegen om te mogen printen ende dair op onsen oirloff ende permessie verworven hadde. Ende dat de voirseiden boucken / refereynen / baladen / liedekens / epistelen / pronosticatien / ende alamanacken eerst gevisiteert sullen worden bijden ordinarijs vander plecken / oft by eenige van onsen wegen gecommitteert / oft te commiteerene / Ende datmen dair op previlegie ende octroy van ons verworven sal hebben / om te mogen printen...’.

Het is niet onbegrijpelijk, dat toen de Librorum Censor geen volle vijf weken later de Wre onder handen kreeg, hij deze strofe, die onder de gewijzigde omstandigheden wel enigszins naar den mutsaerd begon te ruiken, maar liever liet verdwijnen uit een boek dat ten slotte voor het gewone volk bestemd was.

Hoezeer deze theologische kwestie destijds de gemoederen bezig hield blijkt o.a. uit een ‘advys’ in de loterij ten bate van het herstel der St. Janskerk te Gouda in 1557 (Mr A.A.J. Ryksen, *Gespiegeld in Kerkglas*, Lochem, 1947).

> ‘Wat baet het geloof gepresen
> Als 't met die werken niet wordt bewesen?’

In Floris Prims' *Geschiedenis van Antwerpen* (Ant. 1940) vond ik in het 3e boek, blz. 302, het volgende toepasselijk citaat uit den Proloog van ‘*Den geestelyken Steen*’ van Jacob Roecx, uitgegeven in 1556, na den dood van den schrijver: (overgebracht in huidige spelling door F.P.)

> ‘Alzo alle dingen met der Tijd veranderen en eer in 't kwaad dan in 't goed... waardoor men vindt, dat hetgeen hier voortijds oorboorlijk was en zonder perijkel, periculeus wordt en schadelijk. Zoals dit boekje hetwelk gemaakt was lang eer Marten Luther zijn venijn uitstrooide, goed was en zonder perijkel om lezen, maar na dien tijd, zo sommige passagien van dezen boek schijnen daartoe te tenderen om niet te eren de heiligen Gods, hetwelk nochtans de mening des schrijvers niet is, also blijken mag uit... enz.’

Het is wel bevreemdend, dat deze str. in geen der latere (protestantse) Noordnederlandse drukken opnieuw is opgenomen. Waarschijnlijk kenden de uitgevers slechts drukken van 1550 of later.

IV. - Antwerpen 1574

De vre vād // Doot / by Jan vanden Dale // (volgt het verder vermelde kwartijn) // Hsn.
Gheprint Thantwerpen / Jnde gulden Roose by // Gheeraert Smits. Anno 1574. //
Colophon: 'Men vintse te coope, Thantwerpen op onze liever Vrou- // uuen kerchof aen de suytsyde, teghen ouerrde Kercscho // le, Inde gulden Roose, by Gheraert Smits An. 1574'.
4-to, 30 bll. ongen. a-f4 g6

Titel hsn. Vlaams. Tekst 'schrift' (civilité)
Hsn. op titelblad. (Zie verder) afb. 5.
Kwatrijn op titelbl. hier voor het eerst aanwezig. (Het is mogelijk dat het reeds in III was opgenomen, de B. Belg. vermeldt het niet). Eigenlijk vormt het met den titel een stroofje van 5 vzn. aldus te lezen:

(De ure vander doot by Jan vanden Dale)
'Ghecomponeert / deur een visioen warachtich
Lustich in Rhetorijcken / en principale
Tot eenen spieghele / opdat elc eendrachtich
Deser Vren wysselyc / soude sijn ghedachtich'.

Proloog eveneens voor het eerst aanwezig. Wellicht ook reeds in III, waar deze uitgave de Kerkelijke Goedkeuring van gebruikt. B. Belg. vermeldt hem niet. Men vindt hem in alle verdere uitgaven, soms met kleine wijzigingen. (Zie uitg. V). Hij luidt:

'Totten Leser.
Een vervaerlick monster en zeer afgryselic
Om siene, snelder dan eenighe dieren
Ben ick de Dood, die int paradys ioliselic
Deur Adams misbruyc, en deur tserpents bestieren
Ben comen opter eerden, divers van manieren
En myn pylen zyn soo menigherande
Den eene nope Ick te water, met deerlic craieren
Den anderen can ic bespueren te lande
Sommighe metten sweerde / sommighe metten brande
De rycke deur crancheyt / de schamele deur noot
Niemanden aensiende hoe hooge / of hoe wys van verstande
De weeldighe raeke ic met een subitelyc ghestoot
Niemant en quam oyt in tswerelts conroot

Hoe sterc / hoe machtich hoe groot van weerden /
Die my ofte myn felle pylen ontvloot.
Ja de levende Godssone / doen hy quam opder eerden
Heeft moeten smaken met pynlyc volheerden
Myn bitter morseelen / soot is ghebleken /
Duer Gods bevel make ic my altoos op veerden
Oudt en Jonghe niemant wtghesteken
Come ic bestooten met snelle treken
Daerom o mensche wie dat ghy syt /
Hebt my altoos voor ooghen / daghen / uren en weken
Want niemanden / als comt den tyt
En gheve Ick geensins eenich respyt
Dach, minute oogenblick oft ure
Alsoo ghy merckt hier aen mijn figuere

Finis.

Kerk. Goedkeuring: 'Dit boeck vander ure vander doot, by Jan van den Dale ghemaect, is ghevisiteert ende toeghelaten by con-//sente vanden Hove, den esten (*sic*) dach Octobris.// An M.D. ende L.P. de Lens'.

Deze beknotte vorm der oorspronkelijke approbatie van 1550 wordt soms nog verkort, o.a. tot in de XVIIIe eeuw in de Noordnederlandse uitgaven aangetroffen.

108 strn. van 14, slotstr. van 17 vzn. en naamvers als III. Str. 87 uit I en II ontbreekt. Bibl. Belgica telt ten onrechte 112 strn. van 14 vzn.

Opvallend is de omzetting van 4 verzen met wijziging van het rijm, die slechts voor de eerste twee vzn. bij D. wordt vermeld:

Vzn 1344 en vlgg, die in I luiden:

'Dus nerstich gheteekent / na mijn beste
Overlesende / vondick dat ick meste.
Tverstant maecte mi noch swaerder thoot
Vandeser wren / ick overleyt ick veste
Wat meenen woude / maer finael int leste...'

worden hier:

'Dus neerstigh getekent al myn verhael,
Vond ick dat ick miste het principael;
't Verstant maeckt my noch swaerder thoot
Vandeser uren ick overley't allemael
Wat meenen woude maer finael int leste...

Enig bekend expl. Brussel, KB II 33291, aangekocht in de veiling de la Faille (van Stockum) in 1867, voor fr. 100 (nr. 2263).

Dit is een prachtige druk, in zeer fraai ‘schrift’, de mooiste dien ik ken, sierlijke hoofdletters prijken aan het begin van iedere strofe en daar er maar twee strn. op elke bladzijde zijn afgedrukt, is de bladspiegel, door zijn fraaie verhoudingen, een ware lust voor het oog.

Een vroegere bezitter van dit boekje heeft zich blijkbaar geërgerd aan den naam van Maria. Twee verzen, waar die naam in voorkomt, zijn, te oordelen naar het schrift, met een XVIe of vroeg XVIIe eeuwse pen als volgt gewijzigd: In Vs. 1391 ‘Was met ihesum / syn weerde moeder Maria’ (Het vers eist hier een ongewonen klemtoon op de laatste a.) worden de twee laatste woorden: ‘Vaeder voor waer’ en in vs. 1394 ‘Mariam ick voor de gratie sla’ is het eerste vervangen door ‘godt Vader’. Maar het begin der str. ‘Dees minlijcke schoon vrouwe onghemeten’ bleef onveranderd!

V. - Gent 1576

De // Huere van der doodt (italiek) // by Jan vanden Dale (Vlaams) //
Kwatrijn // bloem //
Te Ghendt (schrift) By de Weduwe van Gheeraert // Van Salenson / op de Hoogh- / poorte inden Bybel / Anno. 1576 // (Vlaams)
(coloph. ‘Typis Petri Clerici’)
16-mo, 32 bll ongen. a-d8

Geen hsnn. tekst Vlaams, 2 str. de blz.

Kwatrijn op titelbl.

Proloog als IV met enkele wijzigingen:

Vs. 5	Op den aerden ben commen...
Vs. 8	Den anderen bespuere ic subbyt te lande
Vs. 9	D'eene metten sweerde / dander metten brande
Vs. 21	Come ick besoecken....
Vs. 24	Want niemanden / als daer comt den tyt
Vs. 25	En gheve Ick dach noch geensins eenich respyt
Vs. 26	Ja, minute oogenblick noch ure
Vs. 27	Alsoo ghy mercken meught aen mijn figuere

Tot besluit van het boekje twee refereinen:

a) ‘Therte beswaert my ic en can my verblien
Mynen moet faelgiert ic en weet wat maken
Als ic overdincke des doots bestrien
Wiens note wij allen noch moeten craken...’

4 strn. van 22 vzn, op den stok:
‘Peynst om u uuterste / ghy en sult niet sondighen’

b) ‘Wat baet des loofs lustich bloyen ter weerelt
Wat baet het stralen der fonteynen tent (jent?)
Wat baet het opsien der vrouwen bepeerelt
Wat baet het jonge herte vol liefden gheprent
Wat baet tblyncken der sterren ant firmament
Alst gheen onsterflicheyt en can ghegheven,
Wat baet gout silver of dierbaer present
Als tsterven tende is van tytlyck leven...’

3 str van 15 en 1 van 11 vzn, opden stok:
‘Peynst om de doot eer datse u thuys / comt.’
de laaste verzen luiden:

‘Naect ben ic van myne moeder gheboren
En als ick vander doot sal ontstelt zyn /
Sal ick weder naect ter eerden toebehoren
Dus gronden / wilt sonden / met deuchden versmoren
Bereet v / becleet v / eermen v confuys noemt
Peynst om de doot eer datse v thuys / comt.’

Kerkelijke goedkeuring van 1550 als IV.

108 strn. van 14 + slotstr. van 17 verzen met vierregelig naamvers. Str. 87 ontbreekt.

Brussel K.B. II 28601. Toen ik het boekje in 1941 heb ingekeken waren de bll. a3 en a4 verwisseld met a7 en a8, zodat op str. 4, de strn 21-28 volgden, dan weer 13-20 en 5-12 (zie D. blzz. 77, 81 en 85). Sign. a6 luidt verkeerd Bij.

Sierlijk klein boekje (112 bij 85 mm).

Op sommige plaatsen vertoont de tekst afwijkingen van I, II en IV, die voor het grootste deel bij D. vermeld worden.

De volgende zijn er aan toe te voegen:

1008	‘dunckt’ voor ‘dwynt’
1088	‘suldy ergens doen’ v. ‘seldi mi arghers doen’
1100	‘roepen en spreken’ v. ‘roepen preken’
1113	‘Hoe quellick u Heere ick aerm mensche cranck’ v. ‘Hoe traveleer ick u / groot heere mensche cranck’
1129	‘Datse o Godtheyt niet en besweeckt’ v. ‘Dat ghise daer u godheyt niet en besweeck’
1197	‘dat tot den sondaer treckt’ v. ‘u eyghen annect’

1225	‘dat ick u misdede’ v. ‘dat ick oyt mesdede’
1244	‘dat my leet es’ v. ‘dat mijn leetsijn es’.

Dezelfde uitgeefster had reeds in 1573 een ander welbekend volks- en schoolboek ‘Den Wtersten Wille van Lowijs Porquin’ in het eigenste ongebruikelijke formaat laten verschijnen. Ook daar was een Refereyn aan toegevoegd, met den stok: ‘Des Vleeschs lust te volghen doet onredelick leven’. (*Le Bibliophile Belge*, VII, blzz. 337 en vlgg.).

VI. - Antwerpen 1584 of vroeger

Van deze uitgave is geen enkel expl. bekend. Om de volgende redenen neem ik echter aan dat ze bestaan heeft: In de Franse vertaling XXI (1594) is de Kerkelijke goedkeuring opgenomen van een uitgave uit 1584. Deze vertaling, waar ook de oorspronkelijke str. 87 aan ontbreekt, brengt als str. 109 een gebed:

> ‘O Jesus Christ vueillez moy sans tarder...’

Dit is de vertaling van de ‘aanvullende’ str. 109.

> ‘O Heere Jesu / wilt door u gratie soet...’

die wij voor het eerst aantreffen in IX (1601) - (Over VII (omst. 1590) en VIII (1592) ontbreken nadere gegevens).

Het lijkt mij niet waarschijnlijk dat deze verzen een oorspronkelijke bijdrage zouden zijn van den vertaler, immers, dan zouden ze in 1601 weer uit het Frans in het Nederlands zijn overgebracht. Er is trouwens geen verband aan te tonen tussen de Franse uitgave XXI (1594) en den eerstvolgenden Nederlandsen tekst IX (1601), wat reeds blijkt uit de bewoordingen van het kwatrijn op den titel. In dezen laatsten druk heeft de censor het ‘visioen’ geschrapt, terwijl in de andere een ‘Vision vraye’, ‘de grand effort’ nog wel, vermeld wordt. Het ‘Goedt vermaen’ duikt ook voor 't eerst in het Nederlands op in VII (1590), men vindt er de vertaling van in XXI (1594) er is geen reden te veronderstellen, dat deze niet reeds deel uitmaakte van XX (1584). Dat de latere Antw. drukken dit uit Noordnederlandse zouden hebben overgenomen, is niet waarschijnlijk. Derhalve moet de Franse vertaling XX (1584) naar een Nederlandsen tekst mét het gebed (str. 109) en het ‘Goed vermaen’ gemaakt zijn.

VII. - Amsterdam (omstr. 1590)

De ūre vander // Doot / by Jan vanden Dale. // Kwatrijn // hsn.
Ghedruct tot / Amsterdam By Harman Janszoon Mullerr / Figuersnijder wonende inde Waermoestraet (sic) // inde vergulden Passer.
4-to. 20 bll. ongen. (volgens B.B. D 10 Aij-Ciij (C iv).
Tekst 'schrift'.

Hsn op het titelblad. naar die van IV (1574).

Volgens B.B. is dit een herdruk van IV (1574) met slechts enkele wijzigingen in de schrijfwijze. Daaruit volgt:

Kwatrijn op titelbl. aanwezig.

Proloog aanwezig.

B. Belg. vermeldt dat hier voor het eerst op de slotstr. onder den titel '*Een goedt vermaen*' vier strn. volgen van elk 13 vzn. met de opschriften: 'De Doot, het Oordeel, De Helle, Het eeuwich Leven'. Voortaan zijn deze vier strn. in de meeste uitgaven opgenomen.

Kerkelijke Goedkeuring van P. de Lens (1550).

108 strn van 14 en één slotstr. van 21 vzn (17 + naamvers).

Het enige expl. van deze voor zover bekend eerste Noord-Nederlandse uitgave, berustte in de U.B. te Leuven en is daar hoogstwaarschijnlijk evenals het enige expl. van III (1550) bij den brand der boekerij in Aug. 1914, verloren gegaan.

VIII. - Antwerpen (omstr. 1592)

Vermeld in Bibl. Belgica D. 10. Veiling Roelofs nr. 915, maar zonder nadere bijzonderheden.

Waarschijnlijk is de Kerk. Goedkeuring van IX overgenomen uit deze uitgave, zij luidt:

'In dit boecxken van die ure des doots, en is niet begrepen / dat teghen die heylighe Catholijcke Roomsche Kercke Relegie ofte Coninclijcke Maiesteijt is, ende begrypt veel schoone sententien ende vermaninghen, seer bequaem om ghedruckt ende van yeghelijck ghelesen te worden. Tot Antwerpen, int Jaer 1592, den 11 Maert.
Ick H. Henrick Dunghen Doct. Canonicus Antwerpiensis Libro. Censor'.

IX. - Antwerpen 1601

De Ure vād' // doot by Jan vanden Dale // Kwatrijn // Hsn.
T'Hantwerpen. // By Merten Huyssens / op onser liever vrouwen Kerckhof // inden gulden Leeuw. Anno 1601. (Afb. 3).
4-to. 24 Bll. ongen.

Eerste drie woorden van titel in hsn. (verg. eerste regel van II) tekst vlaams.

Hsn. op titelblad als IV (1574), op voorlaatste bl. r Lijkbaar met doodskist en schedel.

Het eerste vers van het *kwatrijn* luidt, afwijkend van de gewone lezing: ‘Ghecomponeert / deur edel sinnen crachtich’. Het is niet onwaarschijnlijk dat de censor het ‘visioen waerachtich’ maar liever heeft geschrapt.

Geen *proloog* noch ‘*goet vermaen*’. Kerkelijke goedkeuring uit 1592 (zie VIII).

109 strn. van 14 en een slotstr. van 17 vzn. met naamvers onder het opschrift ‘Conclusie’. De str. 87 van I ontbreekt, maar na de str. 108 volgt het gebed waarvan XXI de vertaling brengt:

> ‘O heere Jesu / wilt door u gratie soet
> Met u heylich lichaam end' dierbaer bloet
> In de ure des doots my toch versaden
> O Heylighe Maria sterckt ook mijn ghemoet:
> End'ghy Enghelen Gods my bystant doet
> Alle Gods heylighen / comt my oock te staden.
> Ick bidde alle menschen datse my ontladen
> Van allen tghene ick hun oyt heb misdaen.
> Die duyvel fel wil my tot wanhoop raden
> Troost my o Heer met u woort der ghenaden
> In u handen wilt mynen gheest ontfaen
> Myn lichaem sal worden ter aerden ghedaen
> Met waslichten en lofsanck als de vromen.
> Eens aerde ick was / en sal tot aerde weercomen’.

Enig bekend exemplaar. Brussel K.B. II 25952 aangekocht op de veiling Serrure 1872, voor fr. 160.

X. - Antwerpen 1613

Het bestaan van deze uitgave is enkel af te leiden uit de Approbatie van XI en uit de ‘Incarnatie’, waarmede schoolmeester Nittard Bral zijn bewerking voor schoolgebruik heeft besloten:

> ‘Is GoDt hIer Met ons WIe Can teghen ons’ (1613).

Er is geen enkel exemplaar van overgebleven.

XI. - Antwerpen 1625

De ure vander Doot / Ghe // componeert by Ian van den Daele (sic), ver // meerdert en op verscheyden plaetsen // verbetert (!!) Door // NITTARD BRAL School-meester // Antwerpen. // Kwatrijn // Hsn. //
T'Hantwerpen, By Guilliam Lesteens / inde Hoochstraet / inden gulden Pellicaen. Anno 1625.
4-to, 22 bll. ongen. Aij-C3-(C6). Bibl. Belg. D13.
Tekst 'schrift'.

Hsn. op titelbl., slechte nabootsing van IV (1574).
Kwatrijn gewijzigd: (het rijmen op Dale is vervallen)

'Rhetorijckelijck ghestelt door een visioen /
Voor alle menschen een leeringhe pure /
Dat elck t' quaet schouwende wel soude doen /
En demcken altijt op sijn leste ure'.

Kerkelijke goedkeuring:

'De vre des dodts (sic) verbetert ende vermeerdert door M. Nitard Bral, mach profytelyck van een jeghelyk ghelesen worden: ende gheleert worden inde scholen. Datum den 31 Meert Anno 1613. Max van Eynatten'.

Op den rug van het titelbl. een sonnet van Bral 'Tot de Jonckheyd' en twee retrograden.

109 strn van 14 verzen (de bekende 108 (dus zonder I, 87, de slotstr. tot 14 vzn. beknot) ten slotte nog een str. van 14 vzn., naamvers op Nittard Bral en de hogergenoemde incarnatie.

Over Nittard Bral is niets naders bekend. De tekst van sommige strn. vooral in het begin, is wel erg 'bewerkt' maar niet verbeterd!

Enig bekend expl. vroeger verz. P. Kockx, thans Museum Plantin, cote R 47.32.

Zie Dr A. Vander Linden, *o.c.*

In de Ordinantien van Bisschop Malderus, 16 April 1621, neemt de Libr. Censor van Eynatten de Ure vander Doot op in de 3e rubriek: Dese sijnde van nieuws gecorrigeerd ende gheapprobeert, worden in de scholen toeghelaten, maer de oude onghecorrigeerde niet'. Hier wordt natuurlijk de bewerking van Bral bedoeld, die wellicht tussen 1613 en 1621 nog een paar keer herdrukt is.

'D'ure des doodts. Initio depinguuntur musae apparantes valde inhoneste' (In het begin worden de muzen op zeer schandelijke wijze afgeschilderd) zo luidt de wel zeer preutse beoordeling. (*De Vlaamsche Volksboeken*, Brussel 1944, blz. 202).

XII - Utrecht 1632

De ūre vander // Doot. // By Jan vanden Dale. // Kwatrijn // Hsn.
Tot Vtrecht, // By Herman van Borculo / woonende onder // den Doms Toorn / int vliegende Hart, 1632.
4-to. 20 bll. ongen. Aij-Ciij (Civ) 2 eerste caternen van 8 bll.

Tekst 'schrift'
Hsn. op titelblad naar IV 1574
Volgens Bibl. Belg. (D207) herdruk van VII (omstr. 1590)
Kwatrijn op titelblad
Proloog en *Goed vermaan* aanwezig.
Kerk. Goedkeuring 1550
108 str. van 14, slotstr. van 17 + naamvers.
Enig bekend expl. U.B. Gent.

Bij de Noordnederlandse uitgaven vermeldt Bibl. Belg. herhaaldelijk, dat de tekst uit (VII) Amsterdam 1590, de eerste Noordned. druk, is overgenomen. Dit is niet meer na te gaan, maar wanneer deze uitg. inderdaad den tekst van IV (1574) volgt, zoals B. Belg. beweert, dan is de eerste verklaring onjuist. Alle thans nog bestaande Noordned. uitgaven, te beginnen met de hier behandelde, vertonen tegenover de Zuidned. drukken bepaalde afwijkingen, waardoor de tekst zo goed mogelijk van 'roomse' woorden en uitdrukkingen gezuiverd wordt. Daar deze zuivering niet geheel stelselmatig wordt doorgezet zijn er af en toe eigenaardige tegenstellingen in den tekst ontstaan.

Men weet, dat de drukker van de onderhavige uitgave, Herman van Borculo, zich in 1608 bezondigd heeft aan een herdruk van 'Mariken van Nieumeghen' waarbij de naam van Maria, zo goed en kwaad het ging, uit het stuk is verwijderd. (K.B. 's-Gravenhage). Het zou dus kunnen, dat hij ook de 'ontroomsing' van de Wre op zijn geweten heeft? Door het verlies van het enig expl., der Amsterdamse uitgave van omstreeks 1590 (VII) is dit niet meer na te gaan.

Vzn. 521/2

'So quam een de schoonste vrouwe playsant
So nerstich met eenen schoonen kinde'

worden:

'Soo quam een de schoonste jongeling playsant
Seer neerstigh, die ick niet en kende'

ook in vs. 538 is de ‘vrouwe’ in een ‘Jongeling’ veranderd, maar, o logica!, vs. 547:

‘Dit kindeken / van deser soeter ioncfrouwen’

bleef ongewijzigd, wellicht wegens het rijm?
Vzn. 885/6:

‘In cloosters gehoorsaem / en abstinentie
Oft oock daer buyten...’

worden:

‘In Godts gehoorsaemheyt en abstinentie
Gheleeft hebt...’

De ‘Heyligher eerden’ uit vs. 1270 wordt ‘eygender eerden’ en de ‘Prelaten’ uit vs. 1291 worden ‘Potentaten’, elders ‘Staten’.
In vs. 1386 is de ‘vrouwe’ gehandhaafd en ook vs. 1391 bleef onveranderd:

‘Was met ihesum / sijn weerde moeder maria’,

maar in vs. 1394:

‘Mariam / ick voer de gracie sla’

wordt ‘Mariam’ vervangen door ‘Jesum’.
De vzn. 1428/9

‘O prelaten der kercken / religiosen
Alle gheestelijcke van god ghecosen’

worden

‘O Gij leeraers der Kercken, religieusen (sic!)
En alle Predickers hier van Godt uytgelesen’.

Eindelijk worden in vs. 1461 de ‘Prelaten’ weer tot ‘Staten’ verwereldlijkt.

XIII. - Gouda 1636

De Vre Vander // Doot // by Jan Vanden Dale // (Kwatrijn) // Hsn //
Ter Goude // Ghedruckt by Pieter Rammazijn, Boeck-vercooper in de corte Groenendael // intvergult A.B.C. Anno 1636.
4-to 20 bll. ongen.
Titelblad. Romein, Vlaamsch en cursief. Tekst ‘schrift’.

Hsn. op titelbl. ruwe nabootsing van IV (1574) (Zie blz. 104)
Kwatrijn op Titelbl.
Proloog en *Goet Vermaen* aanwezig.

Kerk. Goedkeuring 1550
108 str. van 14 en slotstr. van 17 vzr. + naamvers
Fraaie druk, drie strn. op iedere blz.
Eenig expl. Stads-Librije, Gouda. 1390b.
Zie: A.M. Ledeboer, *Boekdrukkers in N. Nederland*, blz. 154; Dr A. Vander Linden, *o.c. Bibl. Belg.* D. 10; Dr P.J.T. Endenbutg, *Een Goudsch boekdrukkersgeslacht* in *Bijdragen v.d. Oudheidkundigen kring* '*Die Goude*', 2e verzameling z.j. (1940?), blz. 106, 118, *Het Boek*, XXVI, blz. 79.

XIV. - Antwerpen 1643

Bij Hieronymus Verdussen.
4-to 22 bll. verdere bijzonderheden onbekend.
Geveild als nr. 608 van de verz. Serrure in 1872 voor fr. 49.
Bibl. Belg. D 10.

Dit is de laatstbekende Zuidnederlandse uitgave, de onmiddellijk hieraan voorafgaande drukken zijn de bewerkingen van Nittard Bral (X 1613, XI 1625) en de ongewijzigde IX (1601). Er zijn er natuurlijk wel enkele tussen uit verdwenen, want in de 'Taxatie ofte Priisen van de Ghemeyne Schoolboeken' van 10 Febr. 1642 (V. de la Montagne in *Tsch. voor Boek- en Bibliotheekwezen*, V, blz. 10) wordt onder 'Schoolboecken, Historien ende ander ghemeyn goedt in quarto' vermeld: 'Vre vander doodt, *print en schrift* 5 bladers (dus 20 bll) twee stuyvers en half'. (XI 1625 is schrift, IX 1601, print, maar het aantal bll., 1601, 24 en 1625, 22 komt niet uit. De Taxatie bedoelt dus andere uitgaven, dan de ons bekende.

XV. - Delft 1652

De Ure van der Doot // By Jan vanden Dale. // (Kwatrijn) // Hsn. //
Tot Delf. Voor de Weduwe Anneken Havelaers, Boeckverkoop- // ster
inde Jacob-Gerritsz-straet / Anno 1652.
4-to. 20 bll. ongen.
Titelbl. Vlaams, met fraaien rand, tekst 'schrift'.

Hsn. op titelbl. ruwe nabootsing van IV (1574), met gebarsten randen, dus reeds vroeger gebruikt. (Afb. 6).
Kwatrijn op titelbl.
Proloog 'Totten Leser' op den rug van het titelbl.
'*Een goet vermaen*'.
Kerk. Goedkeuring: 1550.

108 strn. van 14 en slotstr. van 17 vzn. + naamvers.
Aardige druk, drie strn. op ieder blz.
Enig expl. K.B. 's-Gravenhage, 767 C 54.
Bibl. Belgica D8.

XVI. - Amsterdam 1685

De Ure // Van der // Doot // By Jan van den Dale, // (Kwatrijn) // Hsn. //
Amsterdam. Jacobus Bouman, (Boekverkooper op den Nieuwendyk /
tusschen de twee Haarlemmer sluysen / in de Lely onder de Doornen)
1685.
4-to. 20 bll. ongen.
Titel romeins, tekst cursief.

Hsn. op titelbl. ruw blokje, de dood en de houthakker.
Herdruk van XV.
Enig expl. Leiden, Mij. v. Ned. Letterkunde. (uit Cat. Calisch 1871 nr. 577)
Bibl. Belg. D10.
Van de Wed. Havelaers zijn mij geen volksboeken noch liedboekjes bekend. Jacobus Bouman gaf o.a. in 1682 het ‘oudt Haerlems Liedt-Boeck’ uit, verder talrijke liedboekjes, volksboeken en toneelstukken. o.a. Clement Marot, in 1700.
Dat uitgevers als de Boumans en de De Groots (zie XVII) de Ure van der Dood in hun fonds van blauwboekjes, liedboeken, volks- en schoolboeken hebben opgenomen bewijst dat, ruim twee eeuwen na zijn ontstaan, dit werk in Noord-Nederland nog tot de veel gelezen boeken behoorde. Men kan dan ook veilig aannemen, dat vele van hun herdrukken geheel verloren zijn gegaan.
Beide uitgevers-geslachten vindt men, met hun uitgaven, herhaaldelijk vermeld in Dr D.F. Scheurleer, *Ned. Liedboeken*, 's-Gravenhage 1912/23 en Emma Dronkers, *Catalogus... Verzameling Waller*, 's-Gravenhage 1936.

XVII. - Amsterdam 1710

De Ure // enz. als XVI.
t' Amsterdam, By de Wed: van Gysbert de Groot, Boek- // verkoopster op
den Nieuwen-Dijck. 1710.
4to. 20 bll. ongen. A2-B7 (een catern van 8 en een van 12 bll.

Titel romeins, tekst cursief.
Hsn. op titelbl (Zie verder).

Kwatrijn, enz. als XV en XVI.

Enig expl. Universiteitsbibliotheek Amsterdam.

Bibl. Belg. D9.

Nog in 1726 gaf de Wed. van Gysbert de Groot ‘Den uitersten Wil van Lowijs Porquin’ uit, den laatsten druk van dit volks- en schoolboek, die tot ons is gekomen. Toevallig volgt ze hiermede het voorbeeld van de Wed. van Gheeraert van Salenson, die ongeveer 150 jaar vroeger ook naast de Wre, den Wtersten Wille in het licht had gegeven. (Zie onder V, blz. 87).

XVIII. - Amsterdam 1714

Behalve dat de hsn op het titelbl. door een bloemenkrul vervangen werd, is deze uitgave geheel gelijk aan XVII.

Enig expl. Verzameling van den schrijver.

Het boekje is een goedkoop volks- of schoolkwartijntje op gemeen grauwachtig papier gedrukt en in een stukje perkament gekaft. De tekst is uit klein cursief gezet. Ieder str. begint met een romeinse hoofdletter die twee regels beslaat, de tweede letter van het eerste vers is telkens een hoofdletter cursief. De eerste strofe begint met een versierde V, die 4 regels hoog is. De bladspiegel is goed verdeeld en maakt met zijn drie strn een rustigen indruk. Typografisch is het boekje dus, afgezien van het papier, niet onverzorgd.

Maar wat te zeggen van den tekst! Een oppervlakkige vergelijking met den druk van 1516 levert het overigens niet verrassende bewijs van de ongelooflijke slordigheid, waarmede dergelijke boekjes maar steeds weer werden herdrukt. Vele van deze afwijkingen lopen reeds honderd jaar en langer mee.

Hier mogen echter enige der zonderlingste verminkingen volgen:

	1516	**1714**
Vs.	22 *lancxt* van tije	*laeghst* van tije
	140 die noye *vruecht* aensiet	die noode *vrucht* aensiet
	171 mijn *selfs* vergeten	mijns *ziels*
	195 snoolijck *voer blie*	snoolick *verworpen*
	224 *versoempt* (verwaarloosd)	*versoent*
	254. Ick *declinere* (ik verwerp)	Ick *de kleyneren* (!!)
	271 *de*layeren	*din*layeren
	303 *kint* (erken) dit es waer.	*Kind*, dit is waer
	351 ge*s*ust	ge*l*ust

413	verloren *haer crachten*	begaven my, *druk en verpachten* (!?)
449	*Aen*siende	*Men* siende
512	*jonst*	*jongst*
687	*Twi* (hoe)	*'t Zij*
804	*Tyt*	*Zijt*
863	*croengien* (krengen)	*kromme*
868	ghi menschen *mate* (nederig)	*vremt van gelate*
908	ghe*w*een	ge*m*een
911	*on*ghemack	gemack (!)
944	wat sal ic u doen *orcont*	wat sal ik u doen? *het is u kond*
1005	sonder veel *verwijts*	sonder veel *verblijdt* (!)
1016	Myn *bedde*	Mijn *bede*
1023	hanct den *velle* ane	hange ick den *belle* aen
1083	controlueren	cotro*b*leuren
1087	*boetti* hem (stilt ge zijn) trueren	*doetty* treuren
1088	suldi mi *arghers* doen	suldy *ergens* doen
1179	duysent*vuldigh*	duysent *schuldigh* (!)
1310	laghick een *vlaghe* (poos)	lagh ick *in een al* (?)
1370	crucke (kruik)	Krucke
1406	onversienst om sterven	Onversien *stom* sterven (!!)
1440	laet *ons tgoet* goet minnen	Laet ō! *is 't* goet minnen
1444	Als *goden* der werelt	Als *Godt*, *en* der wereld
1459	god *seer* feestelijck	Godts *Leer* feestelijck
1465	o relijke dieren (mensen)	*on*redelicke dieren (!)
1502	tsoubyt	*subject*
1523	*soot wel betame*	*slecht in de fame*

Geen stroof is er vrij van en men vraagt zich werkelijk af, welken zin de lezers uit de XVIIe en XVIIIe eeuw uit deze verhaspelde verzen konden puren. Natuurlijk bleef de algemene strekking van het gedicht onverminderd bevattelijk en de aangrijpende klachten van den jammerenden dichter over den verloren tijd, de schielijke dreiging van de ongewisse dood en de ijdelheid van al het aardse werden wellicht nog wranger

aangevoeld door de geheimzinnige verborgenheden, die men achter de onverstaanbare woorden vermoedde.

XIX. - Dordrecht (begin XVIIIe eeuw)

De ure // van de // doot. // By Jan van den Dale, // (Kwatrijn) // hsn. Te Dordrecht, // Gedrukt by Joannes van Braam, Boekverkooper Ordinars (sic) // Stads Drukker, wonende by de Beurs, in Mecenas (zonder jaartal. J. v. Braam was van 1698 tot 1796 werkzaam).

4to. 20 bll. ongen. A2-B7 als XVII.
Tekst in schrift.

Hsn. op titelbl. een school.
Kwatrijn enz. als XV.
Het enig bekend expl. werd in de Veiling Serrure, 1872, onder nr 609 verkocht voor fr. 75. Dr. A. Vander Linden, o.c. heeft er vóór de veiling, de beschrijving van gemaakt. De huidige bewaarplaats is mij onbekend.
Bibl. Belg. DIO.

Vertalingen

XX. - Antwerpen 1584

Van deze uitgave is geen enkel expl. tot ons gekomen. De Bibl. Belg. neemt m.i. terecht aan, dat ze bestaan heeft, op grond van de Kerkelijke Goedkeuring van XXI (1594):

> 'Hi Rythmi, et si (sic) suis aliquando non constant pedibus, attamen sensus sanctitasque eorum tantus est, ut compenset defectum ideoque utilissimi sunt ut excudantur. 16 Maij 1584. D. Justus Blanckwalt Canon. B. Mar. Cens. libr.'

De vertaling van deze niet onvermakelijke approbatie luidt:

> 'Al staan deze verzen soms niet vast op hun voeten, toch is hun betekenis en hun vroomheid zo groot, dat daardoor dit gebrek wordt opgeheven; het is dus van het grootste nut dat ze worden uitgegeven'.

Het is te hopen, dat de vertaler, die het gedicht, beslist niet onverdienstelijk, in Franse verzen heeft overgebracht minder goed thuis was in het latijn, zodat hij de schampere aanmerking van den Censor niet heeft begrepen.
Of was deze Goedkeuring wellicht voor de Antwp. uitgave VI, blz. 87, bedoeld?

XXI. - Antwerpen 1594

> Traité de // L'Heure de la // Mort compose // par Jean vanden Dale. // A Anvers Chez Guislain Jansens / Rue dite Camerstrate / au Coq veillant 1594.
> Smal 4to 24 bll. ongenummerd Aij-Fij (Fiv) 'Schrift'.

Hsn. op titelbl. naar die van IV (1574). Zie XV (1652), afb. 6. Daar onder:

> 'Qui tres-bien pense à la dure mort
> Jamais a aucun ne fera tort'.

Kwatrijn op titelbl.:

‘Qu'est une vision vraye de grand effort /
Gentement mis en l'art de Rethorique /
Vous servant de miroir / à fin que d'un accord /
D'une tant triste heure puissions estre records.

Proloog:

‘VN monstre horrible cruel et effroyable
A veoir, plus fier que nul des animaux...’

Goet vermaen aanwezig als: ‘Une bonne admonition’.

Kerkelijke Goedkeuring, zie XX.

110 strn. van 14 vzn. De slotstr. is dus ingekort. na 108 is de vertaling ingelast van het gebed:

‘O Jesus Christ vueillez moy sans tander (sic)...’

Slotstr.:

‘O Souverain, puisqu'ay fait à ta gloire....’

Uit ‘La Mort’:

‘Mirez vous, mirez vous vaisseaux fragiles
Domptez ton (sic) coeur encor quil est volage...’

Ten slotte volgt nog een kwatrijn: ‘Au lecteur’

‘Tasché nauons cest oeuvre façonner
d'un stile doux, à fin quil puisse plaire
Car aussi bien n'entendons le donner
Qu'à ceux qui n'ont soucy que de bien faire.

F.I.N.I.S.

Enig bekend expl. K.B. Brussel Nr. II 25953 gekocht in de veiling Serrure (1872) voor fr. 150.

Hier volgt, als proef, de vertaling der eerste strofe:

‘Ainsy qu'un jour jestoy en mon estude
Contemplatif, sans grand solicitude:
Frappé subit fus d'un songe effroyable
Qui come esclair impetueusement
Passant, mes sens troubla en un moment
Me fut ce coup dur et espouvantable /
Que convenir chose plus merveilleuse
Ne peut humain, que celle tant doutable
Qui me surprint en ma retraite aymable
Et tout ainsi que gelée dangereuse
Matte et fletrit la fleur délicieuse:

Ainsi vertu m'abandonna memoire /
Joye mondaine est une courte gloire.'

Zie ook D. 56/57 met voorbeelden van de gelukkige wijze waarop doorgaans de stok vertaald is.

V. De verluchting der verschillende uitgaven

I. *Brussel* (*omstr.* 1516)

A. - Houtsneden voor de WRE vervaardigd.

1. *De dichter in zijn 'studoor'* (88 × 93 mm).

a2v vóór str. 1 en f1r vóór str. 94 (D. pl. VII, Nat. XIII, 30).

De dichter zit aan zijn eenvoudigen lessenaar, het hoofd op de linker hand geleund.

'Noch slapende noch wacker maer op mijn hant
Ontswijmelt, tusschen droom en goet verstant'. Str. 3 v. 1/2.

De hsn., tamelijk grof uitgevoerd, geeft een aardig kijkje in het 'studoor'. Volgens den tekst moest de dichter er wel iets jonger uitzien.

De voorstelling past niet geheel bij str. 94, waar de dichter na het vervaarlijk visioen 'ghevallen ter eerden' lag. Pas in str. 95 v. 7/8 lezen we:

'Ick rechte mi swaerlick op en sadt
En leyde, weer vol van swaren vernoeye
Mijn hoot op mijn hant...'

2. *De dichter in het 'prieel wonderlijck'* (90 × 94).

aIr onder het opschrift en a3v vóór str. 5 (D pl. VI, NAT. XII, 27).

De bedoeling van den tekenaar is hier blijkbaar wel zeer onvolkomen weergegeven, zie b.v. gezichten, handen en voeten.

De voorstelling sluit niet geheel aan bij den tekst. Is de toestand volgens strn. 3-5 bedoeld, dan zijn wel de 'voghelkens' en de 'wilde beestkens' maar niet de 'elen ionghen' afgebeeld, volgens str. 11 zou één der vijf vrouwen ontbreken.

De jongeling in den 'scoot... van een het ientste wesen minnoot' en het groepje van drie vrouwen, waarvan de middelste een snaartuig tokkelt, vertonen een opvallende gelijkenis met het hiernaast afgebeelde fragment van een Brussels wandtapijt uit het eind der

XVe eeuw (afb. 3). Vermoedelijk is het naar een ontwerp van Bernard van Orley vervaardigd. Het stelt de geschiedenis voor van David en Bethsabea (Conde V. de Valencia de Don Juan, *Tapices de la Corona de España.* Madrid 1903, Lam. 9)

3. *De dood mikt op het hart van den dichter* (89 × 90).

a6v vóór str. 15 (D pl. XII (waar ten onrechte evenals op blz. 54 vermeld wordt, dat de hsn. tussen Strn. 13 en 14 staat) Nat. XIII, 29).

Hsn. enigszins anders van techniek dan 1, maar ook tamelijk ruw gesneden. Zie de vluchtende vrouwen, de bomen, 's dichters rechtervoet, het verschiet en de wolken.

Deze voorstelling past niet bij str. 15, die de verschijning van het monster beschrijft, maar wel bij str. 37:

> 'En track sinen schicht wreet siende vervaerlijck
> ... In onmacht vallende so mi docht claerlijck.
> Dese vrouwen... lieten mi daer alleene'.

4. '*De Wre vander doot*' *is geslagen* (93 × 93).

c2v vóór str. 38 en d4r vóór str. 66 (D pl. IX, Nat. XIII, 31).

Ook deze hsn. vertoont erge onvolkomenheden; de dichter, wiens hele figuur slecht is getekend, mist den rechterarm, Maria's linkerhand en haar rechterschouder zijn zeer onbeholpen weergegeven.

Eigenlijk is dit de voorstelling van str. 93:

> '... hief tkindeken thandeken en sloech
> De wre en dit dier sach so vervaerlijck
> En track sinen boghe...'

Na hun smadelijke vlucht (str. 38) zijn de vijf vrouwen wel weer schoorvoetend genaderd (str. 48), maar pas in str. 90 staan ze bij den jammerenden dichter:

> 'De vrouwen, die mi eerst so eenpaerlijck
> Toefden, en na begaven swaerlijck
> Quamen vast bi, so dat se mi mochten horen'.

De hsn. is echter toch ook bij str. 66 niet geheel misplaatst:

> '... siende docht mi, dat altyd, track
> Tdier sinen schicht, en dat (t)kindeken hief
> Thandeken om slaen...'

Het gebaar van Maria, die terecht zonder stralenkrans om het hoofd is voorgesteld - de dichter herkent haar immers slechts naderhand, bij het overdenken van zijn droom - kan aanleiding hebben gegeven tot het plaatsen van deze hsn. vóór str. 38:

> 'En weerhielt den schicht snel met der hant'.

Het is alleszins merkwaardig, dat geen dezer vier hsnn., zij het van de oorspronkelijke blokken afgedrukt, zij het nagebootst, in één van de toch talrijke verdere uitgaven van de Wre voorkomt. Deze druk van omstr. 1516 staat, ook wat den tekst betreft, geheel alleen, reeds de eerstvolgende bekende uitgave, die van 1543, brengt talrijke afwijkingen, die veelal verbeteringen, maar ook vaak verslechtingen zijn.

In andere uitgaven van Thomas van der Noot of van drukkers als Jan van Doesborch en Willem Vorsterman, die later blokken uit zijn werkwinkel hebben overgenomen, werden ze nog niet aangetroffen.

De toestand van de blokken zegt niet veel ten aanzien van de vraag of deze druk wel de eerste is. Hsn. 1 vertoont links onder, en hsn. 4 rechts onder, een breuk in den rand en ook de benedenrand van hsn. 2 is niet gaaf. Of men hieruit mag besluiten, dat de blokken reeds eerder waren gebruikt en dat dit niet de eerste uitgave is? Ik zou de vraag niet bevestigend durven beantwoorden, zolang slechts dit éne exemplaar van de afdrukken bekend is, al wijst ook de onverzorgde tekst, met veel zetfouten en twee vergeten verzen, m.i. in die richting.

B. - Houtsneden uit andere drukwerken overgenomen.

5. *Het wapen van Aartshertog Karel* (85 × 104)

a1v (Nat. VII, 11 met omlijsting, uit het '*Boec der inghelen*' 1517, niet zoals D blz. 54 zegt, uit '*Die Waerachtige Const der geometrien*', 1513). Dit wapen, waarop Karel, als zoon van Filips de Schone († 1506), Castilië en Leon, naast Oostenrijk, Burgondië, Brabant en Vlaanderen voert, moet vóór 1516 gesneden zijn, want na den dood van zijn grootvader Ferdinand († 1516) werden Aragon en Navarra er aan toegevoegd. In het belangwekkend artikel van

Mej. M.E. Kronenberg over deze eerste (?) uitgave, *Het Boek*, XIV (1925), blz. 132, dient dus ‘keizerlijk’ door ‘aartshertogelijk’ te worden vervangen. Karel werd pas in 1519 Keizer.

6. *Het drukkersmerk van Thomas van der Noot*: *De Zeeridder.*

f6v - D. pl. X is gemaakt naar den oorspronkelijken staat van het blok met in houtsnede de fiere leus: ‘Ic sals ghedincken’ (Nat. IX, 18 uit ‘*Spiegel der Behoudenisse*’ 1510). In Nat. III, 6, uit O. de la Marche, ‘*Den Triumphe ende tpalleersel der Vrouwen*’ 1514, zijn de gesneden letters weggebikt en door losse vervangen. Vermoedelijk heeft men het blok, tussen deze beide uitgaven in, voor een Frans drukwerk geschikt willen maken, waarbij de leus ook in de vreemde taal moest worden gesteld. In plaats van een nieuw merk te snijden, heeft men het oude, op weinig kunstvaardige wijze, voor meertalig gebruik ingericht. In ‘De Wre’ heeft men vergeten de leus in de spreukband te zetten, tenzij door de intussen ontstane tweede breuk van den bovenrand, waar Mej. Kronenberg in bovengenoemd artikel terdege haar datering op grondvest, het vastklemmen der losse karakters onmogelijk was geworden.

II. *Leuven* (1543)

De dood overvalt den Dichter (72 × 75). Afb. 4.

Op het titelblad.

Afgebeeld in den Catalogus der Tentoonstelling: De Ned. Taal en Letterkunde in België. Kon, Bibl. Brussel 1936. pl. VI.

De dood, niet als het monster uit het gedicht, maar als een geraamte voorgesteld, heeft den jongeling geveld en trapt op zijn linkerhand. Ze drukt hem een spies op het hart (de tekst spreekt van een schicht). Met de rechterhand tracht de jongeling haar arm te weerhouden, terwijl hij met het rechterbeen naar haar schenkels schopt. De ‘orologie’ is aan een dorren boom opgehangen. Op den voorgrond bloeit een bescheiden bloempje en de boom verderop prijkt met lover.

De hsn. volgt dus den tekst niet op den voet, zij is zeer onbeholpen en, naar het mij voorkomt, niet bepaald nieuw.

III. *Antwerpen* (1550).

Volgens Dr A. van der Linden, *Jean van den Dale*, in *Le Bibliophile Belge*, 1871:

Hsn. op het titelblad voorstellende een gezin, bij een grafmonument geknield.

Daar het enig bekende exemplaar van deze uitgave in 1914 bij de verwoesting der Universiteitsbibliotheek te Leuven verloren is gegaan, kan men niet meer vaststellen hoe deze hsn. er uit zag. Onwillekeurig denk ik hierbij aan een blokje dat herhaaldelijk voorkomt op de latere Antwerpse drukken van '*Hondert schoone exempelen*', '*Den Spiegel der Jonkheyd*' en '*Den Wtersten Wille van Louys Porquin*': de familie Porquin, vader, moeder en elf kinderen in gebed geknield, in het verschiet enige grafnaalden. De oudste druk bevindt zich in de eerste uitgave van het laatstgenoemde volksboek en wel vóór de 'Danckseggynghe van den Auteur'. Deze uitgave is echter pas in 1563 bij Ameet Tavenier te Antwerpen verschenen (Mus. Plantijn, Cat 1927, blz. 190 nr. 197). Is deze hsn. bij Porquin naar een ouder blokje gesneden?

IV. *Antwerpen* (1574)

Hsn. op het titelblad (85 × 106). Afb. 5.

Het vervaarlijke monster zweeft ongevleugeld in de lucht, zet de speer (ook hier geen schicht!) op 's dichters rechterschouder. Jammerlijk schreiend is hij op de knieën gestort. Een statige vrouw weerhoudt het wapen. Op den arm houdt zij het kindje, dat de 'orologie' draagt en met het hamertje speelt. In de verte vluchten de vrouwen. Het landschap is kaal en woest. Op een rotsblok, waaruit een bron ontspringt, treurt een bladerloos struikje. Op den grond vóór den dichter twee stomme getuigen van het lustige begin in het 'prieel', een drinkschaal en een 'musyckboecxken' in dwarsformaat.

Goed gesneden omzetting in renaissance-vormen van hsn. 4 der uitg. I, met dit verschil, dat hier de vrouwen vluchten en dat het kindje niet slaat maar speelt met het hamertje. Een illustratie dus van str. 38.

De Bibl. Belg. (D5) die I niet kende, kon natuurlijk geen verband

leggen tussen beide hsnn. Maar het blijkt, dat de boekbeschrijver, die uitg. IV behandeld heeft, geen kennis heeft genomen van den inhoud, anders zou hij deze hsn. nooit beschreven hebben als: ‘Fig. sur bois représentant un homme terrassé que la mort et le temps (?) vont percer d'un javelot’. De orologie heeft hij als het zinnebeeld van den Tijd opgevat.

Deze hsn. wordt herhaaldelijk in de verdere uitgaven herdrukt en nagebootst.

V. *Gent* (1576)

Op titelblad: een bloemenkrul.

VII. *Amsterdam* (*omstr.* 1590)

Volgens Bibl. Belg. (D10) Hsn. op titelbl.: nabootsing van IV (1574).

IX. *Antwerpen* (1601)

1 - Hsn. op titelbl. als IV (1574.)
2 - Hsn. op voorlaatste bl. r: Lijkbaar met doodkist waarop een schedel.

XII. *Utrecht* (1632)

Hsn. op titelbl.: nabootsing van IV (1574).

Onjuiste beschrijving bij B. Belg. als IV.

XIII. *Gouda* (1636)

Hsn. op titelbl., zeer ruwe nabootsing van IV (1574). Vgl. Bibl. Belg. D 10,: een stervende man op een rustbed (!?).

XV. *Delft* (1652)

Hsn. op titelbl. andere ruwe, versleten nabootsing van IV (1574). vlg. Bibl. Belg. - hetzelfde blok als XXI (1594). Afb. 6.

XVI. *Amsterdam* (1685)

Hsn. op titelbl. ruw blokje: De Dood en de Houthakker.

XVII. *Amsterdam* (1710)

Hsn. op titelbl., grof blokje met voorstelling van het opgebaarde lijk van een aanzienlijk heer. (Frederik Hendrik?) Achter

het praalbed twee geestelijken met witte beffen, rechts een hellebardier.

XVIII. *Amsterdam* (1714)

Hsn. op titelbl., een bloemenkrul.

XIX. *Dordrecht (begin XVIII*e *eeuw)*

Hsn. op titelblad, een school. (volgens Dr A. van der Linden, *o.c.*)

XXI. *Antwerpen* (1594) Franse vertaling.

Hsn. op titelbl., nabootsing van uitg. IV (1574).

Van de uitgn. VI, VIII, X, XIV en XX zijn geen exemplaren bekend.

Samenvattend is dus alleen de uitg. I verlucht met 4 hsnn. die voor dat doel vervaardigd werden. Ze komen later nergens meer voor.

Eén eigen hsn. en wel op het titelbl. hebben uitg. II (komt ook later niet meer voor) en uitg. IV, deze dient herhaaldelijk voor latere drukken en wordt ook nagebootst. Voor zover de overige drukken een hsn. op den titel hebben, worden gewoon reeds bestaande blokjes meestal zonder enig verband met den inhoud afgedrukt. De verluchting en de gehele uitvoering zakt af naar het peil der goedkope volks- en schoolboekjes ‘in-vieren’.

Ik hoop, dat de gedroomde moderne uitgave, in huidige spelling, met eenvoudige toelichtingen ook voor den gewonen lezer begrijpelijk gemaakt, door een onzer beste houtsnijders zal verlucht worden, die in hedendaagse vormen, het nog steeds levende gewrocht van Jan van den Dale ook tot het oog zal doen spreken in ontroerende verbeeldingen, het aangrijpende gedicht waardig.

‘*So langhe loopet clouwen dattet comt ten inde*!’

Oct. 1947.

Mogen de Mechelse kramers boeken verkopen?

door Dr P. de Vroede
(*Mechelen*)

De twist tussen de kramers en de boekdrukkers te Mechelen is niet aan de aandacht der Mechelse historici ontsnapt. Delafaille wijdt er enkele bladzijden aan in zijn *Bijdrage tot opheldering der geschiedenis van Mechelen*(1), Kan. Le Clercq spreekt er over in zijn opstel over de geschiedenis der boekdrukkunst te Mechelen(2), Dr R. Foncke tenslotte behandelt dat onderwerp in zijn artikel: *Een Mechelsch Drukker-Boekhandelaar contra het Cramersambacht (1764)*(3). Het eigenlijke verloop van de twist hebben deze drie auteurs evenwel terzij gelaten, en waar ze bovendien nopens het resultaat ervan op gissingen aangewezen zijn, hebben we gemeend dat een artikel, dat deze beide punten in het reine trekt, misschien wel enig belang kan bieden.

Het is bekend dat de kramers - in feite is dat de ouderwetse benaming van onze hedendaagse kleinhandelaars - allerhande produkten verkochten(4). Dat hieronder ook boeken begrepen waren valt licht te begrijpen. Het vertoogschrift dat de Mechelse kramers op 8 December 1735 aan Karel VI, Keizer van Oostenrijk

(1) F.E. DELAFAILLE, *Bijdragen tot de opheldering der geschiedenis van Mechelen*, Mechelen, z.j.t. I, pp. 91-93.

(2) L. LE CLERCQ, *Documents inédits sur l'histoire de l'imprimerie à Malines*, in *Mechlinia*, t. VI, 1928, pp. 161-163.

(3) R. FONCKE, *Een Mechelsch Drukker-Boekhandelaar contra het Cramersambacht (1764)*, in *Het Boek*, 2e Reeks, t. VI, 1917, pp. 81-88.

(4) A. MICHIELSEN, *De Evolutie van de handelsorganisatie in België sedert het begin der XVIIIe eeuw* (Bibliotheek van de Handelshoogeschool, Instituut voor Handels- en Economische Wetenschappen, Universiteit te Leuven), pp. 99-101.

richten en waarin ze zeggen ‘dat sij van alle immemoriaele tijden[5] als poorters van Mechelen hebben mogen vercoopen ende debiteren eenighe cleyne boecken als sijnde historieboecken dienende tot instructie ende onderwijsinghe van de kinderen in de scholen, te weten d'historie van David, Helena, van Keyser Karel, reyse van Jerusalem, van Thobias, Cabinetten, cleyne kerckboecken ende andere diergelijcke van cleyne weerden[6] ende sij remonstranten zelfs gaen coopen bij de boeckdruckers tot Antwerpen, Brussel, Gendt ende Loven alvooren gevisiteert ende gecensureert sijnde door degene van wegens uwe majesteit daertoe gestelt ende dat tot gerief van gemeyne inwoonders ende arme gemeynters’[7] zal voorzeker niet ver van de waarheid gebleven zijn. Immers op hetzelfde tijdstip verklaart het kramersambacht der stad Leuven dat ‘in de rolle van het voorscreven (d.i. der kramers) ambacht onder andere sub littera B staat als volght: allerande lesboeckxkens als vergulde en versilverde ende beslaegen soo dat die craemers alhier binnen Loven de selve mogen vercoopen’[8].

Het hoeft dan ook geen verwondering te baren dat er heel wat beroering ontstond toen de fiscale raadslieden van de Grote Raad van Mechelen, zich steunend op artikel 14 van het plakkaat van 25 Juni 1729, deze verkoop verboden. Wat stond er dan in het bewuste artikel te lezen? Het verbood ‘aen alle craemers meersch ofte craem-draegers ende aen alle sulcke andere die het wezen magh, van te vercoopen ofte aen de kerckdeuren, op de hoecken van de straeten te coop te stellen, 't zij in het heymelijck oft in 't openbaer eenige boecken, liedekens, almanacken, pronosticatien

(5) Het blijkt evenwel uit een verweerschrift der Mechelse boekdrukkersboekhandelaars d.d. 1751 dat deze verkoop meermaals werd stopgezet ondermeer in 1671, cf. infra, p. 123.

(6) In het vertoogschrift van 10 Januari 1746 is deze opsomming enigszins anders: “... eenige clijne eenvoudighe boecxkens sommighe van godtvruchtige ende proffijtighe historien gelijck onder andere degene van het leven van Maria, d'historie van David, Helena, Keyser Karel, reyse van Jerusalem, Tobias, cleynen Mechelschen cathechismus ende andere dienende tot leeringhe voor de kinderen in de scholen, als oock eenige gemeyne Vlaemsche boeck ofte gebedenboecken ende almanachen...”, Stadsarchief Mechelen (in het vervolg SAM), Kramers, Niet Geinventariseerd Fonds, doe. 27.

(7) SAM, ibidem, doe. 24.

(8) Ibidem.

ofte andere diergelijcke boecken ofte boeckxkens gebonden ofte ongebonden, sonder 't voorsz. verlof op pene ende verbeurte van aenslagh der selve boecken ende boecxkens ende de boete van vijff en twintigh guldens te verdeelen als boven[9].

De verkoop van boeken ‘sonder 't voorsz. verlof’ wordt dus verboden. Over welk ‘verlof’ het ging wordt ons door het plakkaat verduidelijkt. De drukkers, de boekbinders en de boekverkopers worden verplicht een inventaris of lijst hunner boeken aan te leggen, zelfs van alle nieuw binnengekomen werken. Deze lijst moest door de ‘Raeden Fiscaelen, Officieren van onse hooft-steden ende Censeurs ofte Boeckkeurders soo coninckIijcke als geestelijcke’ nagezien worden. De boekenverkoop wordt verboden ‘sonder op den voet van den voorsz. inventaris daer toe schriftelijck becomen te hebben hunnen oorlof’[10]. Het is dus deze verplichting die aan de kramers wordt opgelegd. De bedoeling van de maatregel ligt voor de hand: het komt er op aan een strengere controle uit te oefenen op de verspreiding der boeken. Het reeds geciteerde plakkaat gewaagt immers van ‘de dagelijcksche ondervindinghe (die) ons doet sien dat men ongestraft in dese landen innebrenght alle soorten van schandaleuse ende schadelijcke boecken, tot groot verderf van onse ondersaeten, van den vrede ende ruste van den staet, van de suyverheydt van ons heyligh geloof ende goede manieren’[11]. Verder weer ‘datter menige boecken ofte verdachte ende suspecte libellen in materie van religie ofte tegen den staet, comende van vremde landen, worden in 't heymelijck in onse provincien innegebrocht’[12].

(9) Placcaerten, Ordonnantien, Edicten, Reglementen, Tractaten ende Privilegien in dese Nederlanden uytgegeven 't sedert den jare MDCLXXV, t. V, Brussel, 1738, p. 517. Dezelfde tekst komt voor in SAM, Province, Placcarts, II, n^{r} 21 en Rijksarchief Brussel (in het vervolg RAB), Grand Conseil de Malines, Registres, Correspondance, t. XCI, 1728-29, n^{r} 102, waarbij een brief te vinden is f° 162 r°, die de verzending van exemplaren van het plakkaat aankondigt en verzoekt ‘de vous y conformer et de le faire publier et afficher dans tous les endroits de votre ressort ou l'on est accoutumé de faire publications et affiches. Een gelijkaardige brief vinden we terug f° 172 r°, d.d. 3 Augustus 1729. Over het plakkaat zie insgelijks A. PUTTEMANS, *La Censure dans les Pays-Bas autrichiens* (Mémoires de l'Académie Royale de Belgique, coll. in 8°, t. XXXVII) 1934, p. 155.

(10) Placcaerten, pp. 527-528.

(11) Ibidem, p. 522.

(12) Ibidem, p. 526.

Alhoewel het dus de bedoeling van de regering niet blijkt te zijn de kramers de boekenverkoop te verbieden, dan is het toch een feit dat de fiscale raadslieden van de Grote Raad deze verkoop verboden hebben, wat, naar de mening van de stadsmagistraat 'is geschiet bij surprise door de groote solicitatien ende importuniteyten van een ofte twee personen(13) hun binnen dese stadt geneirende met het vercoopen van alle soorten van boecken, dewelcke vrijdom genieten van deser stadt accijsen, daer de voors. poorters ende craemers in teghendeel moeten draegen allen laste, om aen hun alleen te attribueren het debiet van de voorsz. clijne boecken ter exclusie ende verdruckinge van de voorsz. poorters ende craemers...'(14). De stappen gedaan door de kramers zijn dan ook gemakkelijk te begrijpen, alhoewel ze tot dan toe de boekenverkoop voortgezet hadden(15). Op 5 December 1735 doen zij hun beklag aan de stadsmagistraat(16), terwijl ze zich op 8 December van hetzelfde jaar tot de Keizer richten. Zij wijzen er op dat zij zich steeds aan de wettelijke voorschriften inzake boekenverkoop hebben onderworpen 'ter oorsaecke dat sij de voors. boecken coopen uyt de eerste handt metten grossen bij de boeckdruckers van dese landen naer dat de selve gecensureert sijn ende deselve metten cleynen vercoopende hunnen cost te winnen sonder dat sij verthoonders hun oynt en hebben bemoeyt met te vercoopen eenige suspecte boecken als van theologanten, rechtsgeleerde ofte van medecijnisten als enckelijck bestaende in cleynigheyt als hiervoren gecensureert te sijn ende begrepen worden onder de poortersneiringhe die sij van alle immemoriaele tijden hebben mogen ende moeten exerceren om te connen opbrenghen de lasten die sij aen sijne majesteit moeten betaelen ende onderhouden van

(13) In de resolutien van de Mechelse magistraat d.d. 5 December 1735 vinden we: "Eodem sijn gecompareert in het collegie de Dekens van het kramersambacht klagende van dat hun door de heeren raeden fiscalen van sijne majesteits grooten rade op de instantie van den boukdrucker van der Elst ende boukverkooper Le Plat verbot was gedaen van te verkoopen almanacken, kerckboecken, lidekens en dusdanige klijnigheden", SAM, Magistraat, Resolutien, I, n^r 14, f° 115 r°. Over beide personnages zie F.E. DELAFAILLE, *op. cit.*, p. 87-93, insgelijks Kan. L. LE CLERCQ, *op. cit.*, pp. 123-124 en 161-163.

(14) SAM, Mag. Corr., S. IV, n^r 6, 22 Decembre 1735.

(15) Ibidem.

(16) SAM, Mag. Resolutien, S. I, n^r 14, f° 115 r°.

hunne familie'. Zij vragen dan ook dat de Keizer het verbod uitgevaardigd door de 'Raeden fiscaelen' zou intrekken en 'in maergine deser verclaeren dat de supplicanten niet en sijn gecomprehendeert onder de prohibitie van de geciteerde placcaerten maer dat sij sullen mogen continueren in het vercoopen van de boecken gecensureert op den ouden voet[17].

Hoe zal nu de regering op dit rekest reageren? Op 19 December 1735 schrijft ze naar de Grote Raad van Mechelen, er het vertoogschrift der kramers bijvoegend, met het verzoek de zaak te onderzoeken[18]. De Grote Raad op zijn beurt maakt het dossier over aan de stadsmagistraat op 22 December van hetzelfde jaar[19]. In de briefwisseling van de magistraat vinden we dezer standpunt: 'Die van het magistraat van de stadt van Mechelen... hebben de eere van te seggen dat volgens de informatien dewelcke sij hebben doen nemen over den inhoudt der voorsz. requeste, sij bevinden het geexposeerde bij de selve (d.i. de kramers) in de waerheydt is bestaende, als te weten dat de poorters ende craemers binnen de voorsz. stadt van immemorialen tijde altijdt sonder eenighe oppositie ofte stoornisse van wie dat het soude mogen wesen, hebben in hunne winckels vercocht ende gedebiteert de boecken dienende tot de instructie ende onderwijsinge ende leeren lesen van de jonckheydt in de scholen, clijne kerckboecken, almanachen ende diergelijcke van clijnen prijse'. Zij herneemt dan op weinig na de formulering van het rekest der kramers, er op wijzend dat de kramers slechts gecensureerde boeken verkopen en dat deze verkoop hen moet toelaten met vrouw en kinderen rond te komen en de keizerlijke belastingen te betalen. De kramers zijn trouwens 'binnen de stadt in grooten nombre' en 'vele zijn er dewelcke groote moeyte hebben om aen den cost te geraeken'. De magistraat hoopt 'dat het dispositief van het voors. placcaert sich niet soo verre soude bestrecken, des te min omdat het constant is dat de vremde craemers van Antwerpen, Brussel ende van elders op de jaermerckten van dese stadt in hunne craemen dusdaenige clijne

(17) SAM, Kramers, Niet Geinventariseerd Fonds, doc. 24.

(18) RAB, Grand Conseil de Malines, Registres, Correspondance, t. XCV, 1735, n^{r} 106, f° 265 r°.

(19) SAM, Mag. Corr., S. IV, n^{r} 6, 22 December 1735.

boecken als deghene voorschreven publicquelijck ende sonder teghenseggen van iemandt alhier sijn vercoopende, behoudelijck alleenelijck dat sij iedere reyse als deselve vremde persoonen de voors. boecken binnen stadt op de jaermerckten ter vente brenghen, dat sij van deselve boecken aen den geestelijcken librorum censor ofte aen den heere artspriester van het capittel metropolitain eenen cathalogue ofte liste ter handt stellen'. De magistraat drukt de wens uit dat 'tot welstandt van de voors. geringhe persoonen van hunne gemeynte dat het hof sal gedient sijn favorabelijck te adviseren ter intentie van de suplianten ende conformelijck aen het versoeck bij hunne voerschreven requeste gedaen'[20]. De Mechelse magistraat is dus volledig voor de eisen der kramers gewonnen en besluit op 16 Januari 1736 'de geseyde requeste... favorabelijck te advizeeren'[21].

Na deze resolutie van de magistraat blijkt de zaak begraven te worden[22]. De boekhandelaars der stad die ze echter in de gang hadden gestoken verstaan het zo niet. Voor hen is het plakkaat zeer gunstig, aangezien het praktisch alle mededingers uit de weg ruimt. Zij worden dan ook ongeduldig bij de vaststelling dat in 1745 nog immer door de kramers aan het plakkaat geen gevolg gegeven wordt[23]. Ze richten zich dan ook tot de inmiddels

(20) Ibidem.

(21) SAM, Mag., Resol., S. I, n^{r}. 14, f° 124 r°.

(22) Uit de argumentatie van de boekdrukker van der Elst en van de boekhandelaar Leplat blijkt dat de fiscale raadgever De Potter beweerde dat het rekest was verloren gegaan telken male men er hem naar vroeg, RAB, Grand Conseil de Malines, Registres, Corr., t. CVI, 1751, n^{r} 117, f° 100 r°.

(23) In hun rekest d.d. 10 Januari 1746 hebben de kramers hiervoor de volgende uitleg: '... in welcke possessie ende gewoonte de verthoonders altijt hadden gecontinueert niettegenstaende den 14 article van het placaert van den 25 Juny 1729... sonder dat de Raeden fiscaelen daer ontrent noch eenige voordere vervolgh hadden gedaen overmits sij inderdaet hadden bevonden dat allen 't selve was bestaende in een pure cleynigheyt dewelcke aen geen het minste peryckel en conde onderworpen wesen naedemael in anderen voorval deselve raeden fiscaelen altijt ter handt sijnde, lichtelijck alle peryckel souden connen prevenieren ende daer inne voorsien abstract van dat den voorscreven 14 article maer en schijnt te respicieren de craemers die met hunne meerschen achter het lant loopen dewelcke van ongeoorlofde boecken meer suspect sijn, hetgene men eenighsints can bespeuren wijl dien in den selven article gesprocken wert van te vercoopen aen de kerckdeuren ofte hoecken van de straeten sijnde alleenelijck eygen aen de voors. craemers ofte meerschdraegers', SAM, Kramers, Niet Geinventariseerd Fonds, doc. 27.

Keizerin geworden Maria-Theresia om de strikte toepassing van het plakkaat van 25 Juni 1729 te eisen[24]. Reeds op 18 December 1745 krijgen ze antwoord '... comme c'est notre intention', heet het in de brief, 'que le dit article (art. 14 plak. 1729) soit observé suivant sa forme et teneur, vous aurez à y tenir la main afin que les supplians n'aient plus sujet de recourir vers nous'[25]. De Keizerin deelt dus hun zienswijze.

De kramers verstaan het echter zo niet en wenden zich insgelijks tot de regering. Zij stellen vooral de handelwijze van Van der Elst en Leplat aan de kaak zeggende dat:

> '... het onlanghs is gebeurt dat Laurentius van der Elst ende Jan Baptist Leplat, beyde boeckvercoopers binnen Mechelen, hun hebben vervoordert van voors. 14 article van het beroepen placcaert te doen erdrucken[26] ende den selven bij extract op hun eyge authoriteyt sonder daerover alleenelijck gekent te hebben de voorseyde raede fiscaelen publiecquelijck op alle hoecken van de voors. stadt te afficheren, alsoo ane de verthoonders enen middel benemen waerdoor meer als twee hondert familien[27] binnen de voors. stadt ten deele hunnen cost winnen ter oorsaecke van het menighvuldigh debiet 't welck sij van de voors. boeckxkens sijn hebbende, soo aen de buytenlieden als andere oock notoirelijck ten opsichte van het publiecq mits de voors. twee boeckvercoopers de voors. boecxkens op verre na soo goeden coop niet en sijn debiterende gelijck zulcx gebeurt door de verthoonders die lichtelijck hun met een cleyn gewin contenteren, redenen dat de verthoonders hunnen toevlucht nemen tot uwer majesteit, deselve seer oodtmoedelijck biddende gedient te wesen bij interpretatie van de voors. 14 article van het geroert placcaert te verclaeren dat de supplianten daer onder niet en worden gecomprehendeert'[28].

Op 24 Januari 1746 wordt het rekest voorgelezen in de vergadering van de magistraat, die eens te meer besluit 'favorabel te adviseeren aen den grooten raede'[29].

(24) F.E. DELAFAILLE, *op. cit.*, p. 91-92.
(25) Ibidem, p. 93.
(26) Hetzelfde wordt gezegd in de resolutie van de magistraat d.d. 24 Januari 1746, "... den artikel van het placcaert... sijnde onlanghe vernieuwt ten versoecke van Laurentius van der Elst ende J.B. Leplat...", SAM, Mag. Resol., S. I, n^r 16, f° 167 v°. Wij danken hier onze vriend Dr. E. Van Autenboer die onze aandacht op deze tekst vestigde.
(27) Ongeveer rond hetzelfde tijdstip worden er 247 kramers voor de stad en het district Mechelen genoteerd, wat dus met het cijfer door de kramers opgegeven overeenstemt, SAM, Mag. Ord., S. VI, n^r 6, f° 194 r°.
(28) SAM, Kramers, Niet Geïnventariseerd Fonds, doc. 27.
(29) SAM, Mag., Resol., S. I, n^r 16, f° 167 v°.

Het moment is echter weinig geschikt om een resultaat te bekomen. Pas in het bezit van de erfenis van haar vader, de overleden Karel VI, is Maria-Theresia in de strijd gewikkeld om deze erfenis te bewaren. Geen wonder dan ook dat de Mechelse magistraat op 9 November 1750 en op 16 November van hetzelfde jaar het rekest van 1746 in herinnering brengt en zich te dier gelegenheid eens te meer gunstig over de eisen der kramers uitlaat(30). De volgende dag, op 17 November dus, richt de magistraat een schrijven tot de regering waarin met zeer overtuigende argumenten het standpunt der kramers wordt bijgetreden:

> ‘Die van het magistraet der stadt Mechelen hun geinsinueert vindende van de medegaende requeste par copie aen haere majestyt gepresenteert den 7 January 1746 ende vand' ordonnantie van den hove daer op gevolght den 10 der selve maendt(31) hebben d'eere van te seggen in voldoeninge dier dat van hunnen 't weghen niet bevonden en wort gedient te sijn van advies op de voors. requeste van 7 Januari 1746 ter oorsaecke soo men gelooft voor eerst van de laeste troubelen van oorlogh gedurende welcke de questie aldaer vermelt is gebleven onvervolght. Ende ten tweeden dat naer het cesseren van de troubelen de suplianten sijn gebleven in de paisibele possessie van het debiet ende vercoopinge der boeckxkens bij de geseyde requeste vermelt, tot dat sij nu onlanghs weghens het officie fiscael sijn vermaent geworden van dit hun debiet te moeten staecken redenen sij de onders. hebben aensocht van te dienen van het geordonneert advis. Diensvolgens hebben d'eere van te seggen dat het waer is dat de voors. suplianten op den 19 December 1735 diergelijcke requeste hebben gepresenteert aen de majestyt gesonden ten advise van de onders. bij decreet van den hove van den 22 der selve maendt, alhier insgelijckx bij copie, waerop de onders. de eere hebben gehadt te dienen van het advies alhier bij copie. De reden daer bij voorgebracht schijnen soo bondigh ende doorslaende ten faveure van de voors. suplianten dat indien soo men gelooft het hoff ane de majestyt als dan op de voors. requeste heeft geadviseert de majestyt meer dan suffisante materie heeft gevonden om het versoeck der suplianten toe te staen ofte om aan het officie fiscael kenbaer te maken sijne intentie van de suplianten te laeten in hunne possessie op den ouden voet. In effect alhoewel aen de onders. tot noch toe niet en is gebleken dat over het versoeck gedaen bij de voors. requeste van den 19 December 1735 in eenighen manieren bij de majestijdt soude sijn gedecideert, soo bevinden de onders. dat de suplianten conform aen hunne expositie sijn gebleven in de vorige possessie van hun voors. debiet tot immediatelijck voor het presenteren hunder requeste van den 7 January 1746. Ende om te bethoonen dat het vercoopen der boecken bij de suplianten, nu soo lanck paisibelijck geplogen,

(30) SAM, Mag. Resol., S. I, n^{r} 17, f° 180 r° en f° 181 v°.

(31) We hebben deze ordonnantie niet kunnen terugvinden.

niet en is strijdende tegens het placcaert van een 25 Juny 1729, soo en moet men maer reflecteren dat in het beginne van hetselve placcaert wordt gesyt dat inherende in de edicten ende placcaerten, successivelijck geemaneert op het feyt van de druckerije door onse doorluchtighste voorsaten willende dat de selve blijven in hunne cracht ende vigeur al ofte sij alhier waren gerepeteert ende geinsereert. Bij placcaert van den 29 April 1550 articulo 33 wordt bevonden deselve dispositie van den 14 article van het gemelt placcaert van 25 Juny 1729. Maer ten aensien van het voors. placcaert van den jare 1550 moet naermaels difficulteyt ontstaen sijn oock ten aensien van het subject alhier in questie. Want men bevint bij het edict van 15 Mey 1570 dat de voors. dispositie wordt gemitigeert; bij den 27 article dier wordt geprescribeert den eedt den welcken de librairiers ende boeckvercoopers moeten doen, te weten van geene boecken van buytens lants hier inne te brengen ofte te vercoopen, ten sij naer dien de selve alhier sullen sijn gecensureert. Maer aengaende de boecken gecocht tot Antwerpen, seght den 30 article, is het eenieder vrij oock aen vrempde coopliden de selve binnen dese landen te vercoopen oock sonder de selve te laten visiteren als wanneer sij voorsien sijn van eene declaratie van den boeckdrucker ofte boeckvercooper van Antwerpen dat dese boecken bij hem sijn gecocht. Wiesaengaende te noteren is dat niemant om dusdanige boecken te mogen vercoopen belast is met den eedt hiervoren vermelt ende volgens den selven article en is sulcx niet alleen gepermitteert aen de librairiers maer oock aen alle andere boeckvercoopers ende selfs aen vremde coopluyden. De suplianten en geneiren hun nergens mede als met het vercoopen van geapprobeerde clijne boecken dewelcke sij uyt de eerste hand krijgen uyt den druckerijen tot Antwerpen, Gendt ende andere geapprobeerde druckerijen naer dien de selve behoorelijck sijn gecensureert, hetwelck hun volgens het gemelt edict van den jaere 1570 gepermitteert is. Ende vervolgens en is het debiet in questie geensints strijdigh tegens den 14 article van het placcaert van den 25^{e} Juny 1729 door dien gelijck hiervoren is gesijt dat in het beginne van hetselve verclaert wordt dat alle vorige edicten op hetselve subject geemaneert, moeten plaetse hebben ende effect sorteren eveneens al ofte sij in dit laeste placcaert waren geinsereert. Ende alhoewel men soude connen seggen dat het placcaert van den jare 1570 maer en is sprekende van geapprobeerde boecken gedruckt tot Antwerpen soo is het nochtans dat de dispositie dier oock moet plaetse hebben ten regarde van alle boecken gedruckt binnen dese Nederlanden, want andersints soude men de boeckdruckers van Antwerpen merckelijck favoriseeren ende degene van andere steden verdrucken. Het en is dan niet te verwonderen dat men de suplianten ende hunne voorsaten noynt en heeft gemolesteert voor den jaere 1735 nopende het debiet alhier in questie ende eenieder een moet met verwonderinge aensien de mouvementen die hun sijn gevende Laureys van der Elst ende Jan Baptiste Leplat, wesende de eenighste librairiers deser stadt, niet alleen om dieswille dat de selve pretenderende kennisse te hebben van alle soorten van boecken, oock perfecte kennisse moeten hebben van de placcaerten

ter dier oorsaecke geemaneert, maer oock om dat uyt hunne poursuiten claerelijck bespeurt wordt dat hun eenighste ooghwit is het debiet van dese clijnigheden te hauden onder hun tweeen tot verdruckinge der supplianten ende naerdeel

> van de geringe persoonen dewelcke dese clijniheden noodigh hebben. Waeromme de onderges. verhopen dat het hoff in 't regard van de voors. suplianten favorabelijck adviseren sal, latende de voors. librairiers gehele van de voors. 14 article werckstelligh te maeken tegens de cramers loopende lancxt het landt ende andere ongedomicilieerde persoonen'[32].

Het zijn evenwel niet alleen deze argumenten die aan de regering worden kenbaar gemaakt. Ook boekdrukker Van der Elst en boekhandelaar Leplat evenals de Grote Raad van Mechelen hebben hun zienswijze met klem weten te verdedigen.

Van der Elst en Leplat vertrekken van de vaststelling dat ingevolge de uitgevaardigde plakkaten niemand boeken mag verkopen 'sans préallablement avoir apris l'art et conoissance des livres et ce qui en dépend, étant aussi sermenté et trouvé capable après dû examen des comissaires et plusieurs autres points exprimés par les dits placcards tant touchant la conduite que la religion, au dessus de quoi il seroit principalement requis d'avoir la permission ou letres d'octroi de sa Majesté comme aussi d'avoir preté le serment d'observer les placcards et ordonnances y relatifs...'. Deze plakkaten en ordonnanties nu verbieden aan de kramers elke verkoop van boeken. Deze van 1608, 1616, 1626 en 1629 behouden deze verkoop voor aan drukkers en gezworen boekverkopers en het is een ketterij der Mechelse kramers wanneer ze beweren dat de fiscale raadslieden hierin iets zouden te beslissen hebben. De reden waarom de kramers vragen niet begrepen te worden onder artikel 14 van het plakkaat is 'une prétendue possession et usage observé depuis longues années de pouvoir vendre dans cette ville quelques livrets'. Deze bewering is echter vals want onder meer in 1671 werd de verkoop onderbroken evenals in 1735. Als de kramers dan toch hun handel voortgezet hebben dan is dat niet alleen in weerwil van de bestaande verordeningen maar tevens in strijd met een decreet van de Keizer uitgevaardigd op 18 December 1745, waarvan hoger sprake[33]. Zelfs indien de verkoop van kleine gecensureerde boekjes wordt toegelaten dan bestaat er grote mogelijkheid dat niet gecensureerde werken er mee vermengd geraken, iets wat de kramers wegens hun gemis aan boekenkennis

(32) SAM, Mag. Corr., S. IV, n^{r} 9, 17 November 1750.

(33) Zie hierboven.

zelfs niet zouden kunnen zien. Aldus zou het doel van het plakkaat nl. het verspreiden van verderfelijke literatuur voorkomen, niet kunnen bereikt worden. Tegelijkertijd zou op deze wijze een groot onrecht gedaan worden aan die personen die met de verordeningen in regel zijn en die 'pour le profit du public auroient fait venir plusieurs beaux livres à un prix fort civil et modique, à quel efet ils auroient paié de sommes fort considérables, qu'il arriveroit souvent que plusieurs grands ouvrages leur restent plusieurs années dont ils soufriroient grand intérêt, ce que ne pouvant se recouvrer que par le débit journalier de quelque autres livres communs, ils devroient à la fin succomber...'. Anderzijds overdrijven de kramers wanneer ze beweren dat ruim 200 families hun bestaan in de verkoop van boeken vinden. Slechts een 25 gezinnen hebben in de verkoop van boeken belang en het zijn dan nog de meest welstellenden. De boekdrukkers en de boekhandelaars daarentegen hebben slechts deze verkoop als bestaansmogelijkheid en mogen niets anders doen. Het is dus meer dan logisch dat aan het rekest der kramers geen gunstig gevolg gegeven worde(34).

Van zijn kant argumenteert de Grote Raad: 'il est vrai que les suppliants (d.i. de kramers) non obstant toutes les defenses et prohibitions portées par les placards énoncés au sujet de la vente des livres ont toujours continué à vendre les livrets réclamés par leur requete et il est vrai aussi qu'un grand nombre de familles subsistent en partie par le débit de ces petits livres nous ne conoissons aussi pas d'exemple qu'il en seroit résulté aucun abus'. Anderzijds is het een feit dat het artikel 14 van het reeds geciteerde plakkaat de kramers bedoelt. Het sluit trouwens aan bij de plakkaten van 30 Juni 1546, van 29 April en 25 September 1550, van 30 Augustus 1606, van 12 Februari 1616 en van 29 October 1626. Het plakkaat van 30 Juni 1546 zegt zelfs dat geen enkel kramer tenzij boekdrukker of boekhandelaar in zijn huis, voor de kerken, op de openbare plaatsen of op de straten boeken verkopen mag op een boete van 50 gulden. De kramers zijn dus wegens overtreding strafbaar. Het zou bovendien gevaarlijk zijn aan de kramers de verkoop van kleine boekjes toe te laten, aangezien het mensen zijn

(34) RAB, Grand Conseil de Malines, Registres, Corr., t. CVI, 1751-52, n^{r} 117, f° 99 v°-101 v°.

wier reputatie men zelfs niet kent, die niets van boeken afweten en die ondereen goede en slechte boeken zullen aan de man brengen. Zij zijn niet door eed gebonden en men kent hun naam noch adres, waaruit de onmogelijkheid voortspruit ter plaatse door de daar toe aangestelde officieren een onderzoek te laten instellen. Het is bovendien te vrezen dat in geval het kleine hen wordt toegelaten, zij ook het overige voor zich zullen opeisen, wat hoegenaamd niet wonder zou te noemen zijn, als men nagaat hoe deze lui het gedurende meer dan twintig jaar aangedurfd hebben tegen de bestaande verordeningen in, op te treden. De Grote Raad vraagt dan ook dat aan het rekest der kramers geen gevolg gegeven worde(35).

De argumenten der kramers, der boekdrukkers en boekhandelaars, van de stadsmagistraat en van de Grote Raad worden door deze laatste in een zelfde document, gedateerd van 8 Juni 1751, samengebracht en aan de regering verzonden(36).

Het samenbrengen van zo uiteenlopende argumentaties moet voorzeker de taak der regering, die dan toch maar het advies van de lagere instanties had ingeroepen om zich in deze aangelegenheid te laten voorlichten, niet vergemakkelijkt hebben. De beslissing die zij op 25 Juni 1751 aan de stadsmagistraat meedeelt, draagt dan daar ook de sporen van: ‘Vu l'avis rendu par ceux du Grand Conseil, ce que les suplians requierent ne se peut accorder, cependant sa Majesté leur permet par grâce spéciale de débiter et de se défaire des livres et livrets qu'ils ont actuellement et qui sont duement approuvés et censurés, pendant le terme de six mois, après quoi ils auront à se regler exactement au prescrit des placcards, et aux peines y portées, ordonne sa Majesté aux conseillers fiscaux d'y veiller, dont il sera écrit lettres d'avertance au Grand Conseil et au magistrat de Malines’(37).

(35) Ibidem, f° 101 v°-102 v°.

(36) Ibidem, f° 99 r°-102 v°.

(37) SAM, Mag. Corr., S. IV, n^{r} 9, 25 Juni 1751. De bedoeling van de regering is het gevraagde te weigeren. Ziehier wat ze aan de Grote Raad desaangaande op dezelfde dag laat weten: ‘Très chers et féaux aiant vu l'avis que vous avez rendu en date du 29 mai dernier, sur requête des bourgeois et merciers de votre ville de Malines, nous faisons la présente pour vous informer que par decret de ce jourd'hui, nous les avons éconduit de leur demande leur permettant cependant par grace spéciale, de débiter et de se défaire des livres et livrets qu'ils ont actuellement et qui sont dument approuvés et censurés pendant le terme de six mois’, RAB, Grand Conseil de Malines, Registres, Corr., t. CVII, 1751-52, n^{r} 118, f° 114 r°

Dat de kramers deze beslissing niet met vreugde begroet hebben valt licht te begrijpen. Maar niettegenstaande dat heeft de ontmoediging geen vat op hen. Zoals blijkt uit een vertoogschrift van de magistraat van 20 December 1751 hebben zij zich andermaal tot hogerhand gewend op 15 Juli 1751. Zij vragen tenminste boeken te mogen verkopen waarvan de waarde 20 stuivers niet zou overschrijden, mits het natuurlijk gecensureerde boeken geldt. Zij gewagen zelfs van het eventueel uitwijken van de kramers ingeval hun die verkoop onttrokken wordt. In afwachting zou een verlenging van 6 maand hen reeds tevreden stellen(38). Op 18 December 1751 bekomen ze een verlenging van 3 maand(39).

Nog laten de kramers de moed niet zakken. Op 3 Januari 1752 bereikt een nieuw vertoogschrift de regering langs de Mechelse magistraat om. Ze beperken zichtbaar hun pretenties aangezien ze zich tevreden stellen ‘de vendre et débiter des livres et livrets et autres imprimés dont la valeur n'excède pas vint et un sols sans y comprendre la ligature, imprimés et censurés dans ce païs...’. Dat zekere kramers niet over de nodige boekenkennis beschikken doet niets terzake ‘car la grâce que les suppliants demandent consiste en un débit particulier’. Het zal volstaan een toezicht uit te oefenen op hun boekenverkoop ten einde het debiet van nietgecensureerde boeken te voorkomen. Het ambacht kan zich zelf met dergelijk toezicht gelasten. Zij merken verder op dat ‘... depuis le decret du 25 juin dernier les supots du métier des merciers n'aiant plus le pouvoir de vendre des almanachs nouveaux et autres livres et livrets dont ils ne sont plus pourvus, les deux libraires de cette ville qui en ont seul le débit en ont haussé le prix, ainsi qu'il conste des déclarations ci-jointes, que les doyens du dit métier nous ont remis, de sorte que nous croions que la grace que les supliants demandent peut leur être accordée tant pour la conservation du métier que pour l'utilité publique’(40).

(38) SAM, Mag. Corr., S. IV, n^{r} 9, 20 December 1751, zie insgelijks L. LE CLERCQ, *op. cit.*, p. 163.

(39) SAM, Mag. Corr., S. IV, n^{r} 9, 18 December 1751.

(40) SAM, Mag. Corr., S. IV, n^{r} 9, 3 Januari 1752.

Van hun kant nemen ook de dekens van het ambacht de pen ter hand. Zij wijzen er nogmaals op dat het niet in de bedoeling der kramers ligt alle boeken te verkopen, maar slechts diegene die in den lande goedgekeurd en gecensureerd werden en de prijs van 3 schellingen niet overschrijden. Indien de Keizerin het wenst dan kan de verkoop pas toegelaten worden nadat elke kramer zijn naam en adres meegedeeld heeft. Persoonlijk zullen de dekens voor de verkoop instaan, alzo verhelpend aan de onwetendheid van zekere confraters. Ze beloven per slotsom 150 ducaten in de staatskas te storten zo op hun verzoek wordt ingegaan(41).

Op 3 Maart 1752 wordt dit schrijven verzonden tesamen met een aanbeveling van de Mechelse magistraat die als volgt eindigt '...ils s'en trouve aujourd'hui plusieurs qui n'ont pour ainsi dire d'autre commerce et lesquels faute de ceci seront obligés d'avoir recours aux aumônes ce que les remonstrans (d.i. de magistraat) sont obligés de prévenir autant qu'il est dans leur pouvoir'(42).

Het moet zijn dat deze maal de argumenten der kramers de juiste toon hebben weten aan te slaan(43), want op 18 Maart 1752 geeft Maria-Theresia haar beslissing te kennen, die voor de kramers een onverhoopte oplossing biedt:

> 'Marie Thérèse, par la grace de Dieu, impératrice des Romains, reine d'Allemagne, de Hongrie et de Bohème etc., à tous ceux qui ces présentes verront, salut: reçu avons l'humble supplication et requete du métier des merciers en notre ville de Malines, contenant qu'à l'exemple de plusieurs merciers d'autres villes de ces païs, leurs suppots avoient toujours paisiblement vendu et débité des livres et livrets imprimés duement approuvés et censurés sans empechement...'.

(41) SAM, Mag. Corr., S. IV, n^{r} 9, zonder datum. Volgens L. LE CLERCQ, *op cit.*, p. 162, zouden de dekens van het ambacht op aanraden van de Mechelse magistraat een geldstorting voorgesteld hebben.

(42) SAM, Mag. Corr., S. IV, n^{r} 9, 3 Maart 1752. Deze opmerking zal voorzeker niet zonder invloed geweest zijn, als men bedenkt welke moeilijkheden het Oostenrijks Regime met de bedelarij en met het pauperisme gekend heeft, zie daarover P. BONENFANT, *Le problème du Paupérisme en Belgique à la fin de l'Ancien Régime* (Académie Royale de Belgique, Mémoires couronnés, coll. in 8°, t. XXXV), 1934.

(43) Tenzij de bewering van Jan van der Elst, zoon van Laurentius van der Elst in 1764 als zouden de kramers zich rechtstreeks tot Botta Adorno gewend hebben, juist is en aan deze tussenkomst het sukses der kramers toe te schrijven is, V. HERMANS, *Inventaire des Archives de la Ville de Malines*, t. VI, p, 167. Over Botta Adorno, zie Kan. J. LAENEN, *Le ministère de Botta Adorno dans les Pays-Bas autrichiens pendant le règne de Marie-Thérèse (1749-1753)*, Universiteit Leuven, 1901; in 8°.

Men merkt al dadelijk aan de formulering van de oorkonde dat de vorstin tegenover de eisen der kramers zeer gunstig gestemd is. Ziehier wat ze beslist:

> 'Scavoir faisons que nous, les choses susdites considérées et eu sur icelles l'avis de nos chers et feaux les conseillers fiscaux de notre Grand Conseil, inclinant favorablement à l'humble supplication et requete des doiens du métier des merciers de notre ville de Malines supplians, leur avons à la délibération de notre très cher et très aimé beau-frère et cousin Charles, Alexandre, duc de Lorraine et de Baar, notre lieutenant, gouverneur et capitaine général de nos Païs-Bas, permis, octroié et consenti, permettons, octroions et consentons de grace spéciale, par ces présentes que ceux du dit métier des merciers de notre ville de Malines puissent et pourront pendant le terme de vingt années consécutives, à commencer de la date de ces présentes, vendre et débiter les livrets repris dans la liste ci-jointe, aux charges et conditions suivantes; scavoir que les suppots du dit métier seront tenus avant tout de prêter serment entre les mains de nos dits conseillers fiscaux de notre Grand Conseil, qu'ils ne débiteront pas d'autres livres, livrets et imprimés, soit en gros ou en détail, que ceux spécifiés dans la même liste, que les dits suppots afin qu'ils sachent quels livres ils pourront vendre, seront obligés de se munir d'une copie de la dite liste, attestée et signée des dits conseillers fiscaux, que les doiens du dit métier devront remettre tous les ans à nos dits conseillers fiscaux une liste de leurs suppots qui feront le débit de ces livrets en y spécifiant leur nom, surnom et leur demeure, et que les mêmes doiens seront tenus de visiter les boutiques de ces suppots de six en six mois à l'intervention des maîtres de police pour voir si on n'y débite pas d'autres livrets que ceux repris dans la liste susdite et en cas de contravention les dénoncer à nos dits conseillers fiscaux; déclarant quand aux almanachs dont il est fait mention au troisième article de la dite liste, qu'il suffira, que ceux que les suppots du dit métier voudront vendre soient imprimés dans ce païs, y approuvés par les censeurs ordinaires des endroits où l'impression en aura été faite, le tout à peine de trois cens florins d'amende et d'autre correction arbitraire suivant l'exigence du cas...'(44).

Te samen met het document wordt dan aan de kramers overgemaakt een '*Lijste der boeckxkens dewelcke door de supposten van het Cramersambacht der stadt Mechelen altijdt vercoght sijn geweest met des prijsen der selven*'(45):

(44) SAM, Kramers, Niet Geïnventariseerd Fonds, doc. zonder n^{r}.

(45) Een bijna gelijkaardig document - waarop evenwel de prijzen niet vermeld staan -, gedrukt, is in het bezit van de Heer H. Cordemans de Bruyne. Over het merendeel dezer boeken handelt E. VAN HEURCK, *Les livres populaires flamands*, Antwerpen, 1931, in 4° met reproductie der titelplaten.

PRIJZEN

Den cruyskensboeck ofte A.B.C.	0-0-1
Den clijnen cathechismus ofte christelijcke leeringhe tot Antwerpen bij de Weduwe Verdussen[46] approbatur T. Ullens & Loyens[47]	0-1-2
Alle soorten van almanacken binnen desen lande gedruckt ende gekeurt, prijs twee oorden, enen stuyver, twee ende 2 1/2 stuyver	
De Historie van de H. Anna tot Antwerpen bij Willemsens approbatur Max. Eynatten L.C.[48]	0-2-2
Den eerlijcken Pluckvogel tot Antwerpen bij de Weduwe Thieullier approbatur M. Middegals L.C.	6-4-0
Den Kersnacht liedekensboeck bij de selve approbatur G. Vooghts	0-2-0
De seven Psalmen der Penitentie tot Antwerpen bij de Weduwe Verdussen approbatur T. Ullens L.C.	0-0-2
Het leven van Uylenspieghel tot Antwerpen bij Colpyn	0-0-2
Den vrolijcken speelwaghen[49] tot Antwerpen bij de Weduwe Verdussen	0-3-0
De Seven Ween van O.L.V. tot Antwerpen bij Willemsens approbatur Max. Eynatten L.C.	0-2-0
Oprecht Onderwijs tot de Letterconste tot Antwerpen bij de Weduwe Verdussen met privilegie	0-2-2
Den Spieghel der Jonckheyt tot Antwerpen bij Willemsens approbatur M. Eynatten L.C.	0-3-2

(46) Over de Weduwe Verdussen zie L. LE CLERCQ, *Les Catalogues des Verdussen, Imprimeurs-libraires et bibliophiles*, in *De Gulden Passer*, t. X, n^{r} 4, 1932, pp. 140-144.

(47) Loyens is de persoon die in naam van de regering het octrooi aan de drukker verleent, J. ERNALSTEEN, *Drie Antwerpsche drukkers uit het begin der XVIII*^{e} *eeuw*, in *De Gulden Passer*, t. V, n^{r} 4, 1927, pp. 262-264.

(48) Over Maximiliaan van Eynatten, boekcensor, zie E. VAN HEURCK, *op. cit.*, p. 3.

(49) Het geldt hier een verzameling van liederen, zie desaangaande *E. Van Heurck*, *op. cit.*, p. 156.

De hondert schoone Exempelen tot Antwerpen bij de Wed. Verdussen approbatur M. Eynatten L.C.	0-3-0
De gemeyne sendbrieven geschreve lettre tot Antwerpen bij de selve approbatur M. Eynatten L.C.	0-3-0
De historie van den ouden Tobias tot Antwerpen bij Everaerts approbatur M. Eynatten L.C.	0-3-2
De christelijcke Academie tot Antwerpen bij de wed. Thieullier approbatur G. Verslype 1717 et Cavajal 1718	0-3-2
Het Leven ons Heere Jesu Christi tot Antwerpen bij Mart. Verdussen approbatur M. Eynatten L.C.	0-3-0
Het leven van de H. Maghet Maria tot Antwerpen bij Thieullier	

approbatur T. Ullens L.C.	0-3-0
De seven Blijdtschappen van Maria tot Antwerpen bij de selve approbatur M. Eynatten	0-3-0
Het dobbel Cabinet tot Antwerpen door de selve approbat T. Ullens L.C.	0-3-0
De Reyse van Jerusalem tot Antwerpen bij de selve 1740	0-3-2
De historie van David tot Antwerpen bij Colpijn met approbatur ende privilege	0-3-2
De vrome daden van de Keyser Carel den Vijffden tot Antwerpen bij Verdussen approbatur T. Ullens 1712	0-4-0
De destructie van Jerusalem tot Antwerpen bij Thieullier met approbatur ende privilegie 1737	0-3-0
De Historie van Jan van Parijs bij de selve approbatur Coens L.C.	0-3-0
De historie van Valentijn en Oursson tot Antwerpen bij Van Soest approbatur M. Eynatten	0-3-0
De historie der vrome ridders ofte vier Heemskinderen tot Antwerpen bij de selve 1738	0-3-0
Den clijnen cathechismus door P. Canisius tot Antwerpen bij de Wed. Verdussen. Item latine in minimam formam	0-3-2
Den clijnen cabinet tot Antwerpen bij Colpijn approbatur G.B.C.L.C.	0-2-2
Het paradijs der Godtminnende zielen tot Antwerpen bij de Wed. Verdussen met approb. ende privilege	0-4-2
De navolginghe Christi ofte Thomas a Kempis tot Antwerpen bij de selve 1738	0-7-0
Het hemels palmhoff tot Antwerpen bij de selve 1732	0-10-2
Item het cleyn	0-7-2
Het H. Sacrificie der Misse tot Antwerpen approbatur V.D. Staack	0-14-0

Cathechismus ofte christelijcke leeringhe voor het Aartsbisdom van Mechelen tot Antwerpen bij de Weduwe Woons approbatur T. Ullens	0-2-0
De historie van Reynaert den Vos tot Antwerpen approbatur M. Eynatten	0-3-0
De Vrouwe Peirle ofte de historie van Helena tot Antwerpen approbatur M. Eynatten	0-3-0
Den dobbelen zielentroost tot Gendt approbatur Audenaerde	0-4-0
Den lijdende ofte stervende Christus tot Antwerpen bij Verdussen approbatur Calenus L.C.	0-3-2
Christelijcke onderwijsinghe ende gebeden tot Antwerpen Verdussen 1750 met privilegie van onse regerende Keyserinne ende Coniginne	0-16-0
Den Geestelijcken Echo tot Antwerpen bij Verdussen 1717 approbatur Hoofslag	0-3-2
Den cijferboeck tot Antwerpen bij Verdussen	0-2-0
Cathechismus van Mechelen nederduyts ende frans tot Antwerpen bij Gaesbeeck approbatur Archiep. Boonen	0-2-2

Corte inlijdinghe tot de fransche taele tot Brussel bij Cawe 1747 0-2-2

Het geestelijck maegdentuilken Liedekensboeck tot Antwerpen Thieullier 1749 0-3-2

Hiermee was een betwisting van meer dan 17 jaar uit de weg geruimd. De aanhouder wint; dit spreekwoord is ook voor de Mechelse kramers waarheid geweest.

De seyndbrieff van Thomas van Thielt (1567) door Dr J.G. Sterck (Sint-Niklaas)

Toen Thomas van Thielt, abt der Sint-Bernardusabdij te Hemixem, op den 15den Augustus 1567, zijn Abdij verliet om, bij de nadering van den geduchten Alva, te vluchten naar het Land van Cleef, betekende deze stap zijn definitieve breuk met de Katholieke Kerk(1).

De omstandigheden van zijn vertrek, evenals het feit zelf van zijn schokkenden afval brachten heel wat beroering te weeg in het oude Brabant: er werd gefluisterd, afgekeurd, beschuldigd. Geen wonder dat de temperamentvolle Thomas, die, zoals zijn verder leven het zou bewijzen, een scherp aanvallende natuur was, zich niet onbetuigd liet.

Bor verhaalt ons dat Thomas van Thielt 'heeft een Apologia laten uitgaen in Druk daer in hij zijne sake verdedigt en de oorsake van het verlaten van zijn Clooster verhaelt'(2).

Deze 'Apologia' schijnt echter spoedig te zijn verloren gegaan: Te Water heeft ze reeds in 1756, niet meer kunnen bereiken. In zijn *Historie der Hervormde Kerke te Gent* laste hij immers ook de

(1) Zie over Thomas van Thielt, de bijdrage van A.A. Van Schelven in Molhuyzen-Blok, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, Leiden, II (1912), kol. 1433-1436, + uitvoerige bibliographie. Zie ook nog het hieronder te bespreken handschrift van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, en E. Steenackers, *L'Abbaye de Saint-Bernard, à Hemixem et Thomas Van Thielt, administrateur du dit lieu (1564-1567)*, in *Bulletin du cercle archéologique, littéraire et artistique de Malines*, XXII (1912), blz. 31-49; meer recent: F. Prims, *Thomas Tilius, Abt en Predikant*, in: *Antwerpiensia*, (15e Reeks, 1941): *Beelden uit den Cultuurstrijd der Jaren 1577-1583*, Antwerpen, 1942, blz. 490-522. Brieven van den ex-abt, bij A.A. Van Schelven, *Briefwisseling van Thomas Tilius*, in *Bijdr. en Meded. v.h. Hist. Genootschap, LV* (1934), blz. 119-175.

(2) Bor, *Nederlandsche Oorlogen*, Leiden, 1595-1621, I, blz. 131.

levensbeschrijvingen in ‘der naemruchtigste Predikanten te Gent’, en wijdde daar o.a. een 20tal bladzijden aan ‘Thomas Van Til, Eertijts Abt van St Bernaerd, laest Predikant te Delft’. Waar hij nu den overgang van zijn held tot de Gereformeerden verhaalt, voegt hij er aan toe: ‘Men bekladde zynen goeden naem met allerlye snoode lasteringen; dog tegen dezelven verdedigde hy zyne zaeke, hebbende daer toe eene Apologie in druk laeten uitgaen, welke ons egter niet ter hant gekomen is, waer uit wy anders een veel naukeuriger bericht van zyne handelingen, tot dien tyt toe, zouden hebben konnen geeven’(1).

Enkele jaren later zal Paquot nog duidelijker spreken over dit geheimzinnig boekje: ‘Pierre Bor dit que cet Abbé composa et publia une *Apologie* (que l'on ne trouve plus) où il rendait compte des motifs de sa fuite’(2).

Ook A.A. Van Schelven, die in het *Nederlandsch Biografisch Woordenboek* de biografie verzorgde van Thomas van Thielt, heeft de *Apologie* niet gezien. Anders zou hij niet de vergissing hebben begaan, die in zijn bijdrage voorkomt. Hij schrijft immers: ‘Hij gaf in 't voorjaar van 1568 een korte verdediging van zijn vertrek uit Antwerpen, toen door hem toegezonden aan de verschillende autoriteiten der stad en later opgenomen in druk in een door Florianus bezorgde vertaling van een boekje van Danaeus (Paris 1582, Bibliogr. 187 nr. XXI) dat in 1583 te Antwerpen verscheen onder den titel: Christelijcke antwoorde op den eersten Boeck der lasteringhen ende vernieuwde valscheden van twee Apostaten Mattheus de Launoy, Priester, ende Hendrick Pennetier, die eertijds Ministers gheweest hebben, ende nu wederom tot haar uutghespogen vuylicheyt ghekeert zijn. Nu eerst, uut het Francoys ghetrouwelijck overgeset, door J. Florianus. Mitsgaders eenen stichtelijcken brief Th. Tilii, aen de Overheyt van Antwerpen’(3).

Een interessant handschrift uit de Koninklijke Bibliotheek te Brussel laat ons toe de vergissing van Van Schelven recht te zetten.

(1) Te Water, *Historie der Hervormde Kerke te Gent*, Utrecht, 1756, blz. 258-259.
(2) Paquot, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des... Pays-Bas...*, Leuven, 1765, V, blz. 156.
(3) L. c., kol. 1435-1436.

Inderdaad: de *Apologie* van Thomas van Thielt was feitelijk niet helemaal onbereikbaar: een handschriftelijke kopie, in schoon schrift uit de 17de eeuw, bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel[(1)].

Dit handschrift is om verschillende redenen zeer belangrijk. Een handschriftelijke nota van Ch. Van Hulthem, op de binnenzijde van den band licht ons in over de herkomst: 'Acheté à la vente des Mss. de M. le Chanoine *Gaspardi.* Nr. 126 du catalogue, Anvers le 3 Septembre 1823'. Daaronder is een Ex-libris geplakt: 'Ex libris Henrici Vanden Block, Pbtri et insignis Collegiatae Ecclesiae DD. Michaelis et Gudilae Bruxellis Capellani'.

Een titelblad en 76 bladzijden tekst geven een nauwkeurige copie van het boekje van Thomas van Thielt. Op blz, 81-98 volgt dan een verzorgde biographie van Thomas van Thielt. Vooral de bladzijden 97-98 zijn belangrijk, omdat ze ons inlichten over het werk van den oud-abt:

> 'Schriften van T. Van Thielt.
> 1. *Seynd-brieff* aen N.N. sijnen goeden Heeren en vrienden, waerinne die oorsaecken en waeromme hij uuyt den pausdom vertrocken, ende d'abdije van Sint Bernaerts, buyten Antwerpen, verlate heeft, verhaelt worden, ende sijner en der waerheijt vianden valschen achterclap beantwoort wordt. 1568, in 12° pagg: 56. Sonder plaets oft naem van den drucker.
> Nota dat desen seyndbrief extra raer is, en waer van hier vooren de geschreven Copije met den origineelen druck exactelyck en stiptelijck overeen komt.
> 2. *Brief* aen het magistraet van de stadt Antwerpen, waer door hij het selve opweckt tegen de rooms catholijcken en sluijtende als volght: in Antwerpen den 15 julii 1583. Uwer Eerweerden dienstwillighe dienaar: Thomas Tilius.
>
> Nota: desen brief op het hier boven geseijt jaer gedruckt sijnde tot Antwerpen, leest men in een Boeckxen, wiens titel is: *Christelijcke antwoorde op de eersten boeck der lasteringen... van twee apostaten... die eertijdts ministers hebben geweest etc.*
> Dees boeckxen, inhoudende den Brief van T. Van Thielt, is oock seer raer.'

Hieruit blijkt duidelijk dat Van Schelven de *Apologie* verwart met den *Brief* van 1583, en dat de eerste *Seynd-brieff* (die van

(1) Zie J. VAN DEN GHEYN, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, 6, blz. 183-184 (n° 3892 [16591-16592]). Onze dank gaat naar den Eerw. Pater Stephanus Dirne der S.-Bernardsabdij (thans te Bornem), die onze aandacht vestigde op dit handschrift.

1568, door Bor *Apologia* genoemd) reeds zeer vroeg uiterst zeldzaam was.

Dit laatste wordt trouwens eveneens bevestigd door J.F. Van De Velde in zijn *Synopsis Monumentorum.* Daar lezen we: 'Ex... loco N. (Thomas Van Thielt) epistolam Apologeticam, 15 Decembris, 1567 scripsit.... Libellus, anno 1568 sine loci aut typographi indicatione, in 12; pagellarum 56, caractere gothico impressus,.... Libelli hujus, quem intercidisse Bibliographi omnes, censuerunt, unicum, quod forte superest, exemplar, optime conservatum, in nostra extat literaria suppellectile'[(1)].

Het is dit exemplaar dat we zo gelukkig waren te ontdekken in de rijke Bibliotheek van het Groot Seminarie te Gent[(2)].

We willen het zeldzaam werkje hier nauwkeuriger beschrijven:

> Seijndbrieff // Thomae van Thielt // aen N.N. sijnen goeden heeren // ende vrienden // waer inne die // oorsaecken waeromme hij vuijt // het Pausdom vertrocken / ende // Dabdye van Sinte Bernaerts / // buyten Antwerpen verlaeten heeft // verhaelt woorden / ende sijner // ende der waerheijt vianden // valschen achterclap // beantwoort // wordt //.
> Matthaei 5. // Salich syn die / die om de gerechticheyt // veruolch lyden / Want het Coninckrycke // der hemelen behoort hen toe. Salich zyt // ghylieden als u de menschen versmaeden // ende veruolgen / Ende alle quaet teghen // v sprecken / liegende om mynent wille. // Verblydt ende verhuecht v / wandt uwen // loon is groot in de hemelen. // 1568. //
> Z. Dr., z. pl.
> 14 × 9 1/2, 8°, sign. D 4, 56 blz.

Het exemplaar is in perfecten toestand bewaard, en ingenaaid in een perkamenten omslag. Op den buitenkant staat de vermelding: U 257, op de titelbladzijde in margine Uz 257. Op de binnenzijde van den omslag zit met een speld een briefje vastgehecht, waarop te lezen staat: 'Dees boekje is zoo zeldzaam, dat men gelooft dat er geen exemplaar meer overig van en is. Ziet Memoires historiques de *Paquot*, article, *Thomas van Thielt.* Misschien, jae waerschijnlijk is dees exemplaar het eenigste dat nog overgebleven is; en dus van allergrootste waerde. J.F. Vande Velde'. Klaarblijkelijk hebben we hier te doen met een boekje uit het fonds der oude

(1) J.F. Van De Velde, *Synopsis Monumentorum Collectionis proxime edendae Conciliorum omnium Archiepiscopatus Mechliniensis*, I, Gent, 1821, blz. 78, noot (a).

(2) Onze eerbiedige dank gaat hier naar den Zeereerwaarden Kanunnik Prof. Dr P. Van Imschoot, die ons bereidwillig het kostelijk boekje in bruikleen afstond.

bibliotheek van de Leuvense Universiteit, dat door den Oud-Professor en Oud-Bibliothecaris van de Franse roofzucht werd gered[1]. Misschien heeft Van De Velde dit boekje rechtstreeks aan het Seminarie geschonken: we vonden het in elk geval niet terug in den auctiecatalogus van zijn bibliotheek[2]. Wanneer men het boekje vergelijkt met het Brussels handschrift, stelt men onmiddellijk vast dat de kopiïst met recht mag verzekeren dat zijn tekst ‘met den origineelen druck exactelijk en stiptelijck overeen komt’.

Het kan niet ontkend worden dat Thomas van Thielt in dezen *Seijndbrieff* blijk geeft van een, althans voor dien tijd, prijzenswaardige kalmte. Werken als *De Biënkorf* van Marnix, de *Meer dan Twee hondert ketterijen* van Bloccius, het *Theater* van Van Der Noot, zijn heel wat heftiger en trivialer van toon. Wel zal de *Seijndbrieff* door zijn auteur ook in een meer bezadigden toon zijn gehouden om een groter psychologisch effect te bereiken. We hopen echter over de waarde van den *Seijndbrieff* voor de biografie van zijn auteur te kunnen handelen, bij gelegenheid van de uitgave van het werkje. We achten dit boekje immers belangrijk genoeg om er een tekstuitgave van te bezorgen en het zo in een brederen kring van historici en philologen bekend te maken.

Een kort overzicht van den inhoud moge echter nu reeds volgen:

De brief is opgedragen, zoals de titel ons leert, ‘aen N.N. sijnen goeden heeren ende vrienden’, wat herhaald wordt op blz. 4 (foutief voor 3):

‘N.N. sijnen gunstigen heeren ende vrienden wenscht Thomas van Thielt de genaede des hemelschen vaders / doer onsen Heer Jesum Christum’. Wie die ‘goede heeren ende vrienden’ zijn wordt niet nader bepaald: ze hebben echter met hem gecorrespondeerd en bezwaren geopperd: ‘gelijck ick wel verstae vuijt

(1) Over J.F. Van De Velde (1743-1823) en zijn betrekkingen met de Leuvense Universiteit en het Bisdom Gent, zie o.a. Th. De Decker, *Jan Frans Van De Velde-De Eximius van Beveren*, Sint-Niklaas, 1879. Verder ook, in *L'Université de Louvain à travers cinq siècles. Études historiques*, Brussel, 1927, de bijdragen van H. De Vocht, E. Van Cauwenbergh en F. Claeys-Boúúaert met hun respectieve bibliographische aanduidingen.

(2) P.F. De Goesin-Verhaeghe, *Catalogue des livres... de la Bibliotheque de feu Monsieur Jean-François Vande Velde*, 2 dln, Gent, 1831-1832.

U.L. brieuen dat U.L. ende andere goede Broeders daer doer enichsins beroert sijt' (blz. 7). 'Soo heb ick niet alleenlijck vuijt U.L. maer vele ander lieden schrijven verstaen...' (blz. 11).

Mijn overgang tot de Reformatie wordt op leugen en laster onthaald: dat is feitelijk het werk van den Satan, die Gods plan met mij wil verhinderen (blz. 4[foutief voor 3] -6). Maar opdat de leugens van den Satan sommige mensen (o.a. de geadresseerden van den brief) niet zouden aftrekken van de waarheid, wil ik een trouw relaas geven (blz. 6-7).

Het is de gewoonte dat de rechtgelovigen 'verongelyct, / belogen / ende met valsche beschuldiginghen beswaert werden' (blz. 11). Men heeft gezegd dat ik het klooster verlaten heb om te kunnen huwen en dat ik het klooster bestolen heb (blz. 12). Maar feitelijk hebben ze me gehaat:

1. omdat ik enkel de Schrift en niet de katholieke toevoegsels wou preken (blz. 14-15). Ik heb veel nut gehaald uit de aanbevelenswaardige werken van 'den weerdigen vrienden Gods Calvinus / Theodorus Beza / Henricus Bullingerus / ende vele diergelijcke... welcker sommige boecken... in Duytsche zyn ouergeset' (blz. 16). Mijn predikaties te Lier en in de Abdij (blz. 17-18). De eisen van de geestelijkheid (blz. 18) en mijn reactie: positief de Schrift preken en het Papisme niet aanvallen (blz. 19-20). Nieuw aandringen (blz. 21) en dreigen van de geestelijkheid (blz. 21-22).
2. omdat sommige Theologen, die mijn Abdij hadden willen bezitten, afgunstig waren (blz. 22-23). Om wille van hun bedreigingen heb ik dan op 15 Augustus 1567 de Abdij verlaten (blz. 24).

De bloeddorstigheid van mijn vijanden en van de vijanden van het nieuwe geloof (blz. 25-27). De woede der geestelijkheid na mijn ontsnapping (blz. 27-28). Hun reactie: beschuldigingen:

1. ik zou afgevallen zijn om te kunnen huwen (blz. 29). Mijn antwoord (met een scherpen aanval op de moraliteit der geestelijken) (blz. 29-33).
2. ik zou afgevallen zijn om een gemakkelijk leven te leiden (blz. 33). Voor werelds voordeel moest ik het niet doen: integendeel (blz. 33-34). Wel heb ik de rust van het geweten veroverd (blz.35-36.) Maar zij blijven bij Rome om wille van het smeer (blz. 37-38).
3. ik zou het klooster bestolen hebben (blz. 39). 'Alleenlyck

bekenne ick / dat ick int vertreck (twelck onuersiens bijquam) met my genomen hebbe / vier hondert Guldenen eens tot teergelt. Daerenbouen dat ick oock buijten den cloostere geuonden hebbe / dry oft vier hondert Rinsguldenen / bouen zeeckere vier duijsent guldenen / welcke mij waeren veruallen door den doodt van mynen Camerlinck / eenen Religieus van den Cloostere'. (blz. 40). De werkelijke dieven zijn de nieuwe bisschoppen die de rijkste Abdijen trachten te incorporeren (blz. 41-42), en ver afwijken van den geest van het Evangelie (blz. 43-44). Wat zouden zulke mensen de Kerk gaan reformeren (blz. 44-46). Deze nieuwe bisschoppen hebben ook de Abdij van Sint Bernaerd bestolen (blz. 46-47). Ik zelf heb als Prelaat heel veel onkosten gehad aan gebouwen en dijken (blz. 48), en veel zorgen gekend (49). Maar ik heb toch ook heel wat kunnen presteren (blz. 50); gestolen heb ik echter nooit (blz. 51). Verder werd ik vervolgd te Doesburch (blz. 52-53), gevangen (blz. 53), maar toch bevrijd (blz. 54).

Slotgebed voor de gereformeerden en tegen Rome (blz. 55-56).
Een laatste groet, getekend: 'Vuijt N. den 15. Decembris / Anno 1567'.

***

Professor L. van der Essen ontdekte in het archief der Farneses te Napels drie stukken die van groot belang zijn voor de biographie van Thomas van Thielt[1]. De beschrijving van het derde document laat ons vermoeden dat we hier te doen hebben met een Italiaanse versie van den *Seijndbrieff:*

'Enfin, le troisième document qui concerne Van Thielt, et peut-être le plus intéressant, se trouve au fascio 1637. C'est une pièce écrite en italien et qui porte au verso la mention, tracée de la main du secrétaire de Marguerite de Parme: Informacion del Teatino. Ce n'est rien d'autre que la défense écrite par Thomas Van Thielt lui-même, pour se disculper des accusations portées contre lui. Il traite de ses prêches à Lierre et s'indigne de ce qu'on l'accuse de s'être fait luthérien en compagnie du prince d'Orange. Van Thielt prétend que cette accusation est fausse, mais qu'il a critiqué dans ses sermons le clergé catholique pour le faire devenir honnête. Si on lui objecte qu'il a changé d'habit en 1566, lors des

(1) L. van der Essen, *Notes sur quelques Documents des Archives Farnésiennes de Naples, concernant Thomas Van Thielt, abbé apostat de Saint-Bernard (1567)*, in: *Bulletin du cercle archéologique littéraire et artistique de Malines*, XXIII (1913), blz. 133-136.

> troubles iconoclastes, il répond qu'il l'a fait par prudence, le monastère de Saint-Bernard se trouvant si près d'Anvers, alors en pleine révolte. Ses prêches, loin d'avoir corrompu ses auditeurs, ont enlevé leur auditiore aux prédicants protestants. Il n'a point versé dans les controverses doctrinales, parce que, sur ce chapitre, il confesse son ignorance ou du moins sa faiblesse: il s'agissait d'ailleurs pour lui non pas de discuter, mais de gagner avant tout l'âme de ses auditeurs'[(1)].

Geeft van der Essen maar een gedeeltelijk overzicht van den inhoud? Of hebben we hier met een totaal ander verweerschrift te doen? We kunnen het niet uitmaken daar we het handschrift niet onder ogen hebben gehad. Waarschijnlijk is deze Italiaanse versie slechts een samenvatting van den oorspronkelijken Nederlandsen tekst van den *Seijndbrieff*.

(1) A. c., blz. 135.

A propos d'une reliure de Jean-Casimir iconographie et culte de la passion

par S.M. Bouchereaux
(Bibliothèque Nationale, Paris)

Une traduction en langue polonaise des OEUVRES de sainte Thérèse exécutée partie par les Carmes déchaussés, partie par le prédicateur de la cathédrale de Cracovie et publiée dans cette même ville en 1664 et 1665[1], se présente dans les collections de la Bibliothèque nationale de Paris[2] vêtue d'une reliure de parchemin dont le décor est poussé en noir. L'encadrement est d'inspiration française: double filet et petits picots pour la bordure extérieure; pour l'encadrement principal formé de fleurs de lis stylisées, fers pointillés suivant la technique du mystérieux Le Gascon.

Au plat supérieur un fer, dont l'encrage a en partie disparu, ce qui le rend difficile à déchiffrer. Un bon frottis révèle heureusement les reliefs que l'usure ne permettait plus d'apercevoir(frottis 1).

Le fer de reliure polonais se présente sous forme d'un ovale de 70 × 54, bordé d'un double filet. A l'intérieur, deux coeurs l'un dans l'autre, le plus grand de forme plus allongée. Il renferme une croix qui en déborde à peine, surmontée de l'inscription INRI, et à laquelle est accrochée la couronne d'épines. On voit sur le bras transversal les trous des clous; la marque du clou (ou de clous) inférieur est effacée par l'usure. En avant de la croix, se croisent la lance et le roseau. En dessous des bras et au bas de la croix, de chaque côté, les mains et les pieds percés du Christ.

En avant de tout ceci, à l'intérieur du grand coeur, un coeur plus

(1) *Ksiegi duchovne swietey Matki Teresy od Pana Iesuza...* - W Krakovie, w drukarni B. Smieszkowica, 1664-1665. 2 tomes en un volume in-fol.

(2) Rés. D. 2575.

petit, dans lequel l'Enfant-Jésus nu est assis sur un coussin orné de glands aux angles. Il est tourné à gauche, la tête entourée de rayons. Dans la main droite levée, il tient un paquet de verges; dans la gauche, un fouet.

A l'extérieur du plus grand coeur, de chaque côté, à mi-hauteur de la croix, le soleil et la lune; en bas, deux anges qu'on voit plus qu'à mi-corps. Formant soubassement à l'ensemble, une inscription en capitales romaines: DEVS. CORDIS. MEI. / ET. PARS. MEA DE9 / IN AETERNV. PSAL: 72. /

La présence de ce fer ne peut manquer de surprendre sur une reliure d'époque aussi tardive. Non pas en raison de sa facture, car le dessin et la ciselure ne sont nullement archaïques, mais en raison de son thème. Le relieur polonais, peut-être assez pauvre de matériel, aurait-il choisi, faute d'autre, ce sujet religieux, parce que le moins mal adapté à l'ouvrage? N'a-t-il pas voulu plutôt, en plaçant là l'Enfant-Jésus, rappeler la dévotion qu'avait envers lui sainte Thérèse et qu'elle a transmise à ses filles?(3) Connaissaitil le développement que venait de lui donner Marguerite de Beaune?

Sans doute ces hypothèses ne sont-elles pas à rejeter. Cependant, pour plausibles qu'elles soient, d'autres raisons nous paraissent pouvoir expliquer le choix de ce fer comme motif principal de la reliure que nous étudions.

Le plat inférieur du volume, dont nous n'avons rien dit jusqu'ici, est orné d'un fer de 76 × 63 aux armes du roi de Pologne, Jean-Casimir (frottis 2).

Le dernier des Wasa, qui fut aussi le dernier des Jagellons, était passé des Ordres au trône en 1648. Après avoir reçu les dispenses nécessaires du Pape, il avait épousé la veuve de Wladislas, Louise-Marie de Gonzague (juin 1649). Vingt ans plus tard, il quittait le trône et venait abriter son exil en France, à l'ombre de l'ordre de saint Benoît. L'abbaye de Saint-Germain-des-Prés le reçut comme successeur d'Henri de Bourbon, le 12 octobre 1669(4). Louis XIV lui donnait aussi les abbayes de Saint-Taurin d'Evreux et de Saint-

(3) Remarquons que dans les poésies qu'elle a composées pour Noël, elle unit toujours le souvenir de la Passion à celui de la Nativité.

(4) Dom Jacques Bouillard, *Histoire de l'abbaye royale de Saint-Germain-des-Prés*, Paris, 1734. In-fol., p. 263.

Martin de Nevers[5]. C'est à Nevers que, revenant des eaux de Bourbon[6], il allait mourir en 1672.

L'influence française, dont nous avons parlé à propos de l'encadrement de notre reliure, fut prépondérante en Pologne dès l'arrivée de celle qu'on appelait en France la princesse Marie et qui fut en Pologne la reine Louise, épouse de deux rois.

Jean-Casimir lui-même, avant son accession au trone, avait vécu en France et était de culture toute française. L'art et l'histoire sont donc ici d'accord.

Mais remarquons encore la place attribuée à chacun des deux fers. Celui que nous avons décrit en commençant renferme les éléments essentiels des armes du Christ. Les armes du roi du ciel au plat supérieur, celles du roi de la terre au plat inférieur: pour un prince qui avait commencé sa carrière dans la Compagnie de Jésus, ce n'était pas si mal choisi.

***

Le beau fer qui orne le plat supérieur présente une synthèse de deux dévotions à l'honneur au XVe et au XVIe siècles, la dévotion aux Cinq Plaies et la dévotion aux instruments de la Passion; il trouve ses ancêtres directs et ses modèles parmi les xylographes allemands de la seconde moitié du XVe siècle.

Lorsqu'on examine les sujets des plus anciennes gravures sur bois, il apparaît que les représentations figurées des cinq plaies du Christ y tiennent une place importante. Ces témoins nombreux offrent d'ailleurs une assez grande variété.

Schreiber, dans son *Manuel*[7] a décrit, sous les numéros 1786 à 1807:

Le Sacré-Coeur et les Cinq Plaies;
- - - - - - - accrochés à l'arbre;
- - - - - tenu par des anges;
- - - - - et le saint agneau;
- - - - - sur le Suaire tenu par un ange ou par deux anges;

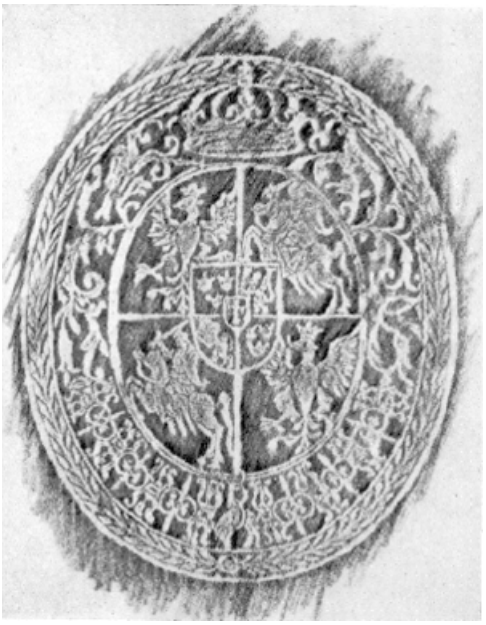
(5) Narcisse-Achille, Comte de Salvandy, *Histoire du roi Jean Sobieski et du royaume de Pologne*, Paris, 1836. In-8°, T. I, p. 324.

(6) Bouillart, *Op. cit.*, p. 265.

(7) *Manuel de l'amateur de la gravure sur bois et sur métal au XVe siècle.* - Berlin, Leipzig, 1891-1911.

Frottis 1

Frottis 2

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

- - - - - le Très-Haut et un moine;
- - - - - et les symboles des évangélistes;
- - - - - les instruments de la Passion et le Christ en croix;
Les cinq coeurs blessés et le Christ en croix;
Les instruments de la Passion, le Saint Tombeau et deux saints;
Le monogramme I H S au Sacré-Coeur.

On le voit, la plaie du Coeur jouit d'une particulière faveur. D'autres xylographes ont lié le souvenir de l'Enfant-Jésus à celui de la Passion. Il en découle une nouvelle série de gravures décrites par Schreiber aux n°s 796 à 808, sous la rubrique: l'Enfant-Jésus dans le Sacré-Coeur. Il y aurait là la matière d'un chapitre à ajouter à l'étude du comte Grimouard de Saint-Laurent: *Les Images du Sacré-Coeur au point de vue de l'histoire de l'art*(8).

Tous ces xylographes sont à peu près contemporains. D'après Schreiber, les dates extrêmes seraient 1440-1450 pour le premier groupe de représentations, 1460-1500 pour le second. Il note que c'est à tort qu'Essenwein avait voulu reculer jusqu'à 1420-1440 la figure grossièrement exécutée de l'Enfant-Jésus dans le Sacré-Coeur qu'il décrit au n° 798 du *Manuel.*

Les gravures ainsi recensées présentent un autre point commun: elles sont originaires de régions voisines: Bavière, Souabe, avec une pointe vers le lac de Constance, et jusqu'au Tyrol; Franconie; vallée du Rhin jusqu'à Cologne, avec extension en Alsace d'une part et jusqu'aux Pays-Bas d'autre part. L'aire géographique des représentations de l'Enfant-Jésus dans le Sacré-Coeur déborde quelque peu celle des images des cinq plaies et des instruments de la Passion, autant du moins qu'on peut conjecturer le lieu d'origine de leur exécution. La localisation demeure cependant l'Allemagne du sud. Même la gravure que possède notre Cabinet des Estampes, copie du xylographe du Cabinet de Munich, est un travail allemand (B.N. Est, Ea. 5. rés. boite 8, n° 16) (fig. 1).

Cette estampe a été reproduite et décrite par Lemoine dans son ouvrage: *Les Xylographes des XIVe et XVe siècles*, T. II, pp. 57-58, pl. LXXXVIII. Elle mesure 117 × 87 et est coloriée en vert, jaune brun et brun rouge. On peut la dater des environs de 1460-1470.

(8) *Revue de l'art chrétien*, T. XVIII, XXVII, XXVIII, XXIX.

‘Le Sacré-Coeur est placé sur la croix qui est surmontée de l'inscription INRI. A l'extrémité des deux bras, et au pied de la croix, les [4] clous. Sur chacun des bras de la croix, les deux mains du Christ avec les marques des clous, sortant de nuages; au bas, de chaque côté du pied de la croix et sortant également de nuages, les pieds du Christ avec la marque des clous. Sur le Sacré-Coeur, percé à gauche par la pointe de la lance, l'Enfant-Jésus nu, la tête entourée d'un nimbe crucifère, et tourné à gauche. Il tient dans sa main droite le fouet, et dans sa gauche un paquet de verges. La gravure est bordée d'un trait noir’.

Cette image a pour ancêtre, avons-nous dit, une estampe du Cabinet de Munich. On trouve cette dernière reproduite sous le n° 36 de Schmidt, *Die Frühensten und seltensten Denkmale des Holz- und Metallschnittes... im Kupferstichkabinet... in München*, Nurnberg, Soldau (s.d.). Également dans W.L. Schreiber, *Holzschnitte aus dem ersten und zweiten Drittel des* 15. *Jahrhunderts*, *in der kgl. graphischen Sammlung zu München*, Strasburg, Heitz, 1912, n° 56, et décrit là et au n° 799 du *Manuel* (fig. 2).

Elle mesure 181 × 125 et peut être datée vers 1450-1465 selon Schreiber, et 1430-1440 selon Schmidt.

Ici, l'Enfant-Jésus est presque debout; le tertre sur lequel est plantée la croix est indiqué d'un trait arrondi, et il n'y a qu'un clou au pied de la croix.

Les intermédiaires nous manquent entre ces xylographes allemands du XVe siècle et le fer de reliure polonais employé à l'époque de Louis XIV. Cependant la filiation nous paraît évidente, et l'examen d'autres gravures sur bois renforcera notre hypothèse. Négligeant les figures de l'Enfant-Jésus assis sur un coussin[(9)],

(9) Schreiber, *Holzschnitte...* I, n° 46; *Manuel*, n° 47, n° 810; n° 812. Dans la première figure, il tient d'une main la croix, de l'autre la lance; à côté de lui la colonne et un fouet. Dans la seconde, il tient d'une main la boule du monde, de l'autre la croix, et a un agneau auprès de lui. - Signalons la survivance de notre thème dans la marque du libraire Georges Rhau, telle que nous l'avons rencontrée sur un ouvrage imprimé par lui à Wittenberg, en 1538 (Paris, B.N., Rés. V. 2463. - *Catalogue des marques d'imprimeurs*, dressé par M. l'abbé G.-M. Beyssac, inédit): l'Enfant Jésus est assis sur un coussin, il a la tête entourée de rayons et tient d'un bras la croix autour de laquelle est passée la couronne d'épines, de l'autre le fouet et un paquet de verges. On pourrait citer aussi la marque de Michel Pocheville, imprimeur à Lyon. Sur une Bible imprimée en 1592, on voit l'Enfant-Jésus, nu, assis sur un coussin; il est entouré d'une gloire. Il a la main droite levée pour bénir et dans le bras gauche, il tient la croix (Baudrier, I, p. 345).

nous retiendrons l'image de l'Enfant-Jésus dans le Sacré-Coeur, qui porte le n° 91 de l'ouvrage de Schreiber déjà cité[10] et quelques descriptions de son *Manuel* (fig. 3).

Au tome II de *Holzschnitte...*, Schreiber donne trois représentations de l'Enfant-Jésus dans le Sacré-Coeur (nos 90-92). La plus intéressante pour notre recherche porte le n° 91. La comparant au n° 56, il remarque que l'Enfant-Jésus n'est plus debout, mais assis (comme dans la copie de Paris). Il signale la place inaccoutumée et assez étrange, et la dimension de la blessure représentée par une large ellipse saignante. La main droite de l'Enfant est levée pour bénir. A la croix est accrochée la couronne d'épines et en avant se croisent la lance et le roseau à éponge. Alors que dans le *Manuel* (n° 802) il datait cette gravure des environs de 1470-1480, ici il fait descendre la date jusque vers 1495.[10bis]

D'autres éléments représentés dans le fer polonais peuvent être relevés dans quelques xylographes décrits par Schreiber. Le n° 796 présente l'Enfant nu qui tient dans la main droite une verge et dans la gauche un fouet, alors que presque partout ailleurs (nos 797, 799, 801, 807), il tient le fouet de la main droite et la verge de la gauche. Au n° 804, la lance, le roseau avec l'éponge sont appuyés à la croix. La présence des anges pourrait dériver du n° 1789, le Sacré-Coeur tenu par des anges: ‘Au milieu d'en bas, le Coeur avec la plaie béante est tenu par deux anges visibles plus qu'à mi-corps; cidessus s'élève la croix avec le fouet et la verge y accrochés et contre laquelle s'appuyent le roseau à éponge et la lance croisés...’

Nous laissons à l'auteur la responsabilité du style de sa des-

(10) *Holzschnitte...*

(10bis) Plus tardive, mais de la même veine que les figures qui illustrent cette étude, une gravure sur bois ornant une plaquette de 8 ff. qui dut être imprimée vers 1517, mérite d'être mentionnée. L'Enfant-Jésus assis dans un coeur placé en avant d'une croix tient dans le bras gauche la colonne de la flagellation. La croix porte l'inscription INRI, la couronne d'épines et trois clous; autour, la lance, l'éponge au bout d'une autre lance, un paquet de verges, un fouet. Sur le tertre où la croix est plantée, une tête de mort et des ossements. (*Exultatio fratris Io. de Monte Parisiensis minoritę pro foetu Claudię illustrissimę Francorum reginę...* - Paris, B.N., Rés. G. 2817).

cription. Il en est de même des inexactitudes du passage suivant reproduit sans sourciller par Barbier de Montault:[11]

'Un incunable du Musée germanique à Nuremberg, remontant aux âges héroïques de la xylographie (1420 à 1440) offre un médaillon circulaire dont l'encadrement est formé par un texte illisible; au centre un coeur blessé, dont l'artère supérieure est remplacée par un annelet d'attache; l'image de l'Enfant-Jésus, entièrement nu et assis sur un coussin, est placée dans le coeur; il porte le nimbe crucifère autour de la tête, un fouet plombé et une verge dans les bras. (Cloquet, *Élém. d'iconogr. chrét.*, pp. 84-85)'

Faut-il rapprocher cette description de celle qui figure au n° 798 du *Manuel* de Schreiber?

Un élément intéressant par notre recherche va cependant nous être fourni par une autre citation du même ouvrage[12]. C'est la description donnée par Bachelin-Deflorenne dans *le Bibliophile françois* (1868, pp. 93 et 119) des miniatures des *Heures* de la Maison de Schönborn[13] qui datent du XVe siècle. On y voit l'Enfant-Jésus 'assis sur un coussin de velours noir, bordé de franges et de glands d'argent. Son corps est modelé avec une grande science du dessin; de ses beaux cheveux blonds s'échappent des rayons d'or. Le fils de Dieu a les bras étendus. Sept anges dans des attitudes diverses et aux vêtements de couleurs variées portent chacun un emblème de la Passion...' Une autre miniature 'représente dans le ciel l'apothéose des cinq plaies...'[14]

L'imagerie populaire qui nous est parvenue est d'époque relativement basse, et d'un art réaliste, caractéristique du siècle,

(11) X. Barbier de Montault, *Oeuvres complètes*, VII, p. 388.

(12) X. Barbier de Montault, VII, p. 390.

(13) Le manuscrit de Schönborn porte au 1er fol. les armes peintes du Cardinal Albert de Brandebourg, archevêque-électeur de Mayence (c. 1490-1545). Si cette peinture a été exécutée en même temps que le ms., il faudrait dater celui-ci du premier quart du XVIe siècle. Certains pensent que les *Heures* étaient manuscrites antérieurement. Cf. Bachelin-Deflorenne, *Description du livre d'Heures du cardinal Albert de Brandebourg*..., Paris, 1868. In-8°, p. 9. - Voir aussi les descriptions de la 10me et de la 90me miniatures.

(14) Nous rapprocherons de ces figures les marques de l'imprimeur de Lyon, Étienne Gueynard, 1489-1530. Il en employa cinq, dessinées pour la plupart par le 'Maître au nombril'. Elles représentent les instruments de la Passion, l'une d'elles y ajoute le Coeur attaché à la croix. (Cf. Baudrier, XI, pp. 170, 171, 189, 233, 259).

mais qui convient bien aussi au tempérament allemand. On connaît des représentations des instruments de la Passion fort antérieures. Nous citerons un émail byzantin du XIIIe siècle au Musée chrétien de la Bibliothèque vaticane[15], qui possède aussi un Christ aux limbes où des anges au ciel tiennent les instruments de la Passion[16]; une fresque du XIIIe siècle aux Quatre-Couronnés[17]; des pilastres qui portent les Instruments finement sculptés à l'oratoire du Saint-Sacrement, au Latran[18], etc. Contemporaine de nos xylographes est la statue du pape Innocent VIII qui tient dans sa main la sainte Lance. Quant aux Cinq Plaies, c'est en leur honneur qu'auraient été composées les armoiries du Portugal, qui remonteraient à 1139 (?) ainsi que l'avance Barbier de Montault 'suivant quelques héraldistes'[19].

***

L'iconographie témoigne d'un culte. La dévotion populaire, consacrée par l'Église, entre ainsi dans la liturgie.

Le symbolisme des Cinq Plaies, honorées dès les premiers âges du christianisme, a persisté dans le rite de la consécration des autels, dans les cinq signes de croix qui accompagnent à la messe la prière *Unde et memores*, dans les cinq grains d'encens placés en croix dans le cierge pascal, etc.

La dévotion aux Cinq Plaies ne nous arrêtera cependant que dans ses incidences sur l'iconographie. Nous n'en referons pas l'historique[20] et nous contenterons d'un seul complément: celui apporté par le *Sermon des Cinq plaies*, sermon en vers, extrait d'un manuscrit du XIIIe siècle conservé à la Bibliothèque de Mons, et publié par Henri Ehrismann (Strasbourg, 1896). D'après lui, le poème serait lorrain; Gaston Paris le croit plutôt wallon[21], et peut-être d'inspiration franciscaine.

La stigmatisation de saint François joue évidemment un grand

(15) X. Barbier de Montault, *OEuvres complètes*, II, p. 227.
(16) *Ibid.*, p. 241.
(17) Id., *ibid.*, VII, p. 546.
(18) Id., *ibid.*, I, p. 445.
(19) X. Barbier de Montault, *Op. cit.*, VII, p. 384.
(20) Id., *ibid.*, VII.
(21) Cf. *Romania*, XXVI (1897), pp. 465-468.

rôle dans la diffusion d'un culte qui semble avoir connu ses plus beaux succès au XVe et au XVIe siècles[22]. Comme à cette époque les livres liturgiques sont les plus nombreux, que, manuscrits ou ensuite imprimés, ils veulent une illustration, nous chercherons dans la liturgie la trace du culte des Cinq Plaies.

L'Office des Cinq Plaies ne fut inséré au Bréviaire romain qu'au XVIIIe siècle, par le pape Benoît XIV, bien que quelques-uns de ses dévots assurent qu'il aurait été composé par saint Bonaventure. Ce qui est certain, c'est que dès le XIVe siècle la Messe des Cinq Plaies était célébrée, comme en font foi les missels d'Arles[23] et de Castres[24], un missel des Chartreux[25], ou mieux le missel romain lui-même[26]. *L'incipit* varie quelque peu: *Missa*; *Missa devotissima*; *Missa Quinque Plagarum Christi*; ou *de Plagis Christi*; ou *Quinque Plagarum sanctissimi corporis D.n.I.C.*[27]. Au XVe siècle, la diffusion de cette messe est extrêmement large, et il semble que la forme *de vulneribus* soit au moins aussi fréquente que la forme *de plagis.* Mais on trouve aussi l'annonce formulée en français: *S'ensuit la messe des V Playes* dans un missel de Cluny (seconde moitié du XVe siècle)[28]. On relève cette jolie formule: *Missa aurea*, dans un missel franciscain de la seconde moitié du siècle[29].

Quant à l'origine de cette messe, les *incipit* qui prétendent l'indiquer n'éclaircissent guère la question. Un missel romain du XIVe siècle, conservé à la Bibliothèque de Vesoul[30] porte au fol. 209 v°: *In nomine D.n.I.C. crucifixi. Incipit officium misse Quinque*

(22) Parmi les sceaux des provinces franciscaines, il est intéressant de noter celui de la province de Saint-Grégoire, aux Philippines: ‘un Enfant-Jésus endormi, la tête surmontée d'une couronne d'épines, environné d'une auréole et assis sur un coeur fendu verticalement; de la pointe jaillissent des flammes’. (Barbier de Montault, VII, p. 393).

(23) Paris, B.N., Ms. lat. 875, fol. 95 v°.

(24) Toulouse, B.M., Ms. 106, fol. 173.

(25) Id., Ms. 107, fol. 222.

(26) Id., Ms. 92, fol. 15; Paris, B.N., Ms. lat. 827, fol. 250; Bruxelles, B.R., Ms. 2886, fol. 467.

(27) Miss. rom. 1509.

(28) Paris, B.N., Ms. lat. 881.

(29) Paris, B.N., Ms. lat. 883.

(30) Ms. 13 (Leroquais, *Missels et Sacramentaires...*, II, 290).

Plagarum... quod composuit Iohannes papa XXII. Un bréviaire de Paris de la seconde moitié du XVe siècle renferme une *Missa V Plagarum per sanctum Iohannem evangelistam composita*(31). Un missel du XVe siècle(32) explique: *Missa... facta a sancto Iohanne evangelista omni feria sexta dicenda, cui papa Iohannes duodecimus concessit tam dicentibus quam audientibus ducentos dies indulgencie pro qualibet vice.* Sur quoi un missel de Bordeaux contemporain renchérit: *Incipit missa... edicta et completa ex dictis et doctrinis b. Iohannis evangeliste, diebus Veneris dicenda, approbata et confirmata per Iohannem papam duodecimum*(33).

Saint Jean... Jean XII... Jean XXII...?

Si saint Bonaventure composa l'office, c'est peut-être celui que renferme le bréviaire franciscain de la fin du XVe siècle conservé à Lyon(34). L'office des Cinq Plaies se rencontre également dans un missel d'Utrecht à l'usage de Leyde, de la même époque(35).

Les livres d'Heures font place aussi à cette dévotion. Ce sont les *Heures de Paris*, ou *Heures de Néville* (1re moité du XVe siècle) où l'on trouve au fol. 133: *Les V Plaies Nostre Seigneur*; Les Sept requestes(36); les *Heures de Rouen* (2me moitié du XVe siècle) dont les fol. 130 v° - 132 renferment: *Les V plaies Nostre Signeur* [sic] *Ihesus:* Doulx Dieu, doulx Pere... Les Sept requestes à Nostre Seigneur(37); les *Heures de Paris* (XVe siècle) qui n'énumèrent que cinq requêtes au fol. 112 v°: *Les V Playes Nostre Seigneur.* Quiconques veult estre bien conseilles.(38)

L'extrême diffusion de l'office et surtout de la messe des Cinq Plaies atteste l'universalité de cette dévotion. On le verra plus clairement en consultant le tableau publié ci-après. Mais notre fer de reliure, comme les xylographes qui l'ont inspiré, présente aussi les signes d'un autre culte, celui des instruments de la Passion.

Dans la liturgie, nous ne pouvons faire état des offices, des

(31) Paris, Ars., Ms. 101 (Leroquais, *Bréviaires*, II, 303).
(32) Paris, B.N., Ms. fr. 442, fol. 184.
(33) Id. Ms. lat. 871, fol. 349.
(34) Ms. 558, fol. 440.
(35) Paris, Ars., Ms. 160.
(36) Paris, B.N., Ms. lat. 1158 (Leroquais, *Heures*, I, 73).
(37) Id., Ms. lat. 1175. (Id. I, 117).
(38) Id., Ms. lat. 1185. (Id. I, 131).

	Tradition allemande *Lanceae et Clavorum*	*V. Plagarum.*	**Autres pays et Ordres rel.** *Lanceae et Clavorum*	*V. Plagarum*	
XIV s. début				Arles.	
1. moitié					M. Romain (- 2. m., etc.)
2. moitié					Chartreux (- 1498, 1517, 1520)
2. moitié				Castres	
XV. s.	Thierenbach	Ratzebourg.	Carmes	Troyes	Cordeliers
	Neuss			Autun-(1493)	
	Hohenfurt			Tholey	
	Melk				
1. moitié	Worms			Toulouse	
ante 1458	Metz (- 1517)				
			Franciscains		Franciscains
		Munster (- 1520)			Cluny
					Souvigny
1478	Bâle (- 1480, 1510)				
					Liber episcopalis
1480		Bâle (- 1494)			
1481	Verdun				
	Cologne (- 1514)				
1482	Freising	Cologne		Chartres	St-Victor de Paris
	Mayence (- 1497, 1507)				
1483				Limoges	

Tulle

Bordeaux

Poitiers

	Tradition allemande *Lanceae et V. Plagarum. Clavorum*			**Autres pays et Ordres rel.** *Lanceae et V. Plagarum Clavorum*	
1485	Constance (- 1504)	Besançon			
	Liége (- 1498)	Liége			
1486	Eichstaedt (1514)	Magdebourg			
1487	Spire (- 1509)	Breslau		Lyon	Cisterciens
		Spire (- 1501)			
1488				Angers	
1489	Munster (- 1520)			Châlons	
	Strasbourg (- 1520)			Sens-Melun	
1490	Wurzbourg			Auxerre	Humiliés
				Orléans (- 1519)	
					Carmes
1491		Genève		Laon	
				Rennes	
1493		Lausanne	Spécial (- 1510)	Viviers	
1494	Passau (- 1505)				
1496		Augsbourg		Paris (- 1501)	
1497		Coire		Embrun	Prêcheurs
1498	Prague (- 1517)			Barcelone	
1499	Olmutz	Olmutz (- 1505)	Chevaliers	Dijon	
		Hildesheim	Teuton.	Elne (- 1506)	

	Leyde	Leyde		
1500		Gran (-1502)		
XV-XVI. s.	Utrecht	Ratzebourg		
	Trèves			
1501		Salzbourg	Bayonne	
1502			Dol	
			Tours	
1503				Vallombreuse
1504	Halberstadt		Lisieux (-1517)	

	Tradition allemande *Lanceae et Clavorum*	*V. Plagarum.*		**Autres pays et Ordres rel.** *Lanceae et Clavorum*	*V. Plagarum*	
					Rouen	
1505		Constance (- 1523)			Avranches	Erm. S. Augustin
					Reims	
1507	Toul (- 1510, 1516)	Mayence				
1508					Arras	
1509		Wurzbourg				
1510	Meissen (- 1519)					
1511	Brême	Zagreb				
	Hambourg					
1512					Embrun	
1513						Chezal-Benoît
1514		Lund				
		Passau	Erm. S. Paul			
1516	Issenheim	Bruxelles			Thérouanne	
1517	Nuremberg	Eichstaedt			Tolède	
1518	Salzbourg					
1519				Soissons	Soissons	
					Vienne	
					Aix-en-Prov.	
					Sarum	
1520		Strasbourg			Tarentaise	
1521						Valladolid
1523					Angers	
1524		Poznan			Angoulème	
					Lérida	

Ce tableau a été dressé à l'aide des ouvrages suivants:

ULYSSE CHEVALIER: *Repertorium hymnologicum*, Louvain, 1892-1920, in-8°.

Abbé VICTOR LEROQUAIS: *Les Sacramentaires et les Missels manuscrits des bibliothèques publiques de France*, Paris, 1924, in-fol.

idem *Les Livres d'Heures manuscrits de la Bibliothèque nationale*, Paris, 1927, in-fol.

idem *Les Bréviaires manuscrits des bibliothèques publiques de France*, Paris, 1932-1934, gr. in-4°.

et des notes inédites de M. l'abbé G.-M. Beyssac, archiviste honoraire du diocèse de Paris, qui nous a largement prêté sa bienveillante collaboration.

hymnes, des messes de la Croix ou de la Passion. Ce champ trop vaste ne nous conduirait nulle part. Nous retiendrons seulement le culte de la Lance et du Clou qui a laissé des témoins nombreux et nettement localisés. Sans parler du *Vexilla regis*, qui pourtant lui fait place, ni de ses multiples paraphrases, il nous reste une liste imposante d'hymnes en usage dès le XVe siècle, à Prague, à Passau, à Salzbourg, à Strasbourg, à Metz, à Trèves, même à Liége et à Utrecht, et provenant du bréviaire pour la plupart. On connaît aussi des antiennes, des répons, des proses, toutes traces d'un office et d'une messe. L'office est conservé dans un missel d'Utrecht à l'usage de Leyde[39] qui annonce au fol. 305: *Officium de Lancea Domini cuius festum servatur in dyocesi Coloniensi feria sexta post octavas Pasche.* La messe est insérée au fol. 123 d'un missel de Cologne à l'usage de Neuss (XVe siècle): *De Lancea Domini*;[40] une *Missa de Lancea et Clavis* se trouve également dans un missel de Thierenbach (XVe siècle)[41], un missel de Metz[42] avant 1458, un missel à l'usage d'Issenheim de 1516[43]. On la trouve aussi dans un missel franciscain de la seconde moitié du XVe siècle[44].

Celui-ci mis à part, les diocèses que nous venons de nommer forment un tout assez cohérent. Le tableau ci-joint montrera que l'Allemagne, surtout l'Allemagne du sud et de l'ouest, a été une terre d'élection du culte de la sainte Lance.

Notre tableau appelle deux remarques. Paris n'y figure qu'à peine, et assez tard, pour une messe des Cinq Plaies. Cependant les reliques de la Sainte-Chapelle, les ‘grandes reliques’, y sont honorées depuis 1238. Mais l'importance même de ces reliques exigeait un office strictement propre, son adoption ailleurs eût été un nonsens. De plus, parmi les grandes reliques, la Couronne d'épines a pris une place prépondérante, et l'office de la Susception, à Sens

(39) Paris, Ars., Ms. 160.
(40) Paris, B.N., Ms. lat. 12063.
(41) Colmar, Ms. 40 (Leroquais, *Missels*, III, 56).
(42) Metz, Ms. 12 (Id. III, 116).
(43) Colmar, Ms. 453 (Id. 263).
(44) Paris, B.N., Ms. lat. 883.

comme à Paris, s'adresse à elle. Paris possédait aussi des clous de la crucifixion. On sait que pour la plupart de ces reliques, dont le nombre atteint au moins trente-deux, il s'agit de fragments enchassés dans un clou ordinaire. A l'époque que nous avons considérée, il y avait un clou à Saint-Denys. Plus tard il y en eut un à Saint-Germain-des-Prés et un chez les Carmélites de la rue Saint-Jacques. Les deux premiers passèrent ensuite à Notre-Dame(45). Le clou vénéré à Saint-Denys pendant tout le moyen âge proviendrait de Charlemagne; celui-ci l'aurait reçu de l'empereur Constantin V, et son fils Charles le Chauve l'aurait transféré d'Aix-la-Chapelle à Saint-Denys(46).

Secondement, nous n'avons pas intégré les ordres religieux parmi les populations de tradition allemande, à l'exception des Chevaliers Teutoniques et des Ermites de Saint-Paul. Mais il ne faut pas oublier qu'à l'époque qui nous occupe plusieurs d'entre eux étaient particulièrement répandus en Allemagne: ainsi les Chartreux, les Cisterciens et les Dominicains.

***

Faut-il s'étonner maintenant de la localisation presque exclusive en terre d'Empire du culte de la sainte Lance? Ce serait ne pas savoir que, parmi les saintes lances ou fragments de saintes lances qui tous se veulent authentiques(47), la lance de Nuremberg, la *lancea sacra*, faisait partie des insignes impériaux. D'aucuns prétendent qu'elle serait la lance de Constantin dans laquelle on aurait enfermé l'un des clous de la crucifixion. La relique aurait été cédée, de force plutôt que de gré, par Rodolphe de Bourgogne à l'empereur Henri I, en 929, à moins qu'elle n'ait été léguée, en 918, à Henri de Saxe par le roi Conrad. D'autres voient dans la

(45) Cf. Fr. Martin, *Archéologie de la Passion...*, p. 327 sq.; *Étude... sur les reliques de la Passion...*, p. 74 sq.

(46) Cf. Rohault de Fleury, *Mémoire sur les instruments de la Passion...*, p. 177 sq.

(47) Pour l'historique de cette question, voir: Rohault de Fleury (Ch.). *Mémoire sur les instruments de la Passion de N.S.J.C.*, Paris, 1870, in-fol.; Barbier de Montault, *Op. cit.*, II; Martin (Abbé Fr.), *Archéologie de la Passion...* d'après J.H. Friedlieb, Paris, 1897, in-8°; Id., *Étude historique et archéologique sur les reliques de la Passion*, Paris, 1897, in-8°; *Kirchenlexicon*, VII, 1419-1422; et l'important travail de F. de Mély, *Exuviae sacrae constantinopolitanae*, Paris, 1904, In-8°, qui fait suite aux *Exuviae sacrae* du Comte Riant.

lancea sacra la lance de saint Maurice, ou la lance de Charlemagne qui serait celle même avec laquelle le soldat perça le côté du Sauveur.

Toujours est-il que cette lance fut vénérée à l'égal des plus authentiques reliques. L'empereur Charles IV la reçut à Nuremberg, en 1350, avec les insignes impériaux. Il la transféra ensuite à Prague. Comme elle faisait l'objet d'un culte très développé, il désira que ce culte fût consacré par l'Église. Le 13 février 1353, le pape Innocent VI décréta d'Avignon que ‘chaque année, le vendredi après l'octave de Pâques, une fête propre serait célébrée, avec son office, en l'honneur de la Lance et des Clous, et sous ce vocable, en Allemagne et en Bohème’. L'office était enrichi d'indulgences.

Les reliques du Saint-Empire furent ramenées à Nuremberg par Sigismond en 1424. Martin V confirma alors la fête et l'office *de Armis Christi.* Les reliques furent placées dans l'église du nouvel hôpital du Saint-Esprit, où elles furent vénérées. La dernière solennité spéciale fut célébrée en 1524.

L'histoire et la liturgie nous ramènent aux lieux d'origine de nos xylographes. Leur présence simultanée s'éclaire ainsi tout naturellement. Nous pourrions renforcer notre thèse en rappelant que la Couronne de fer de Monza, qui servit à l'époque qui nous occupe au couronnement de Charles IV et de Sigismond, renferme un des clous de la Passion. Rien de plus normal, dans ces conditions, que le Saint-Empire ait témoigné un culte particulier aux instruments de la Passion, qu'il ait aimé les représenter dans son imagerie populaire.

Il est cependant une autre lance qui nous donnera peut-être la possibilité d'établir le lien entre les xylographes et le fer polonais qui a retenu notre attention dès l'abord: c'est la Lance de Cracovie.

Nous ne pouvons mieux faire que ce reproduire après F. de Mély[48] un extrait de Przezdziecki:

‘Fer de lance conservé au trésor de la cathédrale de Cracovie depuis huit siècles. La tradition veut que ce soit la lance de saint Maurice, donnée à Boleslas le Vaillant, alors duc et depuis roi de Pologne, par Othon III, lors du pélerinage que fit cet empereur au tombeau de saint Adalbert, à Gnèze en Pologne, l'an 1000 de l'ère chrétienne. C'était le signe de l'autorité et c'est ainsi que

(48) *Op. cit.*, p. 96.

Charles Martel (?) vainquit les Sarrazins à Poitiers (731) avec la lance de saint Maurice... Il est probable que Othon III fit faire cette lance à l'instar de la sainte Lance impériale pour la donner à son puissant allié Boleslas de Pologne, comme il le fit pour saint Étienne de Hongrie, si nous en croyons le témoignage d'Adémar.'

Le royaume de Pologne vit sans doute, lui aussi, dans sa sainte Lance, une véritable relique de la Passion. De là au culte des Instruments, il n'y avait qu'un pas.

Ce culte est d'ailleurs attesté par le propriétaire même de notre reliure, le roi Jean-Casimir, A son départ de Pologne, il emportait avec lui nombre d'objets précieux dont il enrichit le trésor de Saint-Germain-des-Prés: ses insignes royaux, les deux couronnes de roi de Pologne et de grand-duc de Lithuanie, en vermeil doré, un globe surmonté d'une croix et deux sceptres du même métal(49), et un tableau de la Vierge peint sur une lame d'argent attachée sur une plaque de bois, et exécuté à Smolensk(50).

Il apportait aussi des reliques: une importante portion de la vraie Croix, provenant du trésor de la couronne(51); la pointe d'un des saints Clous enchâssée dans du vermeil(52); un doigt de S. Casimir, roi de Pologne(53); des ossements de S. Stanislas et de S. Florian, dans un petit reliquaire au dos duquel était gravée cette inscription: ANDREAS LIPSKI EPISCOPUS CRACOVIENSIS(54). Il donna toutes ces reliques à la princesse Palatine, sa belle-soeur, qui les légua ensuite à Saint-Germain-des-Prés(55).

Parmi elles, la portion de la vraie Croix mériterait une mention particulière: elle est une des plus considérables, si ce n'est la plus considérable que l'on connaisse(56). Le reliquaire d'or et de pierre-

(49) Bouillard, *Op. cit.*, p. 316, I, L, M.
(50) Id., *ibid.*, p. 315 F.
(51) Id., *ibid.*, p. 278, 279, 280.
(52) Id., *ibid.*, p. 280 et 314.
(53) Id., *ibid.*, p. 278 et 315.
(54) Id., *ibid.*, p. 314. Nous pensons que c'est par une erreur de lecture que D. Bouillard a transcrit: *Lipsri.*
(55) Id., *ibid.*, p. 280, 314, etc.
(56) Aujourd'hui à Notre-Dame de Paris, Cf. F. de Guilhermy, *Inscriptions de la France du Ve siècle au XVIIIe*. Paris, 1873-1883. In 4°, T. I, p. 70-71. Voir aussi les éléments précédents repris dans Ch^e Léonce Raffin, *Une insigne relique de la vraie croix au trésor de Notre-Dame de Paris. La croix palatine...* - Paris, 1939. In-4°.

ries dans lequel l'apporta le roi Casimir portait une inscription au nom de Manuel Comnène: on pense que l'empereur de Constantinople aurait donné la relique à un prince polonais(57). Enfin il ne faut pas oublier ‘le miracle évident’ dont le souvenir s'attache à cette croix. C'est elle que la princesse Palatine atteste ‘avoir vu de ses yeux... jettée dans le feu, y rester du temps sans en recevoir aucun dommage’. La duchesse de Brunswick, sa fille, assura que ‘ce prodige était arrivé en présence de plusieurs princes et princesses et de quelques personnes de qualité’(58).

Mais c'est au Clou que nous nous arrêterons encore un instant, puisqu'il nous ramène plus directement à notre sujet. Il appartenait au trésor de la couronne de Pologne, et à ce titre le roi Michel le redemanda à la Palatine après la mort de Casimir. Il offrait en échange des avantages matériels importants: la princesse, alors convertie, leur préféra la relique(59).

Du prix qu'y attachaient leurs souverains, on peut inférer la vénération des Polonais envers les instruments de la Passion et leurs reliques: la lance, la croix, le clou étaient les plus beaux joyaux de la couronne. Rien d'étonnant de les retrouver sur une reliure du roi, à plus forte raison du roi Casimir. Celle qui nous occupe lui appartint certainement.

Que devint, à la mort de Jean-Casimir, cet exemplaire des OEuvres de sainte Thérèse? Peut-être le testament du roi le révèlerait-il. Ce que nous pouvons dire, c'est qu'il ne fut pas intégré dans le fonds de la bibliothèque de Saint-Germain-des-Prés, car il ne porte aucun ex-libris de l'abbaye. Ses pages sont si vierges de toute marque de possesseur que nous ne pouvons savoir en quelles mains il passa de 1672 à son entrée dans nos collections pour y recevoir l'estampille tardive de la Bibliothèque impériale(60).

Janvier 1948.

(57) Bouillard, *Op. cit.*, p. 278.
(58) Id., *ibid.*, p. 280.
(59) Id., *ibid.*, p. 280.
(60) Nous ne voudrions pas terminer ce modeste travail sans exprimer nos remerciements à celui qui nous en a suggéré l'idée, Monsieur Georges Huard, conservateur-adjoint à la Bibliothèque nationale.

De late Moretussen en de boekillustratie
(*Vervolg en slot*)[*]

door Frank van den Wijngaert
Conservator van het Stedelijk Prentenkabinet, Antwerpen

DOCH niet alleen met houtsnijders, ook met kopergraveurs zat Frans-Jan Moretus, na den dood van zijn vader, in groote verlegenheid.

Pieter-Balthasar Bouttats, de laatste Antwerpsche kopersnijder van eenig belang, was nog vóór Jan-Jacob overleden (10 Februari 1756) en Frans-Jan's eerste zorg was dan ook geweest in diens vervanging te voorzien. Daarom had hij zich gewend tot LODEWIJK FRUYTIERS (1713-1782), een middelmatig kunstenaar, die weliswaar jarenlang voor de Plantijnsche Drukkerij heeft gewerkt[120], doch die hem - zooals verder blijken zal - niet bevredigde.

Toen de Brugsche graveur Norbertus Heylbrouck, die reeds in 1754 voor zijn vader gesneden had, hem een opdracht vroeg (30 Dec. 1758), nam hij dan ook de kans met beide handen waar en stuurde hem onmiddellijk twee teekeningen (5 Jan. 1759). Doch eens te meer gaf deze blijk van een verregaande onverschilligheid. In Augustus daaropvolgend was er nog niets gesneden, ondanks het feit dat de drukker hem nog bij dringendheid om ‘eene plaete

(*) Zie *De Gulden Passer*, 25 (1947), blz. 186-240.

(120) Van 1757 tot 1778 stuurde Lodewijk Fruytiers met slechts enkele onderbrekingen rekeningen aan de Plantijnsche Drukkerij (*Plant. Archief. Bundel 124* en *734*).

in 18 met twee tittels dienende tot het supplement van die plaeten door ul. [hem] in dat formaet gesneden ten jaere 1755 [lees 1754]' had verzocht. De reden daarvan was, zoo verontschuldigde zich eindelijk de plaatsnijder, dat hij 'geduerich' voor 'groote afferrens' naar Brussel had moeten reizen. Meteen verwittigde hij er Moretus van dat hij zich vóór Vasten aldaar zou vestigen; dat hij zich dus, alvorens aan het werk te gaan, zou moeten acclimatiseeren, en dat hij, eenmaal in de Brabantsche hoofdstad volledig op zijn stel, hoopte naar Antwerpen te kunnen komen om met hem te praten...[121].

Ondanks die onverklaarbare nalatigheid van iemand die hem zelf om werk had gevraagd, oefende Moretus nog maandenlang geduld. Totdat hij eindelijk 't wachten moe een afgevaardigde naar Brussel zond om zijn teekeningen bij den onverantwoordelijken kunstenaar op te eischen[122].

Wat Moretus evenwel niet weten kon, was de omstandigheid dat Norbertus Heylbrouck toen een geëindigd man was. Ondanks het feit dat hij in 1731 als valschmunter was ter dood veroordeeld geweest, had hij zich in 1749 een vooraanstaande plaats in de Brugsche Munt weten te verwerven. In 1755 werd hij andermaal van onregelmatigheden beschuldigd, zoodat in 1758 tot zijn verplaatsing naar Brussel besloten werd[123]. Vandaar dat de toen werkelooze graveur in December van ditzelfde jaar een opdracht aan den Antwerpschen drukker had gevraagd; dat hem 't jaar daarop bestendig 'groote afferrens' naar Brussel hadden geroepen, waar hij ten andere (zulks bewijst zijn houding tegenover zijn opdrachtgever) een drietal jaren later (Maart 1762) totaal ontmoedigd overleed.

Maar daarmede was de crisis met de kopersnijders niet van de baan. Zij werd integendeel nijpender van dag tot dag. En nog voor 't einde van dit onverkwikkelijk avontuur had Frans-Jan zich verplicht gezien het oog te richten naar de Fransche hoofdstad

(121) *Plant. Archief. Bundel 589. Brieven H 4*, pp. 445 en 449; *Ibidem*, *Bundel 286. Brieven 1753-1775*, fol. 89 r°, 98 r° en 101 r°.

(122) *Ibidem. Bundel 286. Brieven 1753-1775*, fol. 139 r° (brief van 6 Juli 1761).

(123) THIEME-BECKER, *Künstler-Lexikon*, XVII, p. 30.

waar, zooals we hooger zagen, de sierkunst van het boek toen schitterde met ongemeenen glans.

Naar aanleiding van een ‘Notie rakende de plaeten dewelcke noodigh sijn’, gedateerd 27 April 1761 en opgesteld door zijn plaatdrukker Gaspar Courtoy, had Moretus nog dienzelfden dag zijn ‘offensief’ ingezet op twee fronten, het buitenlandsche en het binnenlandsche.

In dit laatste geval had hij 't advies gevolgd van Courtoy, op voorwaarde dat deze de zaak zelf aansneed, want de vooropgezette naam kon hem geen vertrouwen inboezemen.

In fine van voormelde nota had de plaatdrukker hem nl. als volgt ingelicht: ‘Ick hebbe verstaen dat sekeren heijlbroeck van brūgge t' Gendt is komen woonen die over 1 jaeren een hispanorūm platien gesnede heeft ende alsdan sigh gerecommandeert hadde. volgens mijn oordeel doet hij sijn saecken soo wel als dien actūel tot Brūssel is, hij heeft een sūijvere kloecke snee. het sijn Coūsijns soo ick wel gehoort hebbe’[124].

De hier bedoelde kunstenaar was F. HEYLBROUCK, verblijvende ‘ten huijse van Joff^{e} de W^{e} (?) Cauwericx, Bogaertstraet, a Gand’. Courtoy ontving van hem een vriendelijk briefje, waarin hij zei ‘nu sedert 7 Jaeren’ zoo gelukkig te zijn geweest ‘voor Mijn H^{e} Moretus... te graveren Ste Jacob te peerde, waer in glorie maeke dienstbaer te wezen aen een soo agtbaer Heer’; dat hij volgaarne bereid was ‘dito Heer... satisfactie te geven’, op voorwaarde dat hij, ‘actuelijck tamelijk geoccupeert’, het opgedragen werk niet haastig zou moeten afleveren[125].

Nu 't ijs gebroken was, vatte Moretus zelf den stier bij de horens en verzocht hem enkele afdrukken van zijn platen te zenden om aan de hand daarvan het werk te kunnen bepalen waarmede hij hem 't best gelasten kon[126].

Deze afdrukken kwamen pas een paar maanden later met de noodige verontschuldigingen toe, waarna aan den snijder negen teekeningen werden overgemaakt[127]. Weer verstreek een half jaar.

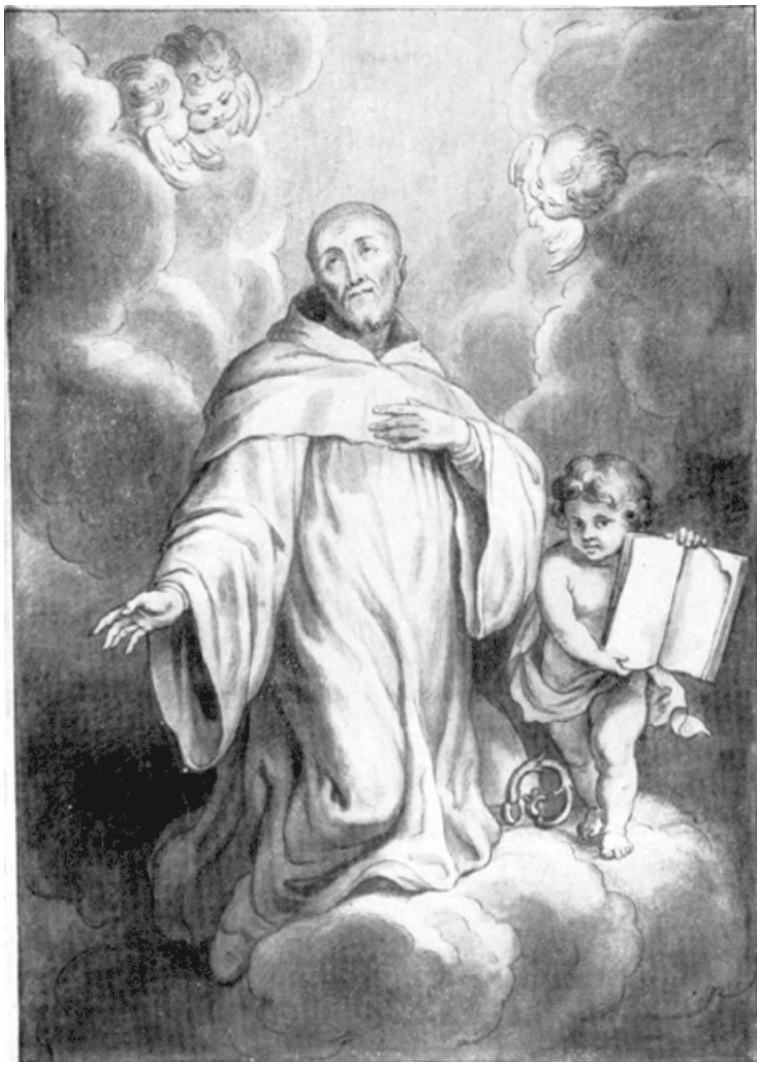
(124) *Plant. Archief. Bundel 734. Afdeeling Kunst*, document 17.
(125) *Ibidem. Bundel 589. Brieven H 4*, p. 421 (brief van 6 Mei 1761).
(126) *Ibidem. Bundel 286. Brieven 1753-1775*, fol. 137 v° (brief van 8 Juni 1761).
(127) *Ibidem. Bundel 589. Brieven H 4*, p. 425 (brief van 14 Augustus 1761); *Bundel 286. Brieven 1753-1775*, fol. 140 r° (brief van 16 Aug. 1761).

C.J. D'HEUR, *De Profeet Gad verklaart aan Koning David de symbolen van de Engel der Wrake;* illustratie voor een Breviarium Romanum in-8° (gewasschen penteekening)

F.J. TASSAERT, *De Verrijzenis;*
illustratie voor een Missaal in-folio (penseelteekening)

A.C. LENS, *De H. Bernardus;*
illustratie voor een Missaal in-4° (gewasschen penteekening)

JEAN BEUGNET, *Het Roomsch-Katholiek Geloof zegevierend op de Ketterij;* titelteekening voor een Diurnaal in-12°

Toen de drukker ten slotte informeerde hoever het met de opgedragen koperplaten stond, antwoordde de kunstenaar dat hij ‘onpasselijk zijnde’ daaraan den ganschen winter niet had kunnen werken; dat hij er ‘vele kleijnigheden in [vond], die [hij] niet en kon doen, vermits [hij] van Jaeren [werd]’ en hem daarom zijn ‘Cosijn’ aanbeval, ‘die overmids sijne Jongheyd soo wel of beter’ werkte dan hij[128].

Hoewel Moretus zich in principe met dit voorstel eens verklaarde, wenschte hij toch geen kat te koopen in een zak en vroeg hem vooreerst een paar werken van dien jongen man te mogen zien. Deze bleek niet te Gent, maar te Brussel te wonen. Zijn naam was SEVERINUS HEYLBROUCK. Hij had echter het graveeren opgegeven, zei hij, en sloeg het aanbod af[129].

Daarmede was een volledig jaar aan deze ‘nieuwe’ Heylbrouck's verspild geweest. Gelukkig had Moretus de resultaten niet afgewacht en had hij naar andere oplossingen gezocht. Doch ook daarin was hij niet erg voorspoedig geweest.

(128) *Ibidem. Bundel 286. Brieven 1753-1775*, fol. 147 v° (brief van 11 Maart 1762); *Bundel 589. Brieven H 4*, p. 429 (brief van 22 Maart 1762).

(129) *Ibidem. Bundel 286. Brieven 1753-1775*, fol. 148 r° en 148 v° (brieven van 23 Maart, 29 Maart en 2 April 1762); *Bundel 589. Brieven H 4*, pp. 433, 435 en 453 (brieven van 25 Maart, 1 April en 5 April 1762). Deze Severinus Heylbrouck was de zoon van Norbertus Heylbrouck (cf. THIEME-BECKER, *Künstler-Lexikon*, XVII, p. 31). Werk van hem is niet bekend. Anderzijds blijkt uit deze briefwisseling dat F. Heylbrouck niet een zoon (cf. BENJAMIN LINNIG, *op. cit.*, p. 106; THIEME-BECKER, *Künstler-Lexikon*, XVII, p. 31), doch wèl een broer was van voornoemde Norbertus, die slechts enkele weken overleden was toen zijn werkelijke zoon Severinus door diens oom aan Moretus werd gesignaleerd.
Dat F. Heylbrouck reeds vroeger voor de Plantijnsche Drukkerij had gewerkt is een vaststelling, die niet door de archieven wordt bevestigd. Er is evenwel niet aan te twijfelen, vermits Gaspar Courtoy, Moretus' plaatdrukker, en de snijder zelf het verklaren. Deze medewerking bepaalde zich bij 't graveeren van een titelvignetje. Courtoy moet zich nochtans vergist hebben toen hij in zijn nota van 27 April 1761 schreef dat zulks het jaar voordien geschiedde en dat de graveur zichzelf aanbevolen had. Blijkbaar verwarde hij met Norbertus Heylbrouck voor wien, zooals we zagen, deze aanduidingen passen. F. Heylbrouck's bepaling ‘nu sedert 7 Jaeren’ zal dus wel de juiste zijn. M.a.w. graveerde hij dit titelplaatje in 1754, d.i. in 't zelfde jaar dat zijn broer Norbertus de Breviarium-illustraties (zie *G.P.* 25 (1947), p. 207) voor Jan-Jacobus Moretus sneed en beiden nog te Brugge gevestigd waren. Dat Norbertus en F. Heylbrouck ‘cousijns’ waren, moet eveneens een vergissing van Courtoy zijn geweest.

We zeiden reeds dat hij op 27 April 1761 ook den blik wendde naar Parijs. Eens te meer rekende hij op zijn relaties aldaar om uit het slop te geraken. Ditmaal werd niet alleen de firma Guerin en De la Tour aangesproken, doch tevens de boekhandelaar Durand aan een belofte herinnerd.

Evenals De la Tour enkele jaren voordien, was deze laatste in den zomer van 1760 bij Moretus te gast geweest en had hem toen zijn diensten aangeboden. Over dit aanbod had de drukker geen gras laten groeien en had hem reeds in September een teekening gestuurd met het verzoek ze door een flink kopersnijder te laten graveeren(130).

Op 27 April 1761 voornoemd had Moretus daarover nog geen nieuws vernomen en, een mislukking duchtende, had hij niet alleen bij Durand geïnformeerd(131), doch zich tevens tot de oud vertrouwde en hulpvaardige firmanten Guerin en De la Tour gewend.

Op 22 Juni daaropvolgend was hij nog steeds zonder nieuws en 't wachten moe vroeg hij aan Durand de hem toegezonden teekening terug. ‘Si j'ai pris la liberté de vous requérir, voegde hij er kregelig aan toe, ce n'a été que sur les fortes instances que vous m'avez fait(es) de vous employer pour le fait de la gravures (sic) en tailles douces, lorsque j'ai eu l'honneur de vous voir’(132).

Intusschen bleek Durand niet in gebreke te zijn gebleven. Wil men hem op 't woord gelooven - want pas op 7 Juli verwaardigde hij zich te antwoorden! - dan zou ‘la vignette du bon pasteur’ reeds in September (?!) gesneden zijn geweest en door bemiddeling van een tusschenpersoon aan Moretus zijn gezonden(133).

In elk geval kwam het plaatje niet vóór den aanvang van het volgend jaar te Antwerpen toe, vermits het pas op 20 Februari 1762 in de Plantijnsche rekeningen wordt vermeld(134).

Verder beroep werd niet meer op Durand gedaan. Was met die

(130) *Plant. Archief. Bundel 573. Brieven D 13*, pp. 365-366 (brief van 13 Sept. 1760); *Bundel 286. Brieven 1753-1775*, fol. 125 r° (brief van 22 Sept. 1760).

(131) *Ibidem. Bundel 286. Brieven 1753-1775*, fol. 136 r°.

(132) *Ibidem*, p. 138 v°.

(133) *Ibidem. Bundel 573. Brieven D 13*, p. 369.

(134) *Ibidem. Bundel 842. Kasboek 1759-1773*, p. 141: - 20 Febr. 1762. - de Druckerije aen Durant tot Parijs £1-17-4 voor een plaet representerende Pastor Bonùs door hem aen mij toegesonden op..... £24. - à 56 T(ournois)..... £1-17-4.
N.B. De graveur van dit koperplaatje is vermoedelijk L. Auvray. Een afdruk ervan (of het plaatje zelf) werd tot dusverre niet teruggevonden.

eene proeve alle lust daartoe vergaan? Of was zulks te wijten aan het feit dat de Parijzenaar tusschen 10 Mei 1762 en 17 October 1763 overleed[135]?

De inhoud van den brief, waarmede Moretus zijn nieuw verzoek om bijstand bij Guerin en De la Tour inleidde en motiveerde, geeft een duidelijk beeld van het verval van de grafiek in de toenmalige Scheldestad: 'Indien ik niet vreesde, schreef hij, misbruik te maken van uw goedheid, zou ik u willen vragen of u bereid zoudt zijn voor mij koperplaten te laten graveeren naar de teekeningen, die ik u zenden zou... Het is bedroevend, kloeg hij, dat in een stad, die zich eertijds beroemen kon op zulk groot aantal goede en uitmuntende graveurs, thans nog maar één uiterst minderwaardig en één die slechts voor eigen rekening werkt te vinden is'[136].

Die 'minderwaardige' kunstenaar moet Lodewijk Fruytiers zijn geweest. De tweede 'die slechts voor eigen rekening werkte' is moeilijker te vereenzelvigen.

Eigenaardig mag het wel genoemd worden dat Moretus op dit verzoek geen antwoord ontving, tenzij het desbetreffend epistel verloren ging wat, aan de hand van de bewaarde correspondentie, uitgesloten schijnt te zijn.

Wat er ook van zij, op 22 October 1761 gaf hij aan zijn broer Jan-Jozef, die toen juist te Parijs was teruggekeerd van zijn rondreis door Italië, opdracht zich naar Guerin en De la Tour te begeven om hun te vragen of zij geen kopersnijder kenden die, mits een behoorlijke vergoeding, bereid zou zijn zich te Antwerpen te vestigen om er bestendig voor de Plantijnsche Officinate werken[137].

Men begrijpt de bedoeling van den drukker. Te allen prijze en ten koste zelfs van heel wat opofferingen wenschte hij uit het straatje zonder eind te geraken, waarin hij hopeloos versukkeld was.

(135) *Ibidem. Bundel 573. Brieven D 13*, pp. 376 en 377.

(136) *Ibidem. Bundel 286. Brieven 1753-1775*, fol. 136 r°.

(137) *Ibidem. Bundel 287. Brieven 1755-1762*, fol. 187 r°.

Jammer genoeg kon hem zijn broer geen hoopvolle berichten sturen. Guerin en De la Tour hadden zich zeer sceptisch uitgelaten over Moretus' verzoek. ‘De goede graveurs zijn hier kleine heeren, hadden zij gezegd. Zij hebben werk in overvloed, laten zich duur betalen en zich bidden door hen die hun diensten noodig hebben’(138).

Doch Frans-Jan Moretus was er de man niet naar om zich van een eenmaal genomen besluit te laten afbrengen. Een half jaar nadien schreef hij aan zijn broer zeer positief: ‘J'ay a Paris un graveur des tailles douces nommé auvray demeurant rue Bordet pres la fontaine S^{e} genevieve vis a vis la porte du college de Navarre a la maison de monsieur du Roches qui a une planche a graver pour moy’(139). Het gold hier ongetwijfeld PIERRE-LAURENT AUVRAY, geboren te Parijs in 1736 (overlijdensjaar onbekend)(140).

Deze relatie was hem bezorgd door François Cottignies, handelaar aan de Eiermarkt, die dikwerf te Parijs vertoefde en er, zooals we vroeger zagen, niet alleen voor Frans-Jan doch tevens voor diens vader Jan-Jacob allerhande zaakjes opknapte.

Bij dezelfde gelegenheid verzocht hij zijn broer deze Auvray, die hem was afgeschilderd als ‘een zeer eerlijk en geestig man’, te gaan opzoeken, want indien de werkelijkheid beantwoordde aan de beschrijving en de plaat welke deze thans voor hem graveerde, aan zijn verwachtingen voldeed, was hij vanzins hem naar Antwerpen te roepen. Bij zijn terugkeer zou Jan-Jozef hem zelfs in zijn koets kunnen nemen, doch mocht over dit voornemen niets verklappen om den kunstenaar geen schade te berokkenen.

Naar aanleiding van dit verzoek had Jan-Jozef zich tot driemaal toe naar het aangeduid adres begeven, doch geen enkele maal was hij erin geslaagd den graveur aan te treffen. Uit ingewonnen inlichtingen bleek dat hij in de stad werkte en slechts laat in den nacht huiswaarts keerde. Het eenige wat hij positief zeggen kon was het feit dat deze Auvray ‘bien mal logé’ was en al de huurders van het huis er zeer armoedig uitzagen. Ook bleek hij wat hardhoorig

(138) *Ibidem. Bundel 611. Brieven M 7*, p. 534^{2} (brief van 15 Nov. 1761).

(139) *Ibidem. Bundel 287. Brieven 1755-1762*, fol. 208 r° (brief van 6 Mei 1762).

(140) THIEME-BECKER, *op. cit.*, II, p. 265.

te zijn, ‘maar dit alles, besloot hij, belet niet dat hij een goed graveur kan zijn’[141].

Om in den toon te blijven liep het met dezen Auvray ook verre van gesmeerd. Anderhalve maand nadien zag Moretus zich verplicht zijn broer andermaal op hem af te sturen om hem tot meer spoed aan te zetten en einde Augustus verontschuldigde zich de graveur bij Cottignies dat hij nog niet den tijd gevonden had om ‘Monsieur Morétus’ van dienst te zijn. Nadien moest Jan-Jozef nog bij hem aandringen[142].

Op 27 September 1762 moet het dan toch zoover gekomen zijn, want op dien datum liet de drukker weten aan voornoemden handelaar dat het onmogelijk was het peil van Auvray's kunde te schatten naar een plaatje van klein formaat en het daarom wenschelijk ware besprekingen in te luiden voor diens overkomst naar Antwerpen. Hij was bereid diens reis en zelfs terugreis te betalen indien hij in deze streken niet aarden kon of de werkvoorwaarden hem niet bevielen. Hield de kunstenaar er aan bij voorbaat een overeenkomst voor een jaar af te sluiten, dan was hij gaarne bereid zijn wenschen te aanhoren. In gelijkaardige termen schreef hij dienzelfden dag aan zijn broer[143].

Auvray ging op het voorstel schier onmiddellijk in. Bijzondere wenschen had hij niet, betrouwend op ‘Monsieur Morétus'’ goede bedoelingen. Op 17 October 1762 reisde hij te Parijs af, pleisterde den 20^{n} te Brussel, waar hij een paar dagen verbleef ‘pour voir la ville y ayant une connoissance’, en kwam den 23^{n} te Antwerpen toe[144]. Dit wasenkele dagen later dan hij aan Jan-Jozef had beloofd, die hem vijf goudstukken voor de reis had overhandigd[145].

Moretus zette hem onmiddellijk aan 't werk. Alleen wou hij gaarne van zijn broer weten wat een goed graveur te Parijs per maand verdiende om bij de afrekening zijn houding te bepalen. Daarop schreef Jan-Jozef hem een uitvoerigen brief. Om de

(141) *Ibidem. Bundel 611. Brieven M 7*, p. 551 e.v. (brief van 15 Mei 1762).

(142) *Ibidem. Bundel 287. Brieven 1755-1762*, fol. 210 v° (brief van 28 Juni 1762); *Bundel 611. Brieven M 7*, pp. 561 en 565 (brieven van 22 Juli en 2 Sept. 1762); *Bundel 526. Brieven A 2*, pp. 539-540 (brief van 22 Augustus 1762).

(143) *Ibidem. Bundel 287. Brieven 1755-1762*, fol. 218 r°.

(144) *Ibidem. Bundel 526. Brieven A 2*, pp. 545-546 en p. 541.

(145) *Ibidem. Bundel 611. Brieven M 7*, p. 569 (brief van 4 October 1762).

gewenschte inlichtingen te bekomen had hij heel wat last gehad, maar tenslotte had hij toch een gewilligen prentenhandelaar gevonden die hem verklaard had dat de beste plaatsnijders tot 5000 pond 's jaars verdienden, andere daarentegen maar 500 tot 600 pond. Over Auvray's talent had hij zich geringschattend uitgelaten. Daarop had hij hem de vraag gesteld of hij geen ander graveur kende die bereid zou zijn zich te Antwerpen te vestigen om er voor de Plantijnsche Drukkerij te werken. De prentenhandelaar had toen verschillende kunstenaars aangesproken en er eindelijk een gevonden die daartoe bereid scheen te zijn en van wiens werk Jan-Jozef meteen enkele proeven stuurde. Nadien had hij zelf met dezen kunstenaar gesproken, die nagenoeg 35 jaar oud en ongehuwd was en een zeer gunstigen indruk op hem had gemaakt. Zijn naam was HENDELOT. Hij had een tijdlang in Holland gewerkt en als voorwaarde voor eventueele prestaties te Antwerpen 150 pond per maand gesteld, reiskosten niet inbegrepen. Over dit bedrag was hij evenwel geneigd nog met den drukker te onderhandelen. Met het oog op een betere bediening had voormelde prentenhandelaar evenwel aangeraden te Parijs zelf te laten snijden of te Amsterdam, waar zich eveneens goede graveurs bevonden(146).

Natuurlijk was Frans-Jan met dezen brief zeer ingenomen. Zoolang hij evenwel Auvray niet naar zijn juiste waarde had kunnen schatten, wenschte hij zeer voorzichtig te zijn en geen verbintenis aan te gaan. Daarom schreef hij aan zijn broer terug dat Hendelot's gravures hem bevielen. Eerstdaags zou hij teekeningen sturen om ze door bedoelden plaatsnijder te laten graveeren. Beviel diens werk dan nog en was de prijs ervan redelijk dan zou met hem een overeenkomst kunnen getroffen worden, 't zij voor een overtocht naar Antwerpen, 't zij voor bestendige tewerkstelling te Parijs. Daar hij een tekort aan gravures had, zou hij zijn broer dankbaar zijn indien hij hem 't adres van dien bereidwilligen prentenhandelaar wilde mededeelen. Wellicht kon deze verdere nuttige vingerwijzingen verstrekken(147).

(146) *Ibidem. Bundel 287. Brieven 1755-1762*, fol. 223 r° (brief van 29 Oct. 1762); *Bundel 611. Brieven M 7*, pp. 577-578 (brief van 30 Nov. 1762).

(147) *Ibidem. Bundel 288. Brieven 1762-1767*, fol. 5 r° (brief van 18 Dec. 1762).
Hendelot is een totaal onbekende figuur.
N.B. - Hoe nijpend het tekort aan kopersneden en het gebrek aan goede graveurs geworden was, blijkt wel uit het feit dat men op fol. 2 (aanvangblad) van onderhavigen bundel volgende namen van bekende of thans onbekende kopersnijders vindt:

> ‘Harrewyen plaetsnyder in de Bisschop straete tot Brussel.
> Fuygers (?) plaetsnyder tot Parijs.
> Baisaen plaetsnyder tot Parys.
> M^{r} Le Mire plaetsnyder tot Parys.
> St Aubain plaetsnyder tot Parys.
> Alliamet (?) plaetsnyder tot Parys.
> Eisens Peintre a Paris
> Gravelot a Paris Peintre’.

Het is duidelijk dat deze aanteekeningen dienden om er evt. gebruik van te maken. Contact met een van deze kunstenaars heeft Frans-Jan Moretus echter nooit gehad.

Korten tijd nadien ontving Jan-Jozef een teekening om ze ten titel van proef door Hendelot te laten graveeren. Deze had hem beloofd ze binnen de drie weken en voor den prijs van 50 pond te snijden. ‘Mr Bauvais imprimeur en taille douce’ woonde ‘place cambrai vis à vis la fontaine St benoit dans la maison d'epicier qui fait le coin de la rue St jacques’ maar hij - Jan-Jozef - was gaarne bereid om zelf naar behendiger graveurs dan Hendelot uit te zien. Wanneer diens werk ten einde was, zou hij de gebruikte teekening aan andere snijders voorleggen voor een prijsopgave. Maar, oordeelde hij, indien zijn broer wenschte dat het werk nog perfecter uitviel, zou hij goed doen te Parijs ook teekeningen te laten maken. Daar zouden ze veel beter uitgevoerd worden. Te Antwerpen, meende hij (en terecht!), ‘zijn er geen teekenaars die op het talent kunnen bogen van de goede meesters hier en voor een goede gravure is een goede teekening onontbeerlijk’[(148)].

Hiermede bevestigde Jan-Jozef Moretus ten slotte niets anders dan wat hiervoor met betrekking tot de D'Heur-teekeningetjes voor de houtsnede-vignetten werd gezegd. Anderzijds sneed hij daarmede een kwestie aan die den drukker eveneens met zorg vervulde. Sinds 12 Maart 1762 was nl. C.J. D'Heur die, zooals we weten, jarenlang voor de Plantijnsche Officina had gewerkt, overleden, zoodat in zijn vervanging moest voorzien worden, wat in de toenmalige Scheldestad geen kleinigheid was.

Enkele maanden na D'Heur's dood had hij het beproefd met den Antwerpschen schilder-graveur FILIPS-JOZEF TASSAERT (1732-1803),

(148) *Ibidem. Bundel 611. Brieven M 7*, p. 581 (brief van 7 Jan. 1763).

die toen te Brussel verbleef en eenigen tijd voordien het portret van hemzelf, van zijn echtgenoote Maria-Theresia Borrekens en van zijn zoontje Ludovicus geschilderd had. Deze teekening, welke nog steeds in de Plantijnsche verzamelingen wordt bewaard [Inv. 448], was ontworpen voor een Missaal-illustratie in-folio en stelt 'De Verrijzenis' voor. Hoewel de kunstenaar bekende met deze teekeningen moeilijkheden te hebben gehad daar hij 'soo kleyn wijnegh geteekent' had, hoopte hij toch dat ze Moretus zou bevallen en verzocht hij hem zelfs ze te laten 'oordeelen aen de beste Liefhebbers van antwerpen'. Mocht de drukker nog andere Missaalteekeningen noodig hebben dan was hij bereid ze tegen twee pistolen per stuk te leveren[(149)].

In strijd met wat Tassaert ervan verwachtte, beviel deze overigens vrij aardige teekening den drukker blijkbaar niet. Was het de losse penseeltechniek, welke hem afschrikte, zoodat men niet weten kon wat deze voorstelling in strak geburineerde lijnen geven zou? Wij weten het niet. In elk geval werd zij nooit gegraveerd en zag Moretus van Tassaert's verdere medewerking als illustrator af.

Rondom denzelfden tijd had hij beroep gedaan op ANDREAS-CORNELIS LENS (1739-1822), toen nog een piepjong kunstenaar van drie en twintig jaar en nog niet de strijdlustige 'directeur-professeur' van de Antwerpsche Academie voor Schoone Kunsten. Deze leverde hem twee illustraties voor een Missaal in-4°, de eene voorstellende den H. Bernardus, de andere den H. Benedictus[(150)].

(149) *Ibidem. Bundel 635. Brieven T 1*, p. 35 (ongedateerde brief; de teekening draagt echter 't jaartal 1762).
N.B. - Van de drie hier bedoelde portretten van F.J. Tassaert zijn er nog twee in het Museum Plantin-Moretus, nl. dat van *Frans-Jan Moretus* en dat van *Maria-Theresia Borrekens. Bundel 379. Kasboek 1759-1772*, p. 24:

-	20 Juli 1762. - aen Philippus Jacobus (sic) Tassaert voor geschildert te heb(ben) mijn Pourtraict endie van myne vrouwe a 5 guineen het stuck en dat van onsen sone Ludovicus a 2 1/2 guin. samen f. 142 - 13 wiss[t]	£23-15-6.

(150) *Ibidem. Bundel 734. Afdeeling Kunst*, document 734:

-	den onderscreven bekent ontfangen te hebben van Myn Heer Moretus voor het teekenen van twee teekeningen. 1 Sint bernardus. 1 benedictus 1 1/2 pistool & 4 schellingen voor 2 crabbelingen (get. Andreas C. Lens).	

Ibidem. Bundel 379. Kasboek 1759-1772, fol. 24:

-	23 Juli 1762. - aen andreas Lens over het maeken van twee groote teekeningen	£2-1.

Beide teekeningen zijn nog bewaard in de Plantijnsche verzamelingen [Inv. 239-240]. Bovendien zou hij 't jaar daaropvolgend (1763) nog achttien teekeningen van C.J. D'Heur voor een Breviarum in-12° in vier deeltjes copieeren(151). Van deze reeks werd slechts 'De Verzoeking Christi' gered [Inv. 256].

Ondanks het feit dat Lens toen Italië nog niet had gezien en zijn vermaard geschrift 'Du bon goût ou De la Beauté en Peinture' (1811) nog haast een halve eeuw zou uitblijven, vindt men toch in deze jeugdteekeningen de praemissen van den classicistischacademisch georiënteerden stijl, dien hij later zoo hardnekkig tegen het rubenianisme zou verdedigen. 't Traditioneel aspect naar vormgeving en uitdrukking, 't angstvallig equilibreeren van de plastische partijen, het zoeken naar harmonieuze overgangen voor het scheppen van volumes, wijzen in die secure en alles behalve spontane penseelschilderingen in wit en zwart op een voorbestemming.

Hoewel niet grafisch op zichzelf waren zij toch, volgens de normen van dien tijd, door hun pijnlijke nauwkeurigheid zeer geschikt voor de gravure. En alles laat vermoeden dat Lens' medewerking aan Plantijnsche drukken slechts ophield door zijn vertrek naar Italië in 1764.

tot den missale in 4to
samen 1 1/2 Pistool
met twee schetskens
der selve a 4
Schellingen

N.B. - Nagenoeg dezelfde post in *Bundel 842. Kasboek 1759-1773*, p. 160 (23 Juli 1762).

(151) *Ibidem. Bundel 734. Afdeeling Kunst*, document 75:

-	(1763) Mijn Heer Moretus debet aen Andreas C. Lens voor het copieren van achtien teekeningen van Mr DHeur voor den cleynen brevier tegen een fransche croon het stuck. somme	58 gul. 16 st.

Voldaen aen my Andreas: C: Lens.

Ibidem. Bundel 379. Kasboek 1759-1772, fol. 33:

-	22 April 1763. - aen Lens ten dienste van de druckerye over 18 gecopieerde teekeningen naer d'heur tot een croon het stuck	£8-8.

N.B. - Nagenoeg dezelfde post in *Bundel 842. Kasboek 1759-1773*, p. 159 (22 April 1763).

Later, in 1765, zou Moretus het nog eens wagen met THEODOOR DE BRUYN (?-1804), die twee teekeningen maakte voor de verluchting van een Missaal in-folio, de eene voorstellend ‘Christus aan

het Kruis', de andere 'Het Laatste Avondmaal'[152]. Van beide is slechts 'Christus aan het Kruis' bewaard [Inv. 149]. In feite is dit blad maar een copie naar de teekening van Abraham van Diepenbeeck voor een Missaal in-folio [Inv. 148], gepubliceerd in 1650.

Deze Theodoor De Bruyn was de kunstenaar die in 1763-1764 de wandschilderingen maakte voor de eetkamer van de statige patriciërswoning welke Frans-Jan Moretus, na afbraak van de oude huisjes aan de Vrijdagmarkt, welke de Plantijnsche Officina aan het oog onttrokken, op de vrijgekomen gronden had laten oprichten (1761-1763)[153]. Want deze Frans-Jan Moretus lag niet alleen de faam aan 't hart van de aartsdrukkerij, hij was ook een groot bouwer en verfraaier van het vaderlijk erfgoed. Welbeschouwd was hij sinds Balthasar I weer de eerste en eilaas ook laatste sterke persoonlijkheid van zijn geslacht.

Eigenaardig mag het dan ook genoemd worden dat Frans-Jan niet oogenblikkelijk reageerde op het voorstel van zijn broer om teekeningen te Parijs te laten maken. Vond hij dat die Fransche kunstenaars hem reeds last genoeg berokkenden om er ook dat nog bij te nemen? Of koesterde hij toen nog de hoop, die, zooals we zagen, wel snel vervliegen zou, het met Tassaert en Lens te bolwerken? In elk geval beschikte hij toen nog over een kleine reserve D'Heur-teekeningen.

Wat er ook van zij, op 20 Januari 1763 zond Jan-Jozef hem de proef van de eerste prent, welke Hendelot voor hem gesneden had. Met gelijken bode kwam een brief toe van den graveur, waarin deze de hoop uitsprak dat het blad den drukker mocht

(152) *Ibidem. Bundel 379. Kasboek 1759-1772*, fol. 51:

-	9 Mei 1765. - aen Theodorus de Bruyn voor twee teekeningen van den Canon zijnde het avontmael en cruys	£ 1-10-.

(153) *Ibidem*:

-	Fol. 37, 17 Juli 1763. - Op den 3 deser aen den schilder Theodoor de Bruyn op Reekeninge van de schilderyen in de eetkamer	£ 60-.
-	Fol. 40, 24 Dec. 1763. - aen T de Bruyn schilder op Reekeninge	£ 82-17-2-.
-	Fol. 43, 30 Maart 1764. - aen Theodore de Bruyn schilder f 323 - Court	£ 46-3-2-.

voldoen, zich bereid verklaarde er desgewenscht veranderingen aan toe te brengen en zich tevens voor nieuw werk aanbeval. Hendelot

woonde toen in de ‘faubourg St Jacques vis a vis le chapeau rouge entre un fruitier et un bureau de tabac pres La Paroisse’[154].

Frans-Jan vond Hendelot's gravure maar ‘passablement bien’. Er was te veel in geëtst, zei hij, en om twee redenen wenschte hij dat in de toekomst alleen met het burin zou gewerkt worden. Eerst en vooral omdat de gravure op de keerzijde van een bedrukt vel moest gezet worden zoodat het noodig was dat ze diep in't koper stond en sterke afdrukken gaf om het doorschemeren van den tekst te beletten; in de tweede plaats omdat een buringravure veel duurzamer was en een koperplaat van dien aard gemakkelijker te retoucheeren, terwijl geëtste lijnen na enkele drukken waren vervaagd. Men ziet dus dat Frans-Jan Moretus geen ander standpunt innam dan zijn vader toen die met N. Heylbrouck in verbinding trad. Alleen drukte hij zich volledіger en concreter uit. Intusschen kon Jan-Jozef de 50 gevraagde ponden betalen indien er geen vermindering te bekomen was. Ook ware het gewenscht uit te zien of er te Parijs geen betere graveurs dan Hendelot te vinden waren, en werkten zij liever naar teekeningen van hun eigen landgenoten, dan zou Jan-Jozef hem verplichten even naar de eischen van ‘ces messieurs’ te informeeren. Aan Hendelot werden dezelfde instructies betreffende de voortaan te gebruiken techniek gegeven en zestien teekeningen gezonden, waarvan het titelvignet tweemaal moest gesneden worden[155].

Daar Jan-Jozef's antwoord tamelijk lang uitbleef, maakte Frans-Jan zich ongerust over het lot van de teekeningen, welke, samen met het epistel aan Hendelot, aan zijn voormelden brief van 7 Februari waren toegevoegd. Het zijn ‘des desseins originels du deffunt peintre d'heur qu'on n'a pas encore oublié, schreef hij in zijn brief van 2 Maart, l'academie des arts ayant perdu beaucoup par la mort de cet Homme’. Verder deelde hij mede dat ‘Monsr auvray le graveur en tailles douces’ dienzelfden dag naar Parijs terugkeerde. ‘Il est lent dans sa gravure, zei hij, ce qui me rendoit ses ouvrages exhorbitament chers’[156].

(154) *Ibidem. Bundel 611. Brieven M7*, p. 585; *Bundel 589. Brieven H4*, pp. 277-278.

(155) *Ibidem. Bundel 288. Brieven 1762-1767*, fol. 12 v° en 13 r° (brieven van 7 Febr. 1763).

(156) *Ibidem*, fol. 14 r° (brief van 2 Maart 1763).

Of de drukker gelijk had! Van 23 October 1762 tot 2 Maart 1763, dus op ruim vier maanden tijd, was Auvray er slechts in geslaagd voormelden H. Benedictus en H. Bernardus naar Lens, alsmede een vignet met de voorstelling van den H. Hieronymus, te graveeren. Zooals overeengekomen was, ontving hij nog vijf goudstukken voor de terugreis en daarmede was de drukker weeral een illusie armer[157]. Van aesthetisch

(157) *Ibidem. Bundel 734. Afdeeling Kunst*, document 24:

-	Recu de monsieur Moretus six Louis d'or pour luy avoir gravé une planche representant Bernard..... fait en Anvers 17 Xbre 1762 (get. Auvray).	
-	Recu de Monsieur Moretus six Louis d'or pour luy avoir grave une planche representant St. Benoit..... fait en Anvers 19 fevrier 1763 (get. Auvray).	

Ibidem, document 25:

-	Recu de Monsieur François Jean Moretus cinq Louis d'or pour mon retour a Paris moyennant quoi je n'ai plus aucune pretention a charge dudit Sieur notre convention etant accomplie fait en Anvers le 3 mars 1700 soixante trois (get. Auvray).	

Ibidem. Bundel 842. Kasboek 1759-1773:

-	p. 181. 16 Dec. 1762. - in comptant betaelt tegen quit[e] aen den plaetsnyder Auvray voor een plaet verbeldende den H. Bernardus	£ 11-4-.
-	p. 186. 3 Februari 1763. - in comptant betaelt tegens quitt[e] aen Auvray voor het	£ 11-4-.

standpunt uit verloor de aartsdrukkerij niet veel aan dezen graveur, wiens correcte maar glanslooze techniek niet boven het peil van het knap, maar weinig persoonlijk handwerk uitrees.

Jan-Jozef had evenwel de zaak niet uit het oog verloren. Evenals zijn broer was hij een financier en daarom was hij zeer in beslag genomen. Hij had de noodige instructies verstrekt aan Hendelot en deze retoucheerde nu de plaat, waarvan een proefdruk naar Antwerpen werd gezonden[158].

	snyden van een plaet verbeldende den H. Benedictus	
-	p. 188. 3 Maart 1763. - in comptant betaelt aen Auvray plaetsnyder van Parys voor voyagie heen & weder p(er) conventie 5 Louis d'ors en met het sneyden van een tyttel plaetien van den Hispan. Festorum, samen	£ 10-19-4-.

N.B. - Zelfde posten in: *Bundel 379. Kasboek 1759-1772*, fol. 29 (15 Dec. 1762), fol. 31 (19 Febr. 1763), fol. 31 (1 Maart 1763).

(158) *Ibidem. Bundel 611. Brieven M 7*, p. 589 (brief van 12 Maart 1763).

Hiermede eindigt Jan-Jozef's ‘functie’ als tusschenpersoon. Op 27 Maart zond hij aan zijn broer ‘un petit present d'une veste a fond d'or’, op 18 Mei vertoefde hij te Rouen, waar hij een vijftal dagen dacht te verblijven om daarna Dieppe, Abbeville, Amiens, Reims en Nancy te bezoeken. Nadien zou Parijs weer aan de beurt komen, waarna hij naar Antwerpen zou terugkeeren(159).

In die periode moet dezen reislustigen Moretus iets speciaals overkomen zijn. Vlugger dan voorzien keerde hij naar 't vaderland terug. Op 23 Juni 1763 bevond hij zich te Brussel, doch wenschte voorloopig niet tot Antwerpen door te reizen. ‘Comme j'ai le malheur d'être tombé dans la haine des gens les plus mechants qui emploient toutes les moiens que leure mechante passion leurs dicte, schreef hij, et comme la vérité ne leurs suffit pas a satisfaire leurs detestables penchants ils imaginent quantité des mensonges par les quelles ils ruinent ma reputation et comme ils les font manifester par tout je n'en doute pas ou il sera aussi public chez vous qu'ailleurs ce qui me retient de retourner chez vous’. Daarom wenschte hij ‘vurig’ met zijn broer te kunnen spreken en verzocht hij hem naar Brussel te willen komen zonder met iemand over zijn verblijfplaats te reppen...(160).

Dat er niets van wat hij vreesde te Antwerpen was uitgelekt, blijkt wel uit het feit dat Frans-Jan, die hem nog te Parijs waande, hem op denzelfden 23n Juni den gebruikelijk hartelijken brief stuurde, waarin hij hem bedankte voor zijn present, allerhande familie- en zakennieuwsjes doorgaf, hoopte dat hij na zijn tocht door Champagne en Lorreinen wel in de Fransche hoofdstad zou zijn teruggekeerd en hem verzocht bij zijn afreis naar Antwerpen Hendelot's afgewerkte platen te willen medebrengen(161).

De aard van de beschuldigingen die van zekere zijde tegen Jan-Jozef werden uitgebracht zijn ons niet bekend. Zij prikkelen trouwens onze nieuwsgierigheid niet. Achteraf vernemen we nog dat hij van zijn terugkeer naar Parijs had afgezien en van Lorreinen rechtstreeks naar Brussel was doorgereisd(162).

(159) *Ibidem*, pp. 597 en 593.
(160) *Ibidem*, pp. 601-602.
(161) *Ibidem. Bundel 288. Brieven 1763-1767*, fol. 30 r° en v^{o}.
(162) *Ibidem. Bundel 286. Brieven 1753-1775*, fol. 165 r° (brief van 30 Juni 1763).

Intusschen was Frans-Jan rechtstreeks met Hendelot in verbinding geweest. Deze had hem op 27 Maart twee proefdrukken van koperplaten gestuurd. De eerste koperplaat (waarschijnlijk degene waarover de drukker zijn ontevredenheid had uitgedrukt) had hij nu flink met het burin geretoucheerd, zoodat ze thans wel sterker zou afdrukken; de tweede, voorstellend 'De Geboorte van Christus', had hij omzeggens geheel afgewerkt met het burin; alleen de grond was met ets geprepareerd. Nochtans bekloeg hij zich sterk over de onvolkomenheid van de teekeningen en stelde voor ze voor zes pond het stuk te laten corrigeeren. Vond Moretus zulks niet noodig, dan zou hij zijn best doen om zich behoorlijk uit den slag te trekken. Naar aanleiding van Frans-Jan's verzoek aan zijn broer betreffende de prijzen van Fransche teekenaars had hij zich gewend tot 'quelqu'un de tres capable & traitable' en deze had hem voor werkjes van die afmetingen achttien pond het onderwerp gevraagd[163].

Moretus verklaarde zich over Hendelot's gravuurtjes voldaan. In elk geval vond hij ze 'assez bien', op voorwaarde dat de gravure van de plaatjes duurzaam was. Maar hij drong op snelle afwerking van de overige kopertjes aan. Bovendien vertrouwde hij op Hendelot's kunde om te herstellen wat hij aan de teekeningen 'deffectueux' vond, een standpunt dat hij overigens niet goed begreep, want zij waren gemaakt, zei hij, 'door een meester die sinds twee jaar dood is [was] en wiens werk zeer wordt [werd] gezocht'. Wat den door Hendelot aanbevolen teekenaar betrof, de graveur moest hem maar een van de ontwerpen overhandigen welke in zijn bezit waren om het op gelijk formaat en naar eigen opvatting uit te werken. Aan de hand van deze proef zou hij (Moretus) dan achteraf beslissen of aan dezen kunstenaar opdrachten konden toevertrouwd worden[164].

Op 30 Mei 1763 zond de graveur de gevraagde teekenproef. Hij had daarvoor 'De Hemelvaart van Christus' gekozen, omdat dit onderwerp hem het meest geschikt voorkwam '[pour] faire connaître l'étendue du génie du dessinateur'. Aan deze teekening

(163) *Ibidem. Bundel 589. Brieven H 4*, pp. 281-282.

(164) *Ibidem. Bundel 288. Brieven 1762-1767*, fol. 20 v° (brief van 16 April 1763).

voegde hij de gelijkaardige van D'Heur toe, opdat de drukker zich van de genialiteit (!) der eerste zou kunnen overtuigen. In ronkende termen stipte Hendelot ervan de kwaliteiten aan en verklaarde dat hij ze 'liever en met meer genoegen' zou gesneden hebben dan de andere. Maar de drukker moest snel een beslissing nemen, want de kunstenaar in kwestie was door de Parijsche boekhandelaars zeer in beslag genomen. Wat zijn eigen graveerwerk betrof, daarmede moest geduld geoefend worden tot October of zelfs November want hij was zeer slecht gelogeerd en kon geen helpers engageeren. In de toekomst echter hoopte hij dat te kunnen verhelpen. Intusschen had hij reeds heel wat opdrachten afgewezen om voor monsieur Moretus bestendig aan den gang te kunnen blijven...[165].

Daar de drukker niet haastig met zijn antwoord was, schreef Hendelot hem op 5 Augustus een gealarmeerden brief, waaruit we vernemen dat de naar Antwerpen gezonden teekening geen origineel was maar wel een tegenproef ervan in rood krijt 'pour éviter l'inconvénient du frottement et de l'effassage' en dat hij toen aan zijn negende plaatje werkte[166].

Moretus verontschuldigde zich daarop voor zijn lang zwijgen en vond de teekening van BEUGNET 'assez bien' (dat scheen dus zoowat zijn gewone formule te zijn om zijn tevredenheid uit te drukken!). Hij zou het velletje in portefeuille houden totdat de gelegenheid zich voordeed om de geheele reeks opnieuw te laten teekenen. Het D'Heur-teekeningetje stuurde hij evenwel met 't oog op de gravure ervan terug. Daar hij illustraties noodig had voor een Missaal-uitgave in-folio parvo, zond hij meteen daarvan de afmetingen met het verzoek door Beugnet een teekening op dit formaat te laten maken. Voldeed ook deze, dan zou hij hem het gansche werk opdragen. Doch vooraf wenschte hij den prijs van dergelijke teekeningen te kennen, alsook Hendelot's voorwaarden om ze te graveeren[167].

(165) *Ibidem. Bundel 589. Brieven H 4*, p. 285 e.v.

(166) *Ibidem*, p. 289.

(167) *Ibidem. Bundel 288. Brieven 1762-1767*, fol. 40 r° (brief van 10 Aug. 1763).
Of deze Beugnet identiek is met *Jean Beugnet*, 'koper- en houtsnijder te Parijs, leerling van Papillon, aldaar overleden in 1803', zooals in THIEME-BECKER, III, p. 552, wordt aangestipt, is moeilijk uit te maken; identiek is hij echter zeker met den in hetzelfde biografietje vermelden teekenaar. Beugnet's tegenproef in rood krijt met de voorstelling van Christus' Hemelvaart wordt nog in het Museum Plantin-Moretus bewaard [Inv. 330]. Zij bezit evenwel niet de hoogstaande kwaliteiten welke Hendelot erin wou zien.

Op 29 September zond Hendelot Beugnet's nieuwe teekening naar Antwerpen. Zij stelde ‘De Verrijzenis’ voor en eens te meer was de graveur er over in de wolken. Dolgraag zou hij ze willen snijden om aan Moretus ‘l'étendue de mon [son] talent’ te toonen. Hij moest ze maar eens voorleggen aan Antwerpsche liefhebbers en hun oordeel inwinnen. De prijs voor de teekening zou 30 en die voor de gravure 90 Fransche ponden bedragen. Intusschen troostte hij zich met de overtuiging dat zijn gravures naar de ‘onvolmaakte’ D'Heurteekeningen op een heel wat hooger peil dan deze stonden. Ten andere, aan de hand van de negen proefdrukjes, welke hij bij dezelfde gelegenheid overmaakte, zou de drukker hem wel recht laten wedervaren...[(168)].

Maar deze zelfbewuste taal ten spijt was Moretus heelemaal niet ingenomen met Hendelot's prestaties. Vergeleken met de eerste twee waren deze negen nieuwe proeven inferieur gegraveerd, oordeelde hij. Vooral de aangezichten van de figuren stonden veel te zwakjes in het koper; de trekken waren haast niet te onderscheiden en de stippeltechniek, die hij had aangewend, zou zeker niet aan de drukking van de pers weerstaan. Daarom drukte hij hem nogmaals op het hart bij voorkeur het burin te gebruiken en hoopte hij dat er in dien zin verbeteringen aan de plaatjes zouden toegebracht worden.

Beugnet's nieuwe teekening vond hij, zijn gewoonte getrouw wanneer hem iets bevredigde, ‘assez bien’. Hij had haar, zooals verlangd, voorgelegd aan ‘un grand amateur’ en diens aanmerkingen gingen hierbij. Andere liefhebbers daarentegen hadden hun volledige instemming betuigd. Intusschen was hij accoord met de voorgestelde prijzen, op voorwaarde dat Hendelot's gravure de kracht van de teekening evenaren zou. Van Cottignies zou deze weldra negen nieuwe onderwerpen ontvangen (waarschijnlijk afdrukken van oude koperplaten), welke aan Beugnet moesten overhandigd worden om er nieuwe teekeningen naar te maken voor de ontworpen Missaal-uitgave in-folio parvo[(169)].

(168) *Ibidem. Bundel 589. Brieven H 4*, p. 293 e.v.

(169) *Ibidem. Bundel 288. Brieven 1762-1767*, fol. 45 r° en v^{o} (brief van 7 October 1763).

Op 26 December 1763 zond Beugnet zijn tweede teekening voor den Missaal naar Antwerpen. Zij stelde ‘Het Laatste Avondmaal’ voor. Meteen antwoordde hij op de critiek die op zijn vorig blad ‘De Verrijzenis’ was uitgebracht. Hij woonde toen in de ‘rue neuve S. Etienne, la première maison à gauche en entrant par le haut de la rue des fossés S. victor, à côté des Pères de la Doctrine Chrétienne, en la maison de M. Genty’(170).

Hendelot maakte van deze gelegenheid gebruik, zei hij, om zich te verdedigen tegen Moretus' ongenoegen over zijn gravures. De schuld van zijn falen, hij herhaalde het nogmaals, was te wijten aan de teekeningen van D'Heur die, ‘koud, onnauwkeurig en glansloos’, onmogelijk tot behoorlijke gravures konden aanleiding geven. Zoowel de teekeningen als de prenten had hij getoond aan ‘de behendigste meesters van de graveerkunst’ en ook zij dachten er niet anders over. Anderzijds had men te Parijs niet de gewoonte zoo diep naar het zwart toe te graveeren als in het Noorden. Wat niet belette dat hij zich geen moeite sparen zou om aan Moretus' wenschen te voldoen(171).

En Hendelot hield woord, want weinige weken later zond hij nieuwe proefdrukken van de geretoucheerde koperplaten. Veel illusies maakte hij zich evenwel niet over die correcties want, merkte hij terecht aan, ‘il est très difficile de raccomoder sur le cuivre les choses une fois manquées’. Hoe gaarne zou hij dan ook naar Beugnet's teekeningen gewerkt hebben, ‘zoowel voor zijn eigen voldoening als voor de faam van zijn talent’(172).

Over Beugnet's ‘Laatste Avondmaal’ was Moretus uiterst voldaan. Slechts een nietigheid was er op aan te merken geweest. Beide teekeningen stuurde hij hem thans terug: de Verrijzenis om er de vereischte correcties aan toe te brengen en Het Laatste Avondmaal, dat hij aan Hendelot mocht overhandigen om het ten titel van proef te graveeren. Mocht dit experiment falikant uitvallen, dan wenschte hij de overige prenten voor den Missaal toe te vertrouwen aan een ander graveur. Wellicht kon Beugnet hem daarin helpen... Aan Hendelot kon dan steeds werk gegeven worden,

(170) *Ibidem. Bundel 534. Brieven B 8*, p. 360 e.v.
(171) *Ibidem. Bundel 589. Brieven H 4*, p. 297 e.v.
(172) *Ibidem*, p. 301 e.v. (brief van 17 Jan. 1764).

waarin hij (Moretus) minder belang stelde. Intusschen verzocht hij den kunstenaar de reeks te willen voortzetten en ze zoohaast mogelijk te voltooien.

Bij dezelfde gelegenheid kreeg Hendelot andermaal een ‘opstopper’ daar hij, naar de meening van den drukker, de koperplaten niet verbeterd had ‘de façon a pouvoir servir avec honneur dans mes [ses] ouvrages’. Thans kon hij vóór het overblijvend werk, want er was haast bij, de gravure aanvangen van Beugnet's ‘Laatste Avondmaal’. Voldeed de proefdruk, dan zou hem het graveeren van de geheele suite worden opgedragen. Maar signaturen moest hij niet onder de platen zetten, dat behoorde niet tot de gewoonten van het huis en werd ook niet gedaan op de illustraties van vroeger door hem gedrukte werken(173).

Ondertusschen had Moretus, die niet veel vertrouwen meer stelde in de kunde van Hendelot, zich eens te meer gewend tot de firmanten Guerin en De la Tour met het verzoek een geschikt plaatsnijder te vinden die voor hem zou willen werken naar teekeningen die hij zelf zou zenden of te Parijs zou laten maken. En andermaal vernemen wij zijn jammerklacht: ‘Notre ville autrefois si renommé(e) dans cet art de graver s'en trouve dépourvue se qui m'oblige à recourir vers l'étranger’(174).

Daartoe verklaarden zich de hulpvaardige boekhandelaars gaarne bereid. Moretus had maar modellen te sturen van gravures die hij te Parijs wou laten uitvoeren. Aan de hand daarvan zou dan naar prijzen geïnformeerd worden. Maar de drukker moest zich geen illusies maken want, schreef De la Tour die als steeds de pen voerde in naam van de vennootschap, ‘onze Parijsche graveurs, wanneer zij eenmaal eenige faam verworven hebben, stellen hooge eischen voor hun werk’. Daarom zou het ‘gemakkelijker gaan

(173) *Ibidem. Bundel 288. Brieven 1762-1767*, fol. 60 r° en v^{o} (brieven van 10 Febr. 1764). Had Frans-Jan Moretus de illustraties van zijn drukken wèl laten signeeren door de graveurs, zooals dit slechts eenmaal met N. Heylbrouck voorkwam tijdens zijn beheer van de Plantijnsche Officina, dan zou de taak van den lateren historicus heel wat gemakkelijker zijn geweest... Wat overigens ook voor het meerendeel van zijn voorgangers en zijn nakomelingen geldt!

(174) *Ibidem. Bundel 286. Brieven 1753-1775*, fol. 169 r° (brief van 12 Dec. 1763).

en minder duur uitvallen indien naar bestaande illustraties kon gecopieerd worden in plaats van te graveeren naar teekeningen'. In elk geval zouden de noodige inspanningen gedaan worden om Moretus te bevredigen(175).

Het voorgesteld copie-werk scheen deze evenwel niet te bevallen, want weinigen tijd nadien zond hij aan zijn correspondent vier prentjes 'tirées d'après des vieilles planches' met verzoek er op hetzelfde formaat nieuwe te laten teekenen. Aan de hand van deze teekeningen zou hij dan uitmaken of ze mochten gesneden worden of niet(176).

Na een paar maanden kon De la Tour naar Antwerpen schrijven dat hij eindelijk een geschikt man gevonden had, die in principe bereid was de opdracht te aanvaarden. Aan zijn epistel voegde hij zelfs een eerste teekening toe, waarvan de graveerprijs op 36 pond was gesteld. Na Moretus' goedkeuring zouden de overige drie teekeningen volgen. Daarvan was de prijs nog niet besproken, maar daar men handelde met een behoorlijk mensch, zouden in dien zin geen moeilijkheden oprijzen. 'De pretenties van onze graveurs zijn zoo hoog gerezen, besloot De la Tour, dat er met hen niet meer te handelen valt, zoowel wat de prijs als het tijdstip van de uitvoering betreft. De kopersnede is hier zoozeer in de mode dat de kunstenaars meer werk weigeren dan hun aangeboden wordt. Wat men vroeger één goudstuk betaalde, kost er thans zes'(177).

Op die teekening, die een Christus aan het Kruis voorstelde, geflankeerd door de H. Maagd en den H. Joannes, had Moretus heel wat aanmerkingen te maken, niet zoozeer van aesthetischen dan wel van theologischen aard. Voor de rest vond hij haar... 'assez bien' en de kunstenaar, na aan onderhavig blad de noodige correcties te hebben aangebracht, moest de overige drie teekeningen zonder dralen op gang brengen. Meteen deelde hij mede dat hij te Parijs een graveur, met name Hendelot, had aan 't werk gezet, over wien hij niet erg tevreden was. Met Guerin en De la Tour's goedvinden zou hij hem verzoeken de koperplaatjes die hij klaar had op hun adres te bezorgen, zoodat zij hem, samen met Le

(175) *Ibidem. Bundel 585. Brieven G 4*, p. 475 (brief van 16 Dec. 1763).
(176) *Ibidem. Bundel 288. Brieven 1762-1767*, fol. 57 r° (brief van 5 Jan. 1764).
(177) *Ibidem. Bundel 585. Brieven G 4*, p. 479 (brief van 23 Maart 1764).

Sueur's houtsneevignetten (zie *G.P.* 25 (1947), p. 231) konden toegestuurd worden.

Aan Hendelot werden dezelfde instructies gegeven met de bijzondere vermelding, dat niet alleen de prentjes in-12°, doch vooral het in-folio blad naar Beugnet met ongeduld werden verwacht. Deze laatste moest eveneens tot spoed worden aangezet. Betaling van teekeningen en gravures zou tegelijk geschieden(178).

Zooals van hem verlangd werd, had Hendelot zich met de firma Guerin en De la Tour in betrekking gesteld voor het afleveren van de voltooide koperplaatjes. Aan Guerin had hij zelfs een proef laten zien van het in-folio blad 'Het Laatste Avondmaal' en deze was er zichtbaar over tevreden geweest. Aan dit werk gaf hij zich thans met hart en ziel. Het werd geheel in burin-techniek uitgevoerd, want hij verlangde Moretus' blijkbaar geschokt vertrouwen terug te winnen. Beugnet spande zich niet minder in dan hijzelf, want hij was reeds aan zijn vierde teekening. Intusschen was de graveur van adres veranderd. Hij woonde toen (22 April 1764) in de 'rue faubourg St. Jacques chez Madame Dumas vis à vis le second pavillon du Val de Grâce'(179).

Aan die Missaal-illustraties moet de drukker bijzonder belang hebben gehecht, want drie dagen later (25 April) meldde hij den graveur dat Cottignies, die hem dit epistel zou bezorgen, opdracht gekregen had niet alleen de afgewerkte teekeningen van Beugnet, doch tevens een proefdruk van 'Het Laatste Avondmaal' mede naar Antwerpen te brengen. Hij was zeer nieuwsgierig, zei hij, om deze proef te zien(180).

Aan dien wensch kon niet voldaan worden daar de plaat pas tegen midden Mei definitief zou klaar komen. Twee nieuwe teekeningen van Beugnet konden evenwel aan Cottignies overhandigd worden, nl. 'De Boodschap' en 'De Nederdaling van den H. Geest'. Gaarne had de teekenaar er het oordeel over vernomen van den liefhebber aan wien de drukker ook de vorige bladen had laten zien. 'Il ne doit point me cacher ce qu'il en pense, schreef de kunstenaar

(178) *Ibidem. Bundel 288. Brieven 1762-1767*, fol. 67 r° en v° (brieven van 3 April 1764).
(179) *Ibidem. Bundel 589. Brieven H 4*, p. 309 e.v.
(180) *Ibidem. Bundel 288. Brieven 1762-1767*, fol. 71 r°.

die een zeer bescheiden natuur scheen te zijn, car je suis trop jaloux de m'instruire pour trouver mauvaises ses observations: elles sont judicieuses'. Ook hij 'hunkerde' er naar om de gravure te zien, welke Hendelot thans uitvoerde naar zijn 'Laatste Avondmaal' en zou zich gelukkig achten indien de drukker zoowel over de prent als over de teekening tevreden was(181). Over Moretus' verzoek om eventueel een ander graveur aan te duiden geen woord. Het is duidelijk dat hij deze impliciet aanspoorde tot geduld en er niet voor te vinden was om zijn vriend in de wieken te schieten.

Doch de 16 koperplaatjes in-12°, vergezeld van twee vignetten, welke Cottignies mede naar Antwerpen had gebracht, voldeden den drukker minder dan ooit. En eens te meer kreeg Hendelot er flink van langs. Moretus was er van overtuigd dat ze door diens leerjongens gesneden waren en zou nog wachten tot de voltooiing van de Missaal-gravure om te besluiten of deze het werk mocht voortzetten of niet(182).

Ook aan Beugnet, wiens teekeningen nog niet toegekomen waren, daar zij zich bevonden in Cottignies' bagage, welke nog onderweg was, uitte hij nogmaals zijn ongenoegen over de prestaties van den kopersnijder. Indien diens werk aan de Missaalprent hem niet beviel, moest hij maar naar een ander graveur uitzien die zijn teekeningen meer eer aandeed. Guerin en De la Tour werden eveneens betrokken in de jammerklacht. Mogelijk was de kopersnijder, die thans door hun bemiddeling aan vier plaatjes voor de Plantijnsche Drukkerij werkte, beter geschikt dan Hendelot. In elk geval kon Moretus verschillende grafici gebruiken; hij had werk in overvloed(183).

Gelukkig kwam aan dit gehaspel een goed einde. De proefdruk van 'Het Laatste Avondmaal', die hem op 24 Mei 1764 werd toegestuurd, bevredigde Moretus volkomen, zoodat hij niet nalaten kon er nogmaals op te drukken dat het eerste werk door Hendelot's leerjongens moest zijn uitgevoerd. Deze mocht thans

(181) *Ibidem. Bundel 589. Brieven H 4*, p. 313 e.v. (brief van 3 Mei 1764); *Bundel 534*, *Brieven B 8*, p. 364 (brief van 3 Mei 1764).

(182) *Ibidem. Bundel 288. Brieven 1762-1767*, fol. 73*bis* r° (brief van 22 Mei 1764).

(183) *Ibidem*, fol. 73*bis* v° (brieven van 22 Mei 1764).

de reeks voortzetten en de gravures van de tweede teekening aanvatten, op voorwaarde dat zij met dezelfde zorg gesneden werden en dat er werd aan voortgemaakt. Guerin en De la Tour werden eveneens ingelicht met het verzoek den kunstenaar in zijn naam te willen betalen(184).

Deze laatste had zich echter zoowel bij Guerin en De la Tour als bij Moretus beklaagd over het feit dat de overeengekomen prijs van 90 pond veel te gering was voor een werk van dergelijke afmetingen, dat bovendien in zijn geheel met het burin was uitgevoerd en dus zeer tijdroovend was geweest. Daarom had hij op een verhooging van zijn loon aangedrongen. Doch de drukker, die blijkbaar op zijn hoede was, had zich aan den overeengekomen prijs gehouden, maar een speciale vergoeding in 't vooruitzicht gesteld indien de overige illustraties dezelfde voldoening gaven.

Zooals De la Tour een paar jaar voordien gepleit had voor Papillon, zoo pleitte hij thans ook voor Hendelot. ‘Weliswaar, schreef hij, slaagde deze niet al te best met de reeks kleine platen, maar hij is een lijdzaam, eerlijk en ingetogen man; door hem aan te moedigen zou er met hem goed kunnen gewerkt worden. Hij is, oordeelde hij, nog niet aangetast door de verwatenheid van de overige graveurs van dit land, die ongenaakbaar zijn geworden door hun aanmatiging en door den prijs dien zij voor de producten van hun talent eischen’. Na het in-folio blad voor den Missaal te hebben geloofd dat Hendelot thans had gemaakt, verklaarde hij dat, in plaats van 90, elk ander graveur 7 tot 800 pond zou gevergd hebben voor dergelijke geheel met het burin uitgevoerde gravure. Ook over Beugnet, dien hij eveneens kende, was hij vol lof. Doch Moretus moest zich haasten hem de gewenschte teekeningen te laten uitvoeren, want hij had den wind in de zeilen ‘en weldra zouden zijn oogen opengaan voor de voordeelen welke hem zijn talent kon opleveren’. ‘Vous allez en juger, Monsieur, zei De la Tour, par un Marché que nous avons vû conclure sous nos yeux par l'Evêque de Poictiers qui fait imprimer un Breviaire pour l'usage de son Diocese. Il a fait marché avec le Sr. Gravelot dessinateur à 48 □ pour chaque dessein de forme in douze et

(184) *Ibidem. Bundel 589. Brieven H 4*, p. 317 e.v.; *Bundel 288. Brieven 1762-1767*, fol. 74 v° en 75 r° (brieven van 29 Mei 1764).

à 200 □ pour la gravûre de chacun de ces desseins. Il y en aura huit. On lui demande quatre fois autant pour les figures du Messel, et notez que le tout ne sera qu'à l'Eauforte retouché au burin. Voilà le train de ce pays-ci', voegde hij er sarcastisch aan toe(185).

Weliswaar was Hubert-François Gravelot (1699-1773), waarvan hierboven sprake, een van de meest vermaarde en meest gezochte illustrators van dien voor het Fransche boek zoo gezegenden tijd, doch als men bedenkt dat Moretus voor 30 pond door Beugnet en 90 pond door Hendelot voor een in-folio illustratie werd bediend, dan had hij zich voorzeker niet te beklagen, wel te verstaan indien 't gepresteerde werk behoorlijk was.

In een volgend epistel zou De la Tour er trouwens nogmaals op drukken dat deze twee jonge artisten met de beste bedoelingen waren bezield en Moretus er slechts baat bij kon vinden 'de profiter du temps ou la vanité n'a [n'avait] pas encore gâté leur coeur et ne leur a [avait] pas inspiré plus la convoitise pour l'argent'(186).

In den loop van dezelfde maand (Juni 1764) had Moretus de twee teekeningen van Beugnet terug naar Parijs gezonden. De aanmerkingen, die hij er op te maken had, waren onbeduidend. Aan den toon van zijn brief voelt men dat hij met dezen kunstenaar zeer ingenomen was. Dat deze zoo gewillig zijn richtlijnen in overweging nam, trof hem zeer. Want, verklaarde hij, 'j'en ai connu beaucoup d'autres dans votre art qui prevenu de leur talent ne veulent point faire reflection a ce qu'on leur dit, c'est un defaut dont vous vous trouvez exempt, ce dont je vous felicite, car c'est souvant une cause qui ne les fait pas parvenir au degre de perfection où leur genie les pouroit faire atteindre'. De teekening met de voorstelling van 'De Verrijzenis', welke ter correctie nog in Beugnet's bezit was, mocht overhandigd worden aan Hendelot, over wien hij thans eveneens tevreden was en die er zich reeds over beklaagd had zijn werk niet te kunnen voortzetten. Hijzelf hield er trouwens aan dat er niet getalmd werd, want er was haast bij deze suite. Bij dezelfde gelegenheid werd Hendelot op de hoogte gebracht van de aan Beugnet gegeven opdracht. Oorzaak van het

(185) *Ibidem. Bundel 585. Brieven G 4*, p. 483 e.v. (brief van 2 Juni 1764).
(186) *Ibidem*, p. 487 (brief van 30 Juni 1764).

tijdverlies was slechts te wijten geweest aan het feit dat Beugnet's teekeningen steeds naar Antwerpen werden gezonden met het oog op eventueel toe te brengen wijzigingen. Zulks zou thans niet meer gebeuren, want van nu af zou de teekenaar steeds vooruit zijn op het werk van den graveur(187).

Weinige dagen later drukte hij eveneens aan Guerin en De la Tour zijn tevredenheid uit over de laatste prestatie van Hendelot. Hij was er volledig mede accoord dat de kunstenaar moest aangemoedigd worden. Daarom had hij hem ook een speciale belooning beloofd indien de volledige reeks naar wensch uitviel. De vignetmodellen, waarvan hij reeds een te wijzigen teekenproef had gezien, doch die door de Fransche boekhandelaars aan een niet bij naam genoemden graveur waren onttrokken, daar zij vastgesteld hadden dat een van diens leerlingen er zich mede bezig hield, zouden toch op een of andere wijze moeten geteekend en gesneden worden. Op een goudstuk min of meer wenschte hij in dit opzicht niet te zien(188).

Moet bij dit alles herhaald worden dat de betrekkingen tusschen de Antwerpsche en Parijsche firma's steeds getuigen van een niet tanende hartelijkheid? Kwamen vrienden van Guerin en De la Tour naar Antwerpen of gingen vrienden van Moretus naar Parijs, dan werden zij op voorhand geïntroduceerd. Zoo b.v. bevolen in Juli 1764 Guerin en De la Tour een kennis aan die met zijn echtgenoote op reis naar Holland door de Scheldestad zou trekken. Moretus zijnerzijds kondigde 't bezoek aan van zijn neef, Jacob-Thomas Wellens, docter in de theologie bij de Universiteit van Leuven. Deze zou vergezeld zijn van zijn broeder, een groot kunstliefhebber en vooral kenner van teekeningen, die van hem opdracht had ontvangen om zich met Hendelot en Beugnet in verbinding te stellen. Guerin en De la Tour zouden wel zoo vriendelijk willen zijn hun beider woningen aan te duiden. Daarmede kennen we dan ook den ‘connaisseur’, op wien Moretus

(187) *Ibidem. Bundel 288. Brieven 1762-1767*, fol. 76 r° en v^{o} (brieven van 12 Juni 1764).

(188) *Ibidem*, fol. 77 v° (brief van 29 Juni 1764); *Bundel 585. Brieven G 4*, p. 483 (brief van 2 Juni 1764).

zich wel eens beriep bij de beoordeeling van Beugnet's teekeningen[189].

Ondanks den goeden wil, waarvan hij steeds getuigde, aanvaardde deze laatste toch niet goedschiks kwaadschiks de critiek, welke op zijn teekeningen werd uitgebracht. In zijn brief van 27 Augustus 1764, waarmede de verzending van de laatste zes Missaal-illustraties werd aangekondigd, verdedigde hij zelfs zijn werk met een zekere hartstochtelijkheid. Uit hetzelfde epistel ervaren we dat, met uitzondering van 'De Boodschap', waarvan de idee ontleend werd aan 'Mr. Le Moyne' (Jean-Baptiste; Parijs 1704-1778?), al deze bladen naar eigen inventie waren uitgevoerd, en dat Guerin hem tien modellen van 'une petite suite de mêmes sujets de petit format' had overhandigd, waarvan het frontiscipe den titel 'Horae Diurnae' droeg[190].

Enkele dagen later (7 September) meldde Moretus goede ontvangst van Beugnet's teekeningen. Deze mocht niet denken dat er bij de critiek, die op zijn werk werd uitgebracht, vooringenomenheid of negatieve 'passie' in het spel was. In strijd met wat de kunstenaar veronderstelde, was de man wiens oordeel ingeroepen werd, een belangloos iemand die slechts de teekenkunst beoefende 'par genie, ne travaillant pour qui que ce soit'. In afwachting dat de pas toegekomen teekeningen in denzelfden onbevooroordeelden zin zouden bekeken worden, stuurde Moretus hem een tegoed van 300 pond, op te halen bij Banquet en Mallet, zijn bankiers te Parijs, en verzocht hij om prijsopgave voor de kleine Diurnaal-suite[191].

In den loop van diezelfde maand (17 September) stuurde ook Hendelot een proefdruk van 'De Verrijzenis' naar Antwerpen. Wij vernemen dat hij twee en half tot drie maand noodig had om dusdanige Missaal-prenten te voltooien, wat voorzeker geen record te noemen is, doch hem andermaal de gelegenheid bood te wijzen op de slechte remuneratie van zijn werk. Doch daar Moretus een speciale vergoeding in 't vooruitzicht had gesteld, zou hij zich inspannen om hem naar best vermogen te dienen. Ook hoopte hij

(189) *Ibidem. Bundel 585. Brieven G4*, p. 491 (brief van 1 Juli 1764); *Bundel 288. Brieven 1762-1767*, fol. 82 v° en 83 r° (brief van 27 Juil 1764).

(190) *Ibidem. Bundel 534. Brieven B 8*, p. 366 e.v.

(191) *Ibidem. Bundel 288. Brieven 1762-1767*, fol. 87 r° en v^{o}.

dat hem het snijden van de Diurnaal-prentjes, die hij bij Beugnet had gezien, zou worden opgedragen. Op 14 October volgde de proefdruk van 'De Boodschap'[192].

De drukker bij wien stilaan de lust verging om met de kunstenaars te discussieeren, deed eens te meer beroep op Guerin en De la Tour om met die lastige vogels te onderhandelen. Hij zond hun de zes teekeningen van Beugnet met het verzoek de aanmerkingen, die hij er op te maken had, aan dezen laatste te willen overbrengen. Hij meende dat zulks meer indruk zou maken, daar hij had vastgesteld dat aanmerkingen, wanneer ze van hemzelf uitgingen, den artist, wiens eerste werken hij overigens beter vond dan deze laatste, schenen te kwetsen.

Ook Hendelot's werk was onevenwichtig, oordeelde hij. In geen geval mocht deze zijn gravures aan leerlingen toevertrouwen, want met de verluchting van den Missaal wenschte hij geen blaam op te loopen. Guerin en De la Tour moesten maar eens onderzoeken wat hem bij den vastgestelden prijs als toeslag kon gegeven worden, want hij zag er niet tegen op om behoorlijk werk ook behoorlijk te betalen. Meteen werd ook geïnformeerd naar de teekeningen en gravures van de vier vignetten, waarvan de modellen sinds geruimen tijd aan de Fransche boekhandelaars waren toevertrouwd[193].

Toen Moretus op 21 November met den plaatsnijder afrekende, kon hij evenwel niet nalaten hem meteen tot meer perfectie aan te sporen, hoewel hij toegaf dat de laatste twee prenten ('De Verrijzenis' en 'De Boodschap') beter gesneden waren dan de vorige. Doch in voorstellingen van kleine voorwerpen meende hij nog steeds de hand van een leerling te zien. Tevens deelde hij mede dat de rest van Beugnet's teekeningen kon afgehaald worden bij Guerin en De la Tour, aan wier oordeel het was overgelaten het bedrag van den toeslag vast te stellen[194].

Hoe groot dit bedrag was, zullen we verder leeren. In elk geval schonk het den graveur algeheele voldoening, vermits hij op 3 Januari 1765 aan den drukker schreef dat het zijn stoutste verwachtingen overtroffen had. Bovendien verzekerde hij Moretus

(192) *Ibidem. Bundel 589. Brieven H 4*, pp. 325 en 329.

(193) *Ibidem. Bundel 288. Brieven 1762-1767*, fol. 95 r° (brief van 2 Nov. 1764).

(194) *Ibidem*, fol. 96 v°.

van zijn algeheele toewijding tot het werk en dat buiten hemzelf geen mensch er de hand had aan gehad[195].

Was er in den loop van dit jaar iets speciaals met Moretus aan den gang? Er is alsdan een zekere nalatigheid te bespeuren in het verzorgen van zijn Parijsche relaties, wat vast niet zijn gewone manier van handelen was.

Zoo moest Beugnet hem op 11 Maart 1765 voor de vierde maal vragen of hij de Diurnaal-teekeningetjes ontvangen had, die hem een paar maanden voordien waren toegestuurd. Verontrust door dit ongewone zwijgen, had de kunstenaar zich tot de heeren Guerin en De la Tour gewend, doch ook deze hadden hem gezegd sinds November niets meer uit Antwerpen te hebben vernomen. In afwachting drong hij aan op de betaling van 150 pond, zijnde het honorarium voor het geleverd werk[196].

Weinige dagen nadien verontschuldigde de drukker zich. Hij had Beugnet's brieven ontvangen en de teekeningen ter beoordeeling overgemaakt aan de personen, die zich daarmede gelastten. Het uitblijven van hun uitspraak was de oorzaak geweest van zijn lang zwijgen. Wat niet belette dat de teekenaar reeds betaald had moeten zijn. Daarom moest hij zich maar tot de firma Guerin en De la Tour wenden, die hem, in zijn naam, wel het verschuldigd bedrag zouden uitkeeren. Meteen vroeg hij aan deze heeren zijn beste groeten over te maken en hun te zeggen dat hij ze in den loop van de eerstvolgende dagen zou schrijven[197].

Van dit schrijven kwam evenwel niets terecht, zelfs niet wanneer De la Tour hem op 15 November 1765 met een gedrukten omzendbrief het overlijden meldde van zijn schoonvader en vennoot Guerin, gestorven aan een ‘épanchement de bile dans le sang’[198].

Ook tegen Hendelot, die er voordien regelmatig van langs kreeg voor zijn traagheid of de onvolmaaktheid van zijn werk, trad hij niet meer op met de gebruikelijke energie.

Nochtans had hij in den aanvang van Mei Cottignies op hem afgestuurd om de nog niet gegraveerde teekeningen, die hij

(195) *Ibidem. Bundel 589. Brieven H 4*, p. 333 e.v.
(196) *Ibidem. Bundel 534. Brieven B 8*, p. 58.
(197) *Ibidem. Bundel 288. Brieven 1762-1767*, fol. 99 r° (brief van 16 (?) Maart 1765).
(198) *Ibidem. Bundel 585. Brieven G 4*, p. 495.

wenschte toe te vertrouwen aan een sneller werkend plaatsnijder, op te vorderen. Hendelot had evenwel geweigerd ze af te staan, zich beroepend op het feit dat de drukker geen termijn voor het voltooien van de reeks had gesteld. Naar aanleiding van dit incident zond Hendelot aan Moretus een uitvoerigen brief, waarin hij proefdrukken sloot van ‘De Nederdaling van den H. Geest’ en ‘Christus aan het Kruis’ en zijn langzaam vorderen toeschreef aan den aard van het werk, aan de korte winterdagen, die nu gelukkig achter den rug waren, en vooral aan de ziekte van zijn oude moeder, wier verzorging hem bestendig in beslag genomen had(199).

Op dezen brief reageerde de drukker zonder de te verwachten heftigheid. Weliswaar had hij een en ander af te dingen op die beide proefdrukken, doch bij dezelfde gelegenheid zond hij aan den kunstenaar een geëndosseerden wisselbrief, dien hij op den vervaldag (22 Mei) kon aanbieden bij de desbetreffende firma. Mocht hij daarmede last ondervinden of de formaliteiten niet kennen, dan moest hij zich wenden tot de heeren Banquet en Mallet, zijn bankiers te Parijs. Die zouden dan het zaakje wel voor hem opknappen(200).

Na de blijkbaar weinig vriendschappelijke woordenwisseling met Cottignies en na het mislukken van de opdracht die deze in Moretus' naam te vervullen had gehad, was deze brief van een bijna onthutsende gemoedelijkheid en als het ware van tegemoetkoming aan de zorgen van iemand, die tot dusverre weinig reden tot bevrediging had gegeven. Hendelot zelf was er door verrast en schreef, naar aanleiding van het toezenden van den proefdruk van ‘De Aanbidding der Koningen’: ‘J'ai été surpris de voir que ma lettre a produit un effet tout contraire à celui que j'en aurai dû attendre; ma mère et moi nous vous en faisons mille remercimens’(201).

(199) *Ibidem. Bundel 589. Brieven H 4*, p. 337 e.v. (brief van 2 Mei 1765).

(200) *Ibidem. Bundel 288. Brieven 1762-1767*, fol. 107 r° (brief van 17 Mei 1765).
Het bedrag van dezen wisselbrief was 300 pond. Moretus betaalde dus 150 pond voor ieder van beide kopersneden. Bij overeenkomst was dit bedrag op 90 pond gesteld. Zoodat de toeslag, waarvan hiervoor sprake was, 60 pond het stuk bedroeg.

(201) *Ibidem. Bundel 589. Brieven H 4*, p. 341 e.v. (brief van 31 Juni 1765).

Doch op de vraag of hij iets op dien nieuwen proefdruk had aan te merken, antwoordde Moretus niet. Hetzelfde gold voor een andere voorstelling uit dezelfde suite, die hem op 31 Augustus werd toegestuurd. En toen de kunstenaar hem op 23 October het overlijden van zijn moeder en het weldra klaar komen van een achtste onderwerp meldde, zou het nog lang duren vooraleer hij iets van zich liet hooren...[(202)].

Bij dit alles is deze onverklaarbare makheid ten opzichte van den aartstragen Hendelot wel eenigszins bevreemdend. Was Cottignies' zending slechts een manoeuver geweest om deze te intimideeren en tot meer spoed aan te zetten, en legde de drukker zich bij den toestand neer, nu er weer eenig schot in het werk scheen te komen?

In strijd met die veronderstelling hebben wij den indruk dat Cottignies' zending wel degelijk ernstig was bedoeld en Moretus werkelijk het inzicht had de nog overblijvende Missaal-teekeningen aan een ander plaatsnijder toe te vertrouwen. Doch aan wien, vermits wij weten dat er te Parijs slechts weinig uitzicht daartoe bestond en Guerin en De la Tour zelfs de vier hoogerbedoelde vignetten van een niet bij naam genoemden kunstenaar hadden moeten terugvragen?

In acht genomen wat thans volgen gaat, is er niet aan te twijfelen dat Moretus rondom dit tijdstip dacht weer te Antwerpen over een behoorlijk plaatsnijder te beschikken en na een korte wijl die hoop nogmaals moest laten varen.

Ondanks den tegenvaller met Auvray moet hij zijn oud plan niet hebben opgegeven om een Fransch kopersnijder in de Scheldestad te installeeren.

Met een zekeren BRUNET, die kunsthistorisch geen verdere sporen nagelaten heeft en woonde aan de ‘place de l'estrapade chez Mr Herbin mtre de pancion’, moeten de onderhandelingen afgesprongen zijn op grond van een contract-ontwerp van dezen kunstenaar, dat aan Moretus allerlei zware verplichtingen oplegde en hem geen enkel recht toezegde[(203)].

In dit ontwerp beriep Brunet zich op een ‘Mr Scottin’, die waarschijnlijk identiek is met den graveur JEAN-BAPTISTE SCOTIN

(202) *Ibidem*, pp. 345 en 349 e.v. (brieven van 31 Aug. en 23 Oct. 1765).
(203) *Ibidem. Bundel 734. Afdeeling Kunst*, document 46.

(1729- ?) met wien Frans-Jan Moretus eveneens in onderhandeling moet zijn geweest. Daarop wijst een niet gedateerde brief van dezen laatste, waarin verschillende prijsopgaven werden gedaan. Uit niets blijkt evenwel dat de drukker inging op diens tamelijk hooge eischen of dat hij een uitnoodiging ontving om zich te Antwerpen te vestigen(204). Daarom begrijpt men niet best waarom Scotin zich bij Brunet voor Moretus zou hebben ingespannen. Onmogelijk is het echter niet dat François Cottignies, de Antwerpsche handelaar, hier andermaal als 'Deus ex machina' optrad, temeer dat noch in het document Scotin noch in het document Brunet Moretus' naam wordt vernoemd.

Met ROBERT BRICHET werd meer succes geoogst. Deze moet in de maand April 1765 te Antwerpen toegekomen zijn, zooals blijkt uit een rekening van 20 gulden, die door Moretus op 24 April voor mondkosten van den plaatsnijder aan de herbergier Guiliam van der Hulst werd betaald. Drie dagen nadien stond de drukker aan Brichet een voorschot toe van negen gulden op rekening van te leveren koperplaten(205).

Op 17 Mei, den dag dat hoogerbedoelde makke brief naar Hendelot gezonden werd - na hem vooreerst Cottignies te hebben op den hals gestuurd voor 't opvorderen van teekeningen blijkbaar bestemd om door Brichet gesneden te worden -, moet Moretus reeds geweten hebben wat soort visch hij in de beun had... Vandaar die brief zoo zalvend als een pleister op een wonde en zonder de minste zinspeling op het pas voorbije incident!

Intusschen moest aan Brichet voorschot na voorschot verleend worden. Op 12 Juni stond hij reeds voor 84 gulden 14 3/4 stuivers in het krijt, waarop voor geleverd werk slechts 45 gulden en 17 1/2 stuivers konden afgetrokken worden. En almaar ging hetzelfde spelletje door; zoodat de verhouding tusschen plaatsnijder en drukker erg onaangenaam werd(206). Zulks blijkt uit Brichet's bedelbrief van 16 Juli daaropvolgend(207). Doch eens te meer liet Moretus zich overhalen.

(204) *Ibidem*, document 91.
(205) *Ibidem*, document 45.
(206) *Ibidem*, document 44.
(207) *Ibidem. Bundel 539. Brieven B 13*, p. 363.

Op 1 Augustus rekende hij definitief af met dien onguren kwant. Op dit oogenblik waren weeral 90 gulden en 17 1/4 stuivers aan voorschotten uitgekeerd, waarop slechts voor 52 gulden en 5 1/4 stuivers arbeid was gepresteerd, zoodat op het debet van den plaatsnijder nog 38 gulden en 12 stuivers bleven staan. Niettemin stond de drukker hem in klinkende munt nog de som van 21 gulden voor zijn terugreis toe, in de hoop daarmede van hem verlost te zijn(208).

Doch Brichet besliste er anders over en bleef nog enkele weken te Antwerpen rondslingeren. Het geld voor de terugreis werd netjes opgemaakt en ten einde raad riep hij op 23 Augustus Moretus' clementie in voor een bedrag van twintig gulden, andermaal bestemd om de onkosten van zijn terugkeer naar Parijs te dekken. Moest zijn bede niet aanhoord worden, dan bleef geen anderen uitweg over dan de dood... Ook Mevrouw Moretus ontving een gelijkaardig epistel om het hart van haar echtgenoot te vermurwen(209).

Bij al zijn wanhoopsbetuigingen en ondanks zijn verklaring dat hij zijn lot - afhangend van Moretus' beslissing - in zijn herberg zou afwachten, was Brichet op stap toen een bediende van den drukker zich aldaar aanbood. Zulks ervaren we uit een brief dien Brichet den volgenden dag aan zijn voormaligen opdrachtgever zond en waaruit we nog vernemen dat hij zijn bed, dat Moretus' eigendom was, voor zes en vijftig gulden aan zijn hospes had verkocht, zoogezegd om nog verschuldigde ziekte- en mondkosten te betalen(210).

Nadien verliezen we het spoor van dit onsmakelijk heerschap. Waaruit kan besloten worden dat Moretus andermaal in zijn beurs tastte om zich uiteindelijk van dien vlegel te ontdoen.

Op de keerzijde van een schuldbrief teekende de Plantijnsche boekhouder voor Brichet een totaal-debet aan van 59 gulden en 18 stuivers, ‘benevens een bedt die hem hebbe gegeven ende door mij betaelt ter somme van [niet aangeduid]’(211), en in zijn

(208) *Ibidem*, *Bundel 734. Afdeeling Kunst*, document 43 r° en v^{o}.
(209) *Ibidem. Bundel 539. Brieven B 13*, pp. 365 e.v. en 371.
(210) *Ibidem*, pp. 369 en 373.
(211) *Ibidem. Bundel 734. Afdeeling Kunst*, document 44 v°.

kasboek voegde hij er melancholisch aan toe ‘aan hem ter leeninge geavanceert sonder hope van recouvre’...[212].

Bij dit alles verwierf deze avonturier in lateren tijd een niet te onderschatten faam. Van 1780 tot 1790 vertoefde hij zelfs te Sint Peterburg, waar hij de portretten graveerde van Alexander I, Catherina II en andere keizerlijke personages[213]. Voor de Plantijnsche Drukkerij daarentegen bepaalden zich zijn prestaties bij het uitvoeren van enkele copieën en het opknappen van vermoeide koperplaten.

Ten slotte moest Frans-Jan Moretus door zijn Parijsche correspondenten zelf uit zijn maandenlange zwijgzaamheid gerukt worden...

Op 6 Maart 1766 moest De la Tour hem aan zijn brief van November herinneren, waarmede hij het afsterven van zijn schoonvader aangekondigd had. Hij beriep zich op Moretus' ‘souvenir’ en stuurde hem een rekening, welke overigens in het voordeel van den drukker uitviel[214].

Weinige dagen later (17 Maart) was het Hendelot die zich (voor de zooveelste maal!) verontschuldigde voor het lange uitblijven van zijn werk. De in October beloofde proeve van het achtste onderwerp had hij nog niet kunnen zenden, daar hij deze koperplaat terzijde had gelegd om zich te kunnen wijden aan het gecompliceerde negende onderwerp, de voorstelling van ‘Allerheiligen’. Een reeks uitvluchten werden natuurlijk aangevoerd om die vertraging te stoffeeren: de lange en strenge winter, welke de arbeidsdagen kort hadden gemaakt, de drukte rond het overlijden van zijn moeder, een reis die hij voor een erfeniskwestie naar haar streek had moeten doen, enz. Doch ten slotte kwam de werkelijke aanleiding tot dezen brief voor den dag, toen hij verklaarde in geldverlegenheid te verkeeren en een voorschot vroeg om het werk te kunnen voortzetten. Zooniet zou hij zich verplicht hebben gezien ander, op korteren termijn loongevend werk te aanvaarden, wat zeker niet van aard zou zijn geweest om de voltooing van Moretus' koperplaten te bevorderen...[215].

(212) *Ibidem. Bundel 842. Kasboek 1759-1773*, p. 335.
(213) THIEME-BECKER, *Künstler-Lexikon*, V, p. 8.
(214) *Plant. Archief. Bundel 585. Brieven G 4*, p. 500 e.v.
(215) *Ibidem. Bundel 589. Brieven H 4*, p. 353 e.v.

Ondanks den nederigen toon, waarin hij was gesteld, was deze brief niet vrij te pleiten van een zekeren druk, die aan chantage grensde. De graveur mocht zich dan ook aan een heftige repliek verwachten. In plaats daarvan was Moretus' antwoord zeer bezadigd en als 't ware een beroep op de goede menschelijke eigenschappen van den kunstenaar. Eerst en vooral condoleerde hij hem om 't afsterven van zijn moeder. Hij had hem nooit geld geweigerd, zei hij, en zou het thans ook niet doen, op voorwaarde dat vooraf een volledig overzicht gegeven werd van wat er tot dusverre afgeleverd was. Maar intusschen moest Hendelot begrijpen wat een enorm nadeel hij hem berokkende. Het sinds lang afgedrukt werk wachtte slechts op de illustraties om in den handel te worden gebracht, en mocht er geen vooruitzicht zijn dat de resteerende koperplaten snel zouden afgewerkt zijn, dan moesten de overblijvende teekeningen naar Antwerpen gezonden worden om ze aldaar te laten graveeren. Waarop Hendelot met de gebruikelijke verontschuldigingen het gewenschte overzicht gaf en de teekening met Maria's Hemelvaart naar Antwerpen stuurde(216).

De la Tour moest ruim een maand wachten vooraleer hij weer een levensteeken ontving. Ook hij werd gecondoleerd om het afsterven van zijn schoonvader en vennoot en Moretus hoopte van ganscher harte dat in verloop van tijd hun correspondentie zou hernemen ‘pas tant a l'egard de ce qui me concerne, zei hij, mais que vous vous trouviez parmis vos amis’. Meteen hief hij over Hendelot's traagheid en de schade, welke hem daardoor berokkend werd, een bittere weeklacht aan(217).

Doch weldra vond Moretus in zijn correspondentie met Hendelot den ouden energieken toon terug. ‘Vous me faites bien des protestations et vantez les égards que j'ay pour vous, schreef hij verbitterd, mais vous n'y correspondez pas par effect. Je vous ay remis en avance a peut pres le montant de tout l'ouvrage et vous avez negligé a me le fournir’. Thans had hij nog vijf maanden uitstel voor de algeheele voltooiing gevraagd, wat Moretus een ‘terme bien long’ vond, in acht genomen de schade, welke hem

(216) *Ibidem. Bundel 288. Brieven 1762-1767*, fol. 142 v° (brief v. 22 Maart 1766); *Bundel 589. Brieven H 4*, p. 369 e.v. (brief v. 13 April 1766).

(217) *Ibidem. Bundel 288. Brieven 1762-1767*, fol. 145 v° (brief v. 12 April 1766).

daardoor berokkend werd. Thans hoopte hij echter dat de kunstenaar woord zou houden. Daarom mocht hij honderd pond voorschot bij De la Tour gaan ontvangen, die meteen op de hoogte werd gebracht(218).

Maar daarmede zou de miserie met dien temerigen lammeling niet ten einde zijn. Wel integendeel. Want weldra moest de drukker opnieuw van leer tegen hem trekken, omdat hij op een vignet met de voorstelling van 'De H. Drievuldigheid', dat hem bij hoogdringendheid was besteld, de Zoon Gods aan de linkerhand van zijn Vader had geplaatst, 'ce qui est directement contre la foy', merkte de drukker terecht aan. 'Pour qu'une telle absurdité ne sorte de mon Imprimerie', vervolgde hij met onverholen ergernis, moest het plaatje opnieuw gesneden worden. Had de graveur dan het model uit 't oog verloren dat hem daarvoor speciaal was toegestuurd(219)?

Hierop volgden eens te meer de gebruikelijke excuses en uitvluchten. Op 8 Juni ging dan eindelijk weer eens een proefdruk, ditmaal van 'Christus' Hemelvaart', naar Antwerpen. Die van 'Allerheiligen' kon er nog niet aan toegevoegd worden, daar de graveur thans met het hersnijden van het Drievuldigheid-vignetje bezig was. Op 31 Juli was dit vignetje voltooid, doch met 'Allerheiligen' stond het nog even ver. Hendelot bereed thans een ander stokpaard om zijn traagheid te verschoonen. 'Bien des raisons, beweerde hij, m'exposent à être moins prompt qu'un autre, étant obligé de me servir moi même en toutes choses soit pour la vie et les autres soins de mon ménage / / joignez à cela le déplaisir de me voir sans société et le chagrin que me cause une épouse sans conduite et sans amitié pour moi, tout cela m'accable quelquefois et me rend lennuy de ma solitude très désagréable, etc. etc.'; bovendien achtte hij de teekeningen van Beugnet, waarmede hij aanvankelijk zoo hoog had opgeloopen, niet alle van aard om er behoorlijke gravures naar te snijden. Op 7 Augustus kon het koperplaatje van de H. Drievuldigheid, alsmede de koperplaten van 'Christus' Hemelvaart', 'De Aanbidding der Koningen' en

(218) *Ibidem*, fol. 147 r° en v^{o} (brieven v. 28 April 1766).

(219) *Ibidem*, fol. 149 v° (brief v. 16 Mei 1766).

'De Aanbidding der Herders' aan Cottignies overhandigd worden. Gevoegd bij de vijf, die reeds in zijn bezit waren, beschikte de drukker dus enkele dagen nadien over acht koperplaten op de tien, die hij voor zijn Missaal-druk in-folio liet vervaardigen. Daar Hendelot een teekening had teruggestuurd, bleef er hem dus nog eene te graveeren over, welke hij andermaal beloofde in den kortst mogelijken tijd op de plaat te zullen brengen(220).

Om wat schot in 't werk te krijgen was intusschen ook De la Tour gemobiliseerd geweest, doch gewikkeld in erfenisaangelegenheden veroorzaakt door het afsterven van zijn schoonvader die, zei hij, zijn zaken grondig in de war hadden gestuurd, had hij op zijn beurt geruimen tijd Moretus op antwoord moeten laten wachten. Hij had het gevraagd bedrag van honderd pond aan Hendelot uitgekeerd en deze zijn traagheid verweten. Maar 't was in Moretus' belang, oordeelde hij, op dezen man druk uit te oefenen en hem te behouden. 'Ses confrères, herhaalde hij voor de zooveelste maal, ne sçavent à qui entendre à force d'ouvrage et mettent leurs talens à un prix si haut, si exhorbitant, si déraisonnable que l'on ne peut y atteindre'. En hij besloot als 't ware met een zucht: 'La folie du siècle se montre en tout'(221).

De afdrukken van Hendelot's koperplaten, welke Moretus hem ter beoordeeling had toegestuurd, hadden ook hem niet voldaan; 'il s'en faut', beklemtoonde hij. Daarom had hij ook aan den graveur gezegd meer zorg aan zijn werk te besteden, doch deze had hem geantwoord dat zijn honoraria niet in verhouding waren met de vereischte inspanning. Waarop De la Tour had gerepliceerd dat een rechtvaardig en schappelijk mensch als Moretus niet zou nalaten hem behoorlijk te vergoeden, indien hij door zijn prestaties diens algeheel vertrouwen vermocht te winnen. Doch andermaal spoorde de Fransche boekhandelaar tot voorzichtigheid aan: 'Les graveurs qui donnent le ton à Paris, zei hij, si vous étiez entre leurs mains, Monsieur, vous demanderoient 400 □ et plus par planche et ceux d'un rang moins élevé exigeroient 300 □.

(220) *Ibidem. Bundel 589. Brieven H 4*, pp. 357 e.v., 361 e.v., 365 (brieven v. 8 Juni, 31 Juli en 7 Aug. 1766).

(221) *Ibidem. Bundel 585. Brieven G 4*, pp. 503 e.v. (brief v. 23 Juni 1766).

Je vous avoue que je crains et redoute cette sorte d'artistes qu'il faut prier en leur donnant de gros payemens'[222].

En De la Tour overdreef niet, want de prijzen van voornoemden Jean-Baptiste Scotin klopten ongeveer met deze opgaven.

Op 21 November 1766 beantwoordde Frans-Jan Moretus de brieven van Hendelot en De la Tour. Eerstgenoemde, vond hij, had zich geenszins te beklagen. Ondanks den overeengekomen prijs was hij steeds bereid geweest het werk te betalen naar gelang de perfectie van de uitvoering. In dit opzicht had hij steeds De la Tour's oordeel gevolgd. Doch sommige koperplaten werden slechts gebruikt daar hij over geen andere beschikte. Daarom werd de graveur eens te meer aangemaand meer zorg te besteden aan zijn werk en er wat meer spoed achter te zetten. En Moretus moet wel zeer in 't nauw gezeten hebben, vermits hij aan den snijder beloofde de op zijn verzoek weergezonden teekening terug te sturen, zoogezegd daar hij er aan hield dat al de Missaal-prenten van eenzelfde hand zouden zijn. Bij wijze van tegemoetkoming kon Hendelot, die andermaal in geldverlegenheid zat en na het afwijzen van een proefdruk van 'Allerheiligen' door De la Tour, dreigde het werk te zullen stilleggen, vijftig pond bij dezen laatste gaan ontvangen, die overigens daarvan verwittigd werd en nagenoeg dezelfde klachten te aanhooren kreeg[223].

Op 12 Februari 1767 was voornoemde koperplaat, na er de noodige verbeteringen aan toegebracht te hebben, dan eindelijk afgewerkt. Doch om de teekening te graveeren, welke Moretus hem beloofd had te zullen terugsturen, stelde Hendelot nieuwe eischen. Voor minder dan 150 pond zou hij het werk niet aanvatten. Dit bedrag was weliswaar hooger dan de eertijds overeengekomen prijs, doch aan de hand van allerlei argumenten en berekeningen, beweerde hij honderd twintig pond aan de geheele opdracht te hebben ingeschoten[224].

Willens en onwillens moest Moretus aan Hendelot's eisch vol-

(222) *Ibidem. Bundel 286. Brieven 1753-1775*, fol. 195 r° (brief v. 5 Juli 1766); *Bundel 585. Brieven G 4*, p. 507 (brief v. 13 Aug. 1766).

(223) *Ibidem. Bundel 288. Brieven 1762-1767*, fol. 163 r° en v°; *Bundel 589. Brieven H 4*, p. 373 e.v. (brief v. 2 Nov. 1766).

(224) *Ibidem. Bundel 589. Brieven H 4*, p. 377 e.v.

doen. Hij zond hem de teekening van ‘Maria's Hemelvaart’, drong er voor de zooveelste maal op aan dat zij zoo snel mogelijk op de plaat zou worden gebracht opdat de reeks met uitzondering van het titelvignet zou voltooid zijn en verzocht hem, indien hij in 't bezit mocht zijn van de teekening van dit laatste, ze zoohaast mogelijk ter goedkeuring naar Antwerpen te sturen(225).

En... eens te meer verklaarde Hendelot zich bezield door niet te remmen ijver. Weliswaar had hij thans enkele platen ‘du grand Ouvrage de l'Encyclopédie’ op 't getouw, doch die zou hij laten liggen om te werken aan Moretus' opdracht. Mits een behoorlijke vergoeding verklaarde hij zich bovendien bereid de door hem gesneden platen op te knappen, indien zij na den eersten druk teekens van vermoeienis zouden geven(226).

Waarop Moretus hem een assignatie van 50 pond op De la Tour geworden liet en er op drukte dat al die vooruitbetalingen geen aanleiding mochten zijn om het werk in den steek te laten(227).

Doch zeven maanden nadien (26 Februari 1767) was er nog niets terecht gekomen van al die schoone beloften. De inlossing ervan scheen verder af dan ooit. Eenerzijds de minderwaardigheid van de teekening, en anderzijds het geldgebrek waarin hij verkeerde, hadden Hendelot weerhouden, zei hij, de gravure aan te vangen. Doch de drukker moest zich niet verontrusten. Alles zou wel terecht komen, want in den loop van de eerstvolgende maanden had hij (Hendelot) belangrijke bedragen in 't vooruitzicht, die het hem mogelijk zouden maken ongehinderd voor Moretus te werken. Intusschen had hij allerhande minder belangrijke opdrachten moeten aanvaarden om het hoofd boven water te houden, wat hem ten zeerste verdroot, doch waaraan geen ontkomen mogelijk was geweest. Daarom hoopte hij dat Moretus de zaak filosofischer zou opnemen dan de Heer De La Tour, die hem met scheldwoorden overladen had, zoodat hij besloten was nooit meer een voetstap in diens huis te zetten. Want nooit was hij door iemand zoo ruw behandeld geweest. Reeds van Mr Guerin had hij indertijd menige

(225) *Ibidem. Bundel 289. Brieven 1767-1777*, fol. 16 v° en 17 r° (brief v. 17 Juli 1767).
(226) *Ibidem. Bundel 589. Brieven H 4*, p. 381 e.v. (brief v. 24 Juli 1767).
(227) *Ibidem. Bundel 289. Brieven 1767-1777*, fol. 18 r° (brief v. 8 Aug. 1767).

spotternij voor lief moeten nemen. Doch nu liep de maat over en welbeschouwd wenschte hij in die voorwaarden geen ander werk voor Moretus te aanvaarden(228).

Na weer enkele maanden geduld te hebben geoefend, werd op 18 Juni een epistel in ultimatumstijl aan Hendelot gezonden. Indien, tegen alle verwachtingen in, de gravure van 'Maria's Hemelvaart' nog niet moest aangevangen zijn, en de snijder niet het inzicht hebben mocht de plaat binnen verloop van een maand naar Antwerpen te sturen, dan moest de teekening zonder verwijl teruggezonden worden en, voegde de drukker er met nauwelijks verholen woede aan toe, 'permettez-moi que je vous dise qu'il n'est pas competant à un honnête homme de m'amuser de cette façon / ce n'est point la première fois que je vous ai remis de l'argent pour vous mettre en état pour y travailler et à quoi vous avez manqué / j'attends donc, besloot hij, votre réponse qui me convainquera j'espère de la bonne idée que mon frère m'a donnée de votre personne'(229). De sympathieën tusschen Jan-Jozef Moretus en Hendelot moeten wederkeerig zijn geweest, want deze laatste liet zelden na een brief te schrijven aan den drukker zonder er zijn 'civilités' aan diens broeder aan toe te voegen.

Op welke wijze zou de graveur zich anders dan met de gebruikelijke argumenten verontschuldigd hebben? De koperplaat was op gang gebracht, de snijder 'en chemin de ne la point quitter' en Moretus mocht ervan verzekerd zijn dat er de vereischte zorg zou aan besteed worden. Alleen stond hem de teekening niet aan en vele 'bons connoisseurs' waren het daarmede met hem eens. Al was Mr Beugnet dan ook zijn vriend, toch moest er rekening mede gehouden worden, dat deze 't ongelijk van vele teekenaars bezat om niet vooraf 't advies in te winnen van de graveurs. Zoo komt Hendelot er dan toe de teekeningen, waarmede hij eertijds zoo hoog opliep, nogmaals als minderwaardig te bestempelen,

(228) *Ibidem. Bundel 589. Brieven H 4*, p. 385 e.v. - Deze bolwassching werd op 8 Maart 1768 door De la Tour bevestigd. 'Au milieu de ses excuses tant bonnes que mauvaises je crois avoir démêlé', schreef hij, 'que comme la gravure donne beaucoup ici et qu'elle se paye follement, il se livre à des travaux qui lui sont plus utiles et qu'il laisse de côté les vôtres. J'appréhende qu'il ne tienne cette conduite longtemps encore'. (*Bundel 585. Brieven G 4*, p. 519).

(229) *Ibidem. Bundel 289. Brieven 1767-1777*, fol. 40 v°.

wat volgens hem te wijten was aan den geringen prijs die er voor betaald werd. Evenals De la Tour bleek hij goed op de hoogte te zijn van de bovenmatige honoraria welke te Parijs aan teekeningen en gravures gespendeerd werden. Eerstdaags hoopte hij voldoende bij kas te zijn om zich een behoorlijk afgewerkte teekening aan te schaffen. Hij zou er dan een gravure naar snijden en van die gravure een proefdruk naar Moretus sturen, die dan raar zou opkijken van het resultaat dat daarmede te bereiken was. Ondertusschen kon hij den juisten datum van de afwerking van 'Maria's Hemelvaart' niet bepalen, maar hij zou zijn best doen om haar te bespoedigen, want aan de goede opinie, die Moretus' broeder van hem gegeven had, wenschte hij geen afbreuk te doen...[230].

De voltooiing van deze koperplaat zou Frans-Jan Moretus niet meer beleven. Hendelot's brief, gedateerd 28 Juli 1768, kwam waarschijnlijk te Antwerpen toe toen hij reeds overleden was. Hij stierf nl. op 31 Juli 1768, in de volle kracht van zijn leven aan de gevolgen van een bloedopdrang.

* * *

Indien we, aan de hand van deze documenten, de resultaten overschouwen, welke door Frans-Jan Moretus werden behaald bij zijn overdroten inspanningen om de Plantijnsche Officina weer aan behoorlijke kopersnijders te helpen, dan was de oogst wel zeer gering.

Met de drie Heylbrouck's liepen, zooals we zagen, zijn pogingen en onderhandelingen op een sisser uit.

Van de beide Fransche graveurs, die hij te Antwerpen te werk stelde, leverde Auvray hem slechts drie prenten, waaronder een titelvignet dat nooit werd gebruikt, terwijl de onverantwoordelijke Brichet zijn tijd zoek bracht met het copieeren en retoucheeren van enkele bestaande koperplaten.

Hendelot, liet hij aanvankelijk naar D'Heur-teekeningen 16 illustraties en een titelvignet in dubbel graveeren ter verluchting van een Breviarium in-12° in vier deeltjes. Deze illustraties waren echter van zulke geringe kwaliteit dat wij niet eens de zekerheid

(230) *Ibidem. Bundel 589. Brieven H 4*, p. 389 e.v.

hebben of ze ooit werden gebruikt. Wij hebben er in elk geval geen overtuigend spoor van teruggevonden, tenzij zij identiek zouden zijn met de minderwaardige en deels geëtste prenten voor een Breviarium in-8° in één deel van 1764.

De teekenaar Beugnet leverde hem: 10 teekeningen voor den Missaal in-folio, waarvan de gravure (door Hendelot) bij zijn dood niet was voltooid; tien teekeningen voor een Diurnaal in-12°, die nog in de Plantijnsche verzamelingen worden bewaard [Inv. 329, 449-457], doch nooit gesneden werden; en ten slotte vier teekeningen voor een Canon Missae, die evenals voornoemde Missaalteekeningen pas na Moretus' dood werden geboekt(231), en zonder twijfel te vereenzelvigen zijn met de vier 'vignetten' waarvoor De la Tour aanvankelijk geen teekenaar of geen snijder vond.

Kopersneden naar deze vier teekeningen hebben wij niet teruggevonden. Ook niet het titelvignet met de voorstelling van 'De H. Drievuldigheid', dat Hendelot bij hoogdringendheid te graveeren kreeg. Over de illustraties voor den Missaal zal later gewaagd worden. Zoodat, op den keper beschouwd, en ondanks al zijn moeite, de drukker aangewezen bleef op de diensten van den Antwerpschen graveur Lodewijk Fruytiers, wiens talent hij, zooals herhaaldelijk werd vastgesteld, niet erg hoog schatte.

Aanvankelijk, zeiden we reeds vroeger, beschikte hij nog over een flinke reserve D'Heur-teekeningen. Een gedeelte ervan werd door Fruytiers op de plaat gebracht, een ander bleef tijdelijk of definitief onbenuttigd.

Onder de door Fruytiers voor Frans-Jan Moretus gesneden D'Heur-teekeningen kunnen volgende reeksen met zekerheid worden ondergebracht:

1) Elf illustraties voor een in de Spaansche taal gesteld Officium van O.L. Vrouw in-32°, gedrukt in 1762 [Inv. 40-50];

(231) *Ibidem. Bundel 842. Kasboek 1759-1773*, p. 401:

-	22 Aug. 1768. - aen Beugnet tot Parys £ 35.-.- voor diverse desseins door hem voor my geteeckent, teweten:	
	10. desseins van den missael in folio parvo... à £ 30 ider	£ 300
	& 4. ditto van Canon	£ 150
	Tourn.	£ 450
	à 56 T(ournois)	£ 35

2) Negen illustraties voor een Diurnaal in-24°, gedrukt in 1765 [Inv. 51-59];
3) Dertien illustraties voor een Breviarium in-8° in 2 deelen [Inv. 468-479; 497], die in feite copieën zijn naar de Missaalteekeningen van Richard van Orley (zie *G.P.* 25 (1947), p. 199). Eenigszins verkleind en niet altijd getrouw nagesneden, werden zij afgedrukt in een Brevarium in-8° van 1765. Gesneden volgens de oorspronkelijke afmetingen komen negen van deze dertien stuks voor in een Diurnaal in-8° van 1770, herdrukt in 1795, in beide gevallen dus na Frans-Jan's tijd.

Hierbij zijn nog te rekenen een titelvignet voor een Missaal [Inv. 13], gedrukt in 1761, en een titelvignet voor een Breviarium in-12° [Inv. 116], waarvan wij slechts het koperplaatje, doch niet het boek waarin het (mogelijk) werd afgedrukt, terugvonden.

Zeventien illustraties voor een in 't Spaansch gesteld Officium van O.L. Vrouw in-24° [Inv- 19-35], welke nog door Pieter-Balthasar Bouttats gesneden werden, verschenen pas in 1762.

Volgende D'Heur-reeksen schijnen niet alleen tijdens 't leven van Frans-Jan Moretus, doch ook later onbenuttigd te zijn gebleven:

1) Zestien illustraties voor een Breviarium in-12° in 4 deelen [Inv. 480-487; 489-496];
2) Tien illustraties voor een Breviarium in-8° [Inv. 10-12; 14-18; 257-257^{b}];
3) Elf illustraties voor een Breviarium in-8° [Inv. 144; 458-467];
4) Zeventien illustraties voor een Breviarium in-18° [Inv. 117-118; 121-135].

Hetzelfde geldt voor een paar vignetten voor Franciscaansche Officia [Inv. 137-138], terwijl voor een paar andere van dezelfde soort [Inv. 139 en 143], waarvan wij wel de koperplaatjes, doch niet de boeken terugvonden, waarin zij eventueel werden afgedrukt, niet kon worden uitgemaakt of zij door Pieter-Balthasar Bouttats of door Lodewijk Fruytiers gesneden werden.

Twee andere titelvignetten, het eene voorstellend den H. Laurentius [Inv. 1] en het tweede den H. Hieronymus [Inv. 105B] verkeeren in hetzelfde geval.

Maria-Theresia Borrekens en de laatste Moretussen

TOEN Frans-Jan Moretus overleed liet hij zes onmondige kinderen na, waaronder vijf zoontjes en een dochterje, dat anderhalf jaar oud was. Bovendien was zijn weduwe, Maria-Theresia Borrekens, in verwachting van een zevende dat enkele maanden later geboren werd en eveneens behoorde tot het vrouwelijk geslacht(232).

Ondanks haar moeilijken toestand en de zorgen voor een groot gezin, nam, tien dagen na het overlijden van haar echtgenoot, deze energieke vrouw de teugels van de aartsdrukkerij in handen en zou ze niet meer lossen tot aan haar dood.

Ook zij was zich bewust van het grootsche van de taak, die haar door het lot was opgelegd: 't bewaren van het erfgoed van Plantin en van zijn nazaten, de Moretussen. 't Is als een refrein dat telkens weerkeert in de eerste brieven die zij schrijft en waarin zij, naast het afwikkelen of voortzetten van hangend gebleven aangelegenheden, de talrijke correspondenten van het Huis den dood aankondigt van haar geliefden echtgenoot. ‘Hoe smertelyck dit ontijdig verlies moet syn kan Ued. begrypen, heet het in een van deze brieven, die in de oeffeninge van de Plantijnse druckerye [zijt ingewijd] de welcke betragte met Luyster aen myne kinderen achter te laeten’(233). Ook aan De la Tour meldde zij ‘dans la plus sensible douleur’ het afsterven van haar ‘bien-aimé François

(232) In 't geheel bracht Maria-Theresia Borrekens dertien kinderen ter wereld. Zes waren er reeds overleden voor Frans-Jan's dood. (Cf. J.B. VAN DER STRAELEN, *Geslagt-Lyste der Nakomelingen van... Christoffel Plantin*, enz. Antwerpen, 1858, p. 56 e.v.).

(233) *Ibidem. Bundel 289. Brieven 1767-1777*, fol. 44 r° (brief v. 10 Aug. 1768).

Jean Moretus', en herhaalde in voormelden toonaard dat zij zou trachten 'notre Imprimerie Plantinienne' te behouden 'en toute sa splendeur à nos [ses] enfans'. In verband met de diensten, welke de Franschman zoo onbaatzuchtig aan wijlen haar echtgenoot had bewezen, vroeg zij hem op haar beurt haar tolk te willen zijn bij den graveur Hendelot om hem aan te sporen de laatste koperplaat voor den Missaal met de noodige zorg en den vereischten spoed af te werken. 'Het onderwerp mishaagt hem, zegde zij, en komt hem ondankbaar voor uit hoofde van de vele kinderen welke de H. Maagd omringen, maar in al onze werken werd deze illustratie op die manier behandeld'(234).

Ook aan Hendelot stuurde zij met gelijken bode een verzoenenden brief. 'Ik maak u geen enkel verwijt over uw traagheid om de laatste koperplaat af te werken, schreef zij hem, omdat ik, uw schuldbewustzijn in acht nemend, mij vlei met de hoop dat gij het werk niet zult onderbreken en er uw beste krachten aan besteden zult. Ik geloof niet, voegde zij er diplomatisch aan toe, dat de Heer Beugnet zich over onze honoraria te beklagen heeft gehad, en bevalt u zijn teekening niet, dan hoop ik er in de toekomst te kunnen zenden waaraan u meer genoegen beleven zult'(235). Talent om de hoeken af te ronden en door 't vooruitzicht van een meer begeerd hapje de kunstenaar uit zijn tent te lokken, kan aan dit voorzichtig en toch positief gesteld epistel niet ontzegd worden.

Ongelukkig vielen deze goede woorden in onvruchtbaren grond omdat Hendelot zijn nieuwen 'tegenstander' (een vrouw!) onderschatte en poogde van zijn (haar) veronderstelde zwakheid te profiteeren.

De la Tour had over dien wijdloopigen en onbetrouwbaren femelaar geen illusies meer. Tot zijn oprecht leedwezen kon hij aan de weduwe van zijn betreurden vriend den gevraagden dienst niet bewijzen. In Maart of April, zei hij, had hij den graveur reeds een flinke bolwassching gegeven voor zijn traagheid en zelfs luiheid. Daar hij hem sinds lange jaren kende en zijn vader gedurende vijftien jaar in zijn drukkerij had gewerkt, had hij gemeend

(234) *Ibidem*, fol. 44 v° (brief v. 13 Aug. 1768).

(235) *Ibidem*, fol. 45 r° (brief v. 13 Aug. 1768).

het recht te hebben hem vrijuit zijn meening te zeggen. Naar aanleiding van Maria-Theresia's verzoek had hij hem een briefje geschreven om te zijnent aan te loopen, waarop de graveur in hoogst onbeschaamde termen had geantwoord. ‘Al de artisten hier, verklaarde hij, zelfs de middelmatigste, zijn hooghartig en verwaand: onderhavige [nl. Hendelot], hoewel zonder veel talent, werd bedorven door het voorbeeld’. Misschien kon hij tot meer spoed aangezet worden door hem een vergoeding van een tiental ducaten voor te spiegelen, doch wat zijn eischen ook mochten zijn, Maria-Theresia moest er op waken hem geen gulden te overhandigen zoolang de koperplaat niet naar wensch beeindigd was(236).

Deze raad werd ingevolgd en op 15 September 1768 beloofde Maria-Theresia den graveur een speciale belooning van acht Fransche ducaten te zullen toestaan indien de koperplaat klaar kwam binnen een tijdverloop van zes weken(237). Daar deze evenwel op 28 November nog niets van zich had laten hooren, wendde zij zich tot haar bankiers Banquet en Pache te Parijs met het verzoek Hendelot te ontbieden en hem te vragen of hij ja of neen de plaat wenschte te voltooien. Zoo ja, dan mocht haar belofte geconfirmeerd worden, doch voorschotten mochten in geen geval worden uitgekeerd. In tegengesteld geval moest de teekening onmiddellijk worden teruggestuurd(238).

Pas op 4 Maart 1769 gaf de graveur een teeken van leven. De gewone verontschuldigingen en uitvluchten ontbraken natuurlijk niet. Aan den Heer Mallet, die hem ontboden had, had hij zijn woord gegeven de plaat tegen midden Februari af te werken. Doch allerlei omstandigheden hadden er anders over beslist. In zijn brief sloot hij een proefdruk van de plaat en hoopte dat deze Mevrouw Moretus zou bevallen. Tot zijn verbazing had hij van den Heer Mallet vernomen dat hem bij het afleveren van de koperplaat een goudstuk zou overhandigd worden, wat hij slechts beschouwen kon als het bedrag van de buitengewone vergoeding die hem was toegezegd. Blijkbaar was Mevrouw Moretus onwetend

(236) *Ibidem. Bundel 585. Brieven G 4*, p. 523 e.v. (brief v. 24 Augustus 1768).

(237) *Ibidem. Bundel 289. Brieven 1767-1777*, fol. 48 v°.

(238) *Ibidem*, fol. 54 r°.

van het feit dat hem voor het graveeren van deze plaat door wijlen haar echtgenoot 150 pond was toegestaan, waarop hij tot dusverre slechts 50 pond ontvangen had. Hoewel hij den Heer Mallet beloofd had de plaat te zullen afleveren alvorens betaald te zijn, was hij intusschen van meening veranderd en wenschte haar niet af te staan alvorens hem een schuldbekentenis in regel ten beloope van 100 pond overhandigd was. En terugkeerend tot de speciale vergoeding die hem was toegezegd, verklaarde hij met een zekere impertinentie, dat dit goudstuk slechts zou volstaan om het port te dekken van de vele brieven die hij uit Antwerpen ontvangen had(239).

Toen deze brief in de Scheldestad toekwam was Maria-Theresia Borrekens juist in 't kraam gekomen van haar dochtertje Maria-Mechtildis-Jozefa, geboren op 7 Maart 1769(240). Wat niet belette dat deze kranige vrouw, twee dagen nadien opdracht gaf aan een bediende om Hendelot op enkele tekortkomingen in zijn werk te wijzen met het verzoek deze te corrigeeren. Eenmaal volledig hersteld, zou zij niet nalaten hem de vereischte voldoening te geven(241).

Deze voldoening zou de graveur bekomen op een geheel andere basis dan hij had verwacht... Op 25 Maart stuurde Maria-Theresia hem nl. een uittreksel van zijn loopende rekening, waarmede zij zwart op wit bewees dat op die 150 pond reeds £ 142-17 waren uitgekeerd, zoodat hem, afgezien van voormelde gratificatie, nog een tegoed overbleef van zeven pond en drie stuivers. Zij hoopte dat aan de plaat thans de noodige verbeteringen zouden toegebracht zijn en Hendelot ze aan den drager van onderhavige boodschap zou overhandigen(242).

Daar zij het zaakje echter niet betrouwde en tegenkantingen vreesde van den graveur, stuurde zij vooraf haar boodschapper naar Banquet en Pache met het verzoek kennis te willen nemen van haar epistel aan Hendelot, en haar afgevaardigde, ‘un ami qui doit se

(239) *Ibidem. Bundel 589. Brieven H 4*, p. 393 e.v.
(240) J.B. VAN DER STRAELEN, *op. cit.*, p. 57.
(241) *Plant. Archief. Bundel 289. Brieven 1767-1777*, fol. 62 r° (brief v. 9 Maart 1769).
(242) *Ibidem*, fol. 62 v°.

rendre en votre ville', met alle middelen te willen steunen[243].

Gelukkig waren, in strijd met de 'normale' handelwijze van den graveur, op dit oogenblik de gewenschte verbeteringen aan de plaat toegebracht. Zulks blijkt uit diens epistel van 22 Maart, dat blijkbaar dat van Maria-Theresia kruiste. Daarin sloot hij een nieuwen proefdruk en hoopte dat het thans bereikte resultaat zijn opdrachtgeefster zou voldoen. Voor ander werk waarop zij vroeger had gezinspeeld, moest zij geen nieuwe teekeningen laten aanmaken, tenzij zij bereid was buitensporige sommen te besteden. De illustraties voor haar drukken konden evengoed gecopieerd worden naar die der meesters van de Fransche kopersnede. Wellicht zouden de formaten niet steeds passen doch dit kon wel verholpen worden mits enkele bijkomende onkosten. Ten titel van proef stuurde hij zelfs 'une épreuve d'un petit Bréviaire', waarvan de onderwerpen gloednieuw waren, zei hij, 'et composés par un très habile homme'[244].

Op dit voorstel dat den gemakzuchtigen Hendelot ten voeten uit karakteriseert, wenschte Maria-Theresia niet in te gaan. Zij stuurde hem het proefje terug dat zij zeer netjes vond, doch verklaarde zich 'pour bien des raisons... indéterminé(e)' om nieuwe werken te laten snijden. Zij hoopte dat de hh. Banquet en Pache hem de nog verschuldigde bedragen van één goudstuk en zeven pond hadden uitgekeerd en dat daarmede hun rekening definitief afgesloten was[245].

Waaruit we dan ervaren dat de plaatsnijder voor Maria-Theresia's argumenten betreffende de betaling van de koperplaat moet zijn gezwicht; deze laatste veilig in haar handen kwam, en dat zij zich gelukkig achtte verlost te zijn van een vervelend heerschap, dat vijf jaar noodig had om 10 Missaal-prenten te voltooien.

* * *

Dat Maria-Theresia Borrekens, na al die onverkwikkelijke avonturen, geen lust meer had om nog beroep te doen op Fransche

(243) *Ibidem*, fol. 62 v°.
(244) *Ibidem. Bundel 589. Brieven H 4*, p. 397 e.v.
(245) *Ibidem. Bundel 289. Brieven 1767-1777*, fol. 69 v° (brief v. 26 Juli 1769).

kopersnijders, ligt voor de hand en kan haar moeilijk als een euvel worden aangerekend. Doch voor de illustratie van haar boeken was zij daarmede definitief aangewezen op de prestaties van een middelmatig kunstenaar als Lodewijk Fruytiers, den eenigen burijngraveur van eenig belang die toen te Antwerpen werkte. Ook met de teekenaars was het treuriger dan ooit gesteld en, nolens volens, zag zij zich verplicht de Plantijnsche drukken met lamme copieen naar zeventiende-eeuwsche illustraties te verluchten. Zulks was ook in voorgaande periodes van de 18e eeuw 't geval geweest, doch thans werd het bijna een stelregel, die niet anders dan afbreuk kon doen aan de kwaliteit van het Plantijnsche drukwerk.

Men begrijpt dan ook niet best waarom zij de illustraties van Beugnet-Hendelot, waarvoor vijf jaar lang met taai geduld ‘gevochten’ was, niet opnam in den eenigen Missaal-druk, dien we van haar kennen, nl. in dien van 1773, en verkoos deze met voormelde ‘lamme copieen’ te illustreeren.

Op het gebied van de illustratie is Maria-Theresia's periode zeker niet glansrijk geweest. Bij al haar goede voornemens en nooit tanende inspanning om het oude erfgoed voor haar kinderen te bewaren, miste zij blijkbaar toch het intellectueel vermogen om tegen den terneerdrukkenden tijd op te worstelen, een poging die haar echtgenoot zoo moedig had beproefd.

Met haast dezelfde regelmaat als eertijds bleven de kerkelijke drukken van de Plantijnsche persen komen, maar niet altijd was er dezelfde zorg als vroeger aan besteed.

De mooiste boeken uit die periode zijn herdrukken van vroegere Breviarium-uitgaven in vier deelen (of deeltjes), zooals b.v. van het Breviarium in-4o van 1707, geïllustreerd door J.Cl. de Cock-J.A. de Pooter (1770); van het Breviarium in-16o van 1755, geïllustreerd door C.J. D'Heur-N. Heylbrouck (1771).

In 1782 overleed Lodewijk Fruytiers wat, bij alle aesthetische minderwaardigheid van dezen kunstenaar, in de gegeven omstandigheden een groot verlies beteekende voor de Plantijnsche drukkerij. Weliswaar had zich in 1777 een zekere SERGENT uit Brussel aanbevolen voor het uitvoeren van retouche-werk, doch over dit aanbod was ongunstig beschikt geweest, daar men er, heette het, de voorkeur

aan gaf te werken met graveurs die bij de hand waren en ‘aan wie men zooveel proeven kon laten trekken als men wenschte’[246]. Blijkbaar werkte de ervaring met buitensteedsche en buitenlandsche graveurs toen nog levendig na!

Niettemin moest thans wel naar een ander medewerker worden uitgezien en, daar er blijkbaar geen te Antwerpen te vinden was, eens te meer het oog naar 't buitenland worden gewend...

Deze nieuwe medewerker was EGIDIUS VERHELST DE JONGE, een Duitscher, die in 1733 te Ettal geboren werd, doch wiens vader, de beeldhouwer Egidius Verhelst de Oude, een geboren Antwerpenaar was, die zich zeer vroeg aan gene zijde van den Rijn gevestigd had[247].

Op welke wijze Maria-Theresia Borrekens in contact kwam met dezen kunstenaar, die sinds 1765 leeraar bij de Kunstacademie te Mannheim was, is ons een raadsel. De Plantijnsche archieven, van welken aard zij ook mogen zijn, zwijgen er volledig over.

In elk geval staat het vast dat de Breviarium-uitgave in-12° van 1784 met veertien door Egidius Verhelst gesigneerde illustraties werd versierd. Deze illustraties werden uitgevoerd in de vroeger steeds gewraakte ets -, gecombineerd met burintechniek. Zij hebben een uitgesproken rococo-cachet, zijn doorgaans zeer bevallig, doch hun waarde is niet steeds gelijk.

Nadien is er van dezen kunstenaar als Plantijnsch illustrator geen sprake meer, wat wellicht te verklaren is door het feit dat thans de boeken steeds sporadischer van de persen kwamen. Toch werd op 13 Februari 1793 nog een zekere Kok betaald voor 't graveeren van vier nieuwe platen voor den ‘Canon cum lavabo’[248]. Mogelijk is deze kunstenaar identiek met den Hollandschen kopersnijder W. KOK (1761-1806), die veel voor den boekhandel heeft gewerkt[249].

De inval van de Franschen in 1794, die heel wat beroering verwekte, en vele aanzienlijke families den weg van de vrijwillige

(246) *Ibidem. Bundel 734. Afdeeling Kunst*, document 85 (19 Jan. 1777); *Bundel 290. Brieven 1775-1805*, fol. 15 v° (brief v. 22 Jan. 1777).

(247) THIEME-BECKER, *Künstler-Lexikon*, XVIII, p. 250.

(248) *Plant. Archief. Bundel 847. Kasboek 1790-1805*, fol. 13 v°.

(249) THIEME-BECKER, *Künstler-Lexikon*, XXI, p. 213.

ballingschap opdreef, was zeker niet van aard om klaarte te brengen in dien crisis-toestand.

Willen wij J.B. van der Straelen op het woord gelooven, dan zou ook de familie Moretus uitgeweken zijn. In zooverre het Jozef-Hyacinthus en Hendrik-Paul Moretus, Maria-Theresia Borrekens' beide jongste en gehuwde zoons, betreft, is daar niet aan te twijfelen, vermits verschillende van hun kinderen te Dresden, Braunschweig, Munster en Breda geboren werden(250). Of evenwel de oude dame en haar drie ongehuwde zoons Jacob-Paul, Ludovicus-Frans en Frans-Jozef 't land verlieten, weten we niet bepaald. Langer dan zes maanden kan Maria-Theresia's afwezigheid echter niet geduurd hebben vermits men haar op 11 Avril 1795, na een lacune terugloopend tot 4 October 1794, haar correspondentie ziet hervatten(251).

Toen zij op 5 Mei 1797 overleed, werd het bedrijf voortgezet door haar oudsten zoon Jacob-Paul Moretus, optredend als afgevaardigde van zijn broers. Doch voorloopig werd alles bij het oude gelaten en moesten de handelsverrichtingen op naam van de 'Wed^{e} Moretus' blijven voortgaan, zooals de nieuwe beheerder het uitdrukkelijk wenschte(252).

Intusschen was het met het opleggen van nieuwe drukken in die eerste jaren van de Fransche overheersching maar poover gesteld. Toch werd er in den loop van 1797 onderhandeld met den Mechelschen kopersnijder JOZEF HUNIN (1770-1851), die echter weinigen tijd nadien naar Amsterdam verhuisde(253). Op 30 October van ditzelfde jaar zond Jacob-Paul hem tien afdrukken van oude koperplaten met het verzoek deze naar eigen opvatting opnieuw te teekenen en te graveeren aan den overeengekomen prijs van 1 Louis het stuk(254). Daar Hunin zich echter voor vier jaar contractueel met den Amsterdamschen graveur Joli, wonende in de

(250) *Geslagt-Lyste*, p. 58 e.v.

(251) *Plant. Archief. Bundel 290. Brieven 1775-1805*, fol. 180 v°.

(252) *Ibidem*, fol. 199 v° (brief v. 8 Juni 1797): 'Gelieve nota tenéemen dat alle affairens op naem van Wed^{e} Moretus blyven continuéeren en dus gelieve Ued brieven aenhaer als vantevooren te bestellen'.

(253) THIEME-BECKER, *Künstler-Lexikon*, XVIII, p. 142; *Plant. Archief. Bundel 1200. Kas 1796-1800*, fol. 2 v°.

(254) *Plant. Archief. Bundel 290. Brieven 1775-1805*, fol. 205 r°.

Kalverstraat, verbonden had, kon zulks niet meer geschieden, schreef hij, beneden den prijs van 2 Louis het stuk. Die unfaire handelwijze werd door Jacob-Paul streng gehekeld. In energieke taal wees hij den graveur terecht, doch met het oog op de gewijzigde omstandigheden, waarin nu ook Joli betrokken was, zou hij 10 Hollandsche gulden per koperplaat toestaan. Dit was zijn laatste voorstel. Indien het afgewezen werd, zou hij zich tot een ander kunstenaar wenden(255). Lang moet Hunin het niet te Amsterdam uitgehouden hebben. Op 22 November 1798 was hij te Mechelen teruggekeerd en bereid de plaatjes te graveeren aan de eerst bedongen voorwaarden(256). In den loop van het volgend jaar gegraveerd(257), verschenen deze 10 plaatjes in het Breviarium Romanum in-12°, gepubliceerd in 1800. Zij zijn niet erg belangrijk en vertoonen al de kenteekens van een in traditionalistische verstarring totaal verloopende techniek. Bovendien zijn zij niet erg origineel en menige reminiscentie aan vroegere D'Heur-teekeningen is erin te bespeuren. Kort nadien graveerde dezelfde snijder nog vier platen voor den 'Canon cum Lavabo'. In 1808 werd hem retouchewerk besteld, in 1818 het hersnijden van voornoemde Canonplaten opgedragen(258).

In dien tijd hadden de politieke gebeurtenissen geheel andere wendingen genomen en intusschen was het leven voortgegaan... Niet alleen waren sinds den aanvang van

(255) *Ibidem*, fol. 206 r° (brief v. 27 Nov. 1797).

(256) *Ibidem*, fol. 214 r°.

(257) *Ibidem. Bundel 847. Kasboek 1790-1805*, fol. 32 v°:

-	4 Mei 1799. - betaeld aan hunin Plaetgraveur voor 5 Nieuwe Plaeten voor den Brev. 12° 1 Vol. a 1 Louis d'or par plaet	£ 9.6-8.
-	31 Juli 1799, - £ 9-6-8 aen Hunin te mechelen, voor 't gravéeren van 5 plaeten voor den Brev. Rom.: 12° 1 Vol. a 4 france Croonen par plaet.	

(258) *Ibidem*, fol. 35 r°:

-	6 Maart 1800. - £ 63- aen hunin Plaetgraveur voor 4 plaeten voor de Canon cum Lavabo a 5 (Fransche) croonen par Plaet	£ 15.4.3.

Ibidem. Bundel 813. Copye-Boek 1805-1837, pp. 46, 47 en 191 (brieven v. 23 Juli en 4 Aug. 1808 en 13 Juli 1818).

de eeuw de in 't buitenland vertoevende Moretussen teruggekeerd, doch van de vijf broers was slechts Ludovicus-Frans overgebleven. Hendrik-Paul, de jongste, was gestorven in 1806, Jacob-Paul, de oudste, in 1808, Jozef-Hyancinthus in 1810 en Frans-Jozef in 1814.

Het was tijdens het beheer van de aartsdrukkerij door Ludovicus-Frans Moretus dat in een Missaal in-folio, verschenen in 1817, drie van de tien in den loop van de jaren 1764-1769 door Hendelot naar Beugnet gegraveerde koperplaten eindelijk een kans kregen. Het waren ‘De Boodschap aan Maria’, ‘Christus' Dood aan het Kruis’ en ‘De Verrijzenis’. De overige platen waren eens te meer bleeke en bovendien lam geretoucheerde copieen naar de prenten van Abraham van Diepenbeeck-C. Galle II uit de 17e eeuw.

Deze drie prenten doen het werkelijk betreuren dat de geheele serie nooit in een Plantin-druk opgenomen werd. Er vaart een geest van vernieuwing door deze gravures, die als een verkwikkend bad werkt na den sleur van gelijkmoedige producten en eterneele copieen, welke tientallen jaren lang de Moretussen-drukken ‘versierden’. Aan dergelijk werk meet men pas het ontzaglijk verlies dat de aartsdrukkerij leed door het voorbarig afsterven van een doelbewust man als Frans-Jan Moretus. Hendelot was een lamstraal en een vervelend heerschap. Daarover is alles gezegd en ons oordeel dient niet gewijzigd te worden, maar iemand die met zooveel glans prenten graveerde als voornoemde Boodschap en Verrijzenis kan moeilijk ondergebracht worden in de rij van de middelmaatstalenten, waarin de gebelgde De la Tour hem verwees. Jammer dat Christus' Dood niet de lichtkracht en technische kwaliteiten van voornoemde prenten bezit en - wij herhalen het - de overige prenten uit deze reeks niet tot ons gekomen zijn.

Toen de ongehuwde Ludovicus-Frans in 1820 op zijn beurt overleed, werd hij opgevolgd door Albert-Frans Moretus, oudsten zoon van Jozef-Hyacinthus.

Voor de illustratie van de Missalen, die hij in 1823 en 1837 publiceerde, gebruikte hij eens te meer de oude koperplaten en gaf in 1825 toe aan de zich steeds meer en meer doorzettende industrialisatie van zijn tijd door zijn Diurnaal in-24o met staalgravures - de eenige vorm van diepdrukverluchting, die toen nog een kans had - door de ‘Calcographie Royale de J. Goubaud, à Bruxelles’ te laten versieren.

Ten overstaan van die steeds grooter wordende industrialisatie kon een oud en op de traditie ingesteld bedrijf als de Plantijnsche

Drukkerij zich niet handhaven, tenzij materieel en werkmethodes bestendig werden aangepast.

Daartoe heeft Albert-Frans blijkbaar niet den moed gehad en toen hij, na zijn dood in 1865, door zijn jongsten broeder Edward-Jozef Moretus (1804-1880) werd opgevolgd, had de Plantijnsche Drukkerij practisch opgehouden te bestaan.

Het was ten andere laatstgenoemde Moretus die in 1876 het Huis met zijn historischen inboedel verkocht aan de Stad Antwerpen.

Een woord tot besluit

VIT wat voorgaat kan o.i. blijken dat, zooals reeds vroeger werd betoogd, van een werkelijken neergang van de Plantijnsche Drukkerij niet kan gesproken worden vóór de laatste dertig jaren van de 18e eeuw.

Dat na Balthasar Moretus I de Officina niet meer bogen kon op haar voormalig wetenschappelijk en zelfs artistiek prestige, hebben we van meet af toegegeven, omdat daarover geen discussie mogelijk is.

Doch 't is verkeerd dit in gebreke blijven a priori voor te stellen als een blijk van verzadigd conservatisme of een teeken van geestelijke onverschilligheid bij de late Moretussen. Wij zijn er integendeel van overtuigd dat een belangwekkende persoonlijkheid als Frans-Jan Moretus b.v. niets liever zou gewenscht hebben dan de taak van zijn groote voorgangers Plantin en Balthasar Moretus I voort te zetten. Doch slechter nog dan zijn onmiddellijke voorgangers werd hij door de omstandigheden gediend. Van welken aard die ‘omstandigheden’ waren, blijkt uit het historisch milieu, met zijn nasleep aan economische en daaruit voortspruitende geestelijke en artistieke konsekwenties, waarin toen moest gewerkt worden.

Om deze ‘konsekwenties’ zoo duidelijk mogelijk te belichten lieten wij, opzettelijk zeer uitvoerig en systematisch, de documenten voor zichzelven spreken.

In hoeverre deze documenten onze zienswijze staven, moge thans de lezer zelf beoordeelen.

Nota over de illustratie. - De beeldletters, op hout gesneden door Jean Baptiste Papillon, werden op ware grootte gereproduceerd.

Résumés en langue française
English summaries

Dutch printing types of the twentieth century

The development is sketched of the printing types produced by Dutch designers in the twentieth century. The two principal figures in this development are Sjoerd Hendrik de Roos (born 1877) and Jan van Krimpen (born 1892).

De Roos started his career in 1898 when the movement toward a revival of a printing art gathered momentum. The ideals of Ruskin and Morris - to name a few - deeply moved him. As an artist he was not one of those who fled from a modern society to an aristocratic individualism or to the romantic irreality of the Middle Ages. As a socialist by conviction he entered into the battle by applying his ideas to his daily work as a lithographer and designer of bindings and typography. Ability as a designer, strength of will, intelligence, clearness of purpose and a certain meticulousness made him the ideal pioneer of the new typography in a period when, in the Netherlands and in other countries, typography as an art was at its lowest depth. By hard work and tenacity he succeeded in bringing about a complete rejuvenation of the craft. After 50 years he can look back on a number of excellent types, which have won him fame throughout the world (and besides on a multitude of designs for ornaments, bookplates, posters, postage stamps, bookbindings and covers, not to mention his numerous drawings, paintings and lithos, mostly landscapes). His first type, the Dutch Medieval (1912), was nothing less than a revolution in Holland; it was the first original Dutch type since the eighteenth century and a very good one too. It was followed by many others viz. Zilvertype (1915), Ella cursive (1916), Erasmus (1922), Grotius (1925), Meidoorn (1927), Egmond (1932),

Libra (1938), Simplex (1940). His latest type, De Roos Roman (1947), in a way unites all the best features of his previous designs.

The approach of Jan van Krimpen to his task as a type designer is completely different. Whereas De Roos is essentially a painter with a painter's joy in expressive forms and colours, Van Krimpen is more of a 'homme de lettres' who arranges his texts along ways of logic. The type in his opinion is an instrument of reading, which should not in any way draw the attention of the reader. It can fulfil its task in the best way when it renders the basic forms to which we are accustomed (viz. the Italo-French old style type) in a modern way suited to our present needs. His various designs are proof of the successful way in which this principle was worked out (Lutetia 1925, Antigone Greek, Romanée, van Dijck 1938, Cancellaresca Bastarda, Romulus 1940).

Apart from De Roos' and Van Krimpen's works three other original Dutch designers should be mentioned. The woodcut type by André van der Vossen was meant to accompany the heavy black wood and lino cuts of the Twenties. The Studio type by A. Overbeek (1945) is a free brush script embodying the spirit of business in our time and the Rondo cursive (1948) is a fresh and graceful design of the Viennese architect, Stefan Schlesinger, who, during his 20 years' stay in the Netherlands, made some remarkable contributions to commercial lettering.

Dr G.W. Ovink.

Le livre d'art en Union Soviétique

La littérature en Union Soviétique, visant à atteindre les plus larges couches possibles de la population, a un but essentiellement utilitaire. De là l'absence d'éditions bibliophiles dans le sens restreint du mot. La demande, sur le marché du livre en U.R.S.S., est si grande que les éditions sont souvent épuisées en quelques jours, surtout s'il s'agit d'oeuvres littéraires. Il en résulte une tendance à la production rapide au détriment de l'aspect du livre. Il est à remarquer que, les imprimeries appartenant à l'État, les prix des livres sont tenus assez bas pour être accessibles à chacun, même quand il s'agit d'éditions de choix.

L'année 1945 fut une année marquante dans l'histoire du livre soviétique. Le Comité Central du Parti Communiste remédia à la négligence dans la présentation du livre, en exigeant l'emploi de papier de meilleure qualité, plus de soin dans l'impression et plus de fidélité dans la reproduction de l'illustration. Il fut à cet effet décidé d'éduquer une main d'oeuvre plus spécialisée dans l'industrie du livre. Aussi depuis 1945 le niveau du livre s'est-il sensiblement amélioré et certains livres, tels que 'Le Dit du Prince Igor' avec illustrations dans le style Palekha, pourraient même à la rigueur être considérés comme bibliophiles.

Si l'édition russe ne peut se réclamer d'une tradition aussi ancienne et aussi célèbre que l'édition hollandaise, française ou allemande, elle hérite néanmoins d'un passé qui n'est pas négligeable.

La fin du XIXe et le début du XXe siècle comptent un groupe d'illustrateurs qui se firent un nom dans leur pays et même à l'étranger. Ces artistes, tels que Lansérié, Doboujinski, Narbout, Pasternak, Charlemagne,... étaient groupés autour de la splendide revue 'Mir Iskoustva' et appélés de ce fait les 'miriskousniki'. Il ont frayé le chemin à l'art graphique soviétique.

Pour le livre soviétique certains artistes tels que Alekséyev, Khijinski, Pojarski, Rerberg, Ilyine, etc... ont attiré l'attention des amateurs du livre. Ils sont plus sobres que leurs aînés, leurs thèmes sont plus vigoureux et ils s'inspirent le plus souvent de motifs de décoration populaire. Leur tendance est appelée par la critique soviétique 'réalisme socialiste'.

DR. L. LANDSMAN.

Jan van den Dale et 'de wre vander doot'

L'excellente monographie du Dr. Gilbert Degroote: 'Jan van den Dale's gekende Werken' présente certaines lacunes, notamment au point de vue des éditions de l'oeuvre principale du rhétoricien brabançon, publiées dans les Pays-Bas Septentrionaux, - éditions dont l'accès fut d'ailleurs très difficile, sinon impossible pendant l'occupation.

Le présent travail d'amateur n'a d'autre prétention que de

pourvoir à ces omissions involontaires en ajoutant quelques rectifications de détail.

I. *Jan van den Dale et le Liber Authenticus.* L'enluminure sur parchemin en l'honneur du poète prouve que les membres de la Confrérie des VII Douleurs de la Ste. Vierge le tenaient en estime particulière. Le titre 'facteur de Bruxelles de la Rhétorique' qui se déroule sur le phylactère, les emblèmes floraux et les devises des trois chambres bruxelloises qui encadrent le blason, pourraient bien être les attributions du 'poète de la ville'. Rien n'indique qu'il s'agirait d'un obit.

   Le blason porte d'or, au lion de gueules à la queue fourchue, allumé, armé et lampassé de sable (un contresens héraldique!), accompagné en pointe de trois tiges feuillues de sinople terminées chacune par un quatrefeuille d'azur. (Emblème de la Chambre 'De Violette' dont Jan était facteur). Rietstap dans son Armorial Général I, p. 504, donne aux Van den Dale des Pays-Bas Septentrionaux d'or au lion de gueules. A quel titre le blason apparaît-il ici?

II. *Sources et Motifs.* Le Dr. Degroote exagère l'influence de la Danse aux Aveugles de Michault sur De Wre vander Doot. Les concordances qu'il énumère sont plutôt des lieux communs qui faisaient partie du patrimoine idéologique de l'époque. Le débat juridique plein d'arguties, entre l'auteur et la mort sous les apparences du monstre, ne manque pas d'exemples. Degroote donne à tort à ce dernier le nom de Wraecghier = altéré de vengeance. Ce mot n'est pas un nom propre, mais un qualificatif.
   Ce n'est pas dans les Pseaumes que Jean a trouvé les plaintes émouvantes des strophes 68-75, mais bien dans les leçons et les répons de l'Office des Morts, empruntés au Livre de Job.
   Le thème de l'Heure de la Mort fut peut-être suggéré à l'artiste par une gravure d'Israhel van Meckenem, la Vierge à l'Horloge. Elle représente Notre-Dame du Rosaire tenant sur le bras l'enfant Jésus qui s'apprête à frapper de son petit marteau le timbre d'une horloge, allusion à l'indulgence pléniaire 'in articulo mortis' = à l'heure de la mort. On en connaît nombre de copies; l'une d'elles faisait partie de la fameuse collection Delbecq.

III. *La Forme.* Le poème est bâti sur un plan logique et bien

équilibré: après une introduction de 9 strophes les trois épisodes essentiels se succèdent en groupes de 23 strophes chacun, séparés par une str. de transition. Au milieu du testament de l'auteur le timbre annonce brusquement la fin de l'heure de la mort. Ce climax est suivi d'un épilogue de 15 strophes se terminant par un enseignement moral et une prière.
Souvent le rythme et la texture des vers réflètent l'émotion violente du poète, p. ex. la phraséologie bouleversée de la première strophe. Deux 'refereynen' sont insérés dans le texte, le premier (str. 49-52) au 'stoc' unique, le deuxième (str. 78-83) à deux 'stoc' alternants.
Une analyse esthétique fouillée ferait ressortir davantage la beauté émouvante de cette oeuvre magnifique.

IV. *Description des Éditions.* Des 19 éditions connues, dont la plupart sont déjà mentionnées par la Bibl. Belgica, onze ont paru entre 1516 environ et 1643 à Bruxelles, Louvain, Gand et Anvers, huit, d'environ 1590 au début du XVIIIe siècle dans les Pays-Bas Septentrionaux. Une traduction française parut à Anvers en 1584 et 1594. Il est certain que plusieurs éditions ont disparu sans laisser aucune trace. Les rares exemplaires parvenus jusqu'à notre époque appartiennent tous à des éditions différentes.

Le texte des éditions hollandaises s'est altéré au cours des années jusqu'à devenir par endroits totalement incompréhensible. Les lecteurs ou les élèves - car De Wre vander Doot était devenu un livre scolaire - se contentaient sans doute du sens général sans s'inquiéter de ce qui pouvait leur sembler obscur. Mon exemplaire de l'édition de 1714 porte les traces d'une lecture fréquente.

La strophe 87 des éditions I et II ne se retrouve plus dans les éditions ultérieures. Elle a probablement été supprimée par le censeur de l'édition de 1550 dont l'unique exemplaire a péri dans l'incendie de la Bibliothèque de l'Université de Louvain en 1914 (avec celui de la première édition hollandaise de 1590). La plupart des éditions, même celles des provinces protestantes, portent l'approbation de 1550. Dans cette strophe il est question de la foi qui suffit sans les oeuvres. Ce thème innocent au moment de la composition du poème pouvait prêter à équivoque et devait même

sentir le fagot dans l'ambiance des âpres disputes religieuses du milieu du XVIe siècle, après la publication des placards.

Dans les éditions des Pays-Bas Septentrionaux le texte a subi des modifications assez curieuses, p. ex. la jeune femme portant l'enfant, qui plus tard est reconnue pour la Vierge Marie est remplacée par... un jeune homme. Mais la substitution est oubliée dans la strophe suivante. (Voyez les détails à l'édition XII).

L'auteur fait souvent allusion à son ‘jeune âge’, son ‘ardente jeunesse’, ‘la fleur de son âge’ etc. Or en 1498 Jan a inscrit de sa propre main ses huit enfants comme membres de la Confrérie des VII Douleurs. Mettons qu'à cette époque il avait de 40 à 45 ans. Il me paraît donc que son Wre vander Doot doit dater du dernier quart du XVe siècle. D'ailleurs les nombreuses fautes d'impression où se manifeste le peu de soin qu'on a pris de l'édition de 1516, me confirment dans l'idée qu'elle n'est pas la première.

V. *L'Illustration.* Seule l'édition I contient des gravures en dehors du titre. Ses quatre bois ont été taillés exprès pour l'ouvrage de Van den Dale. Ils ne s'adaptent pas toujours exactement au contexte, ce qui n'est pas exceptionnel, et ils ne sont pas de qualité transcendante. L'usure des bords pourrait faire supposer qu'ils ont servi déjà antérieurement, mais sans le contrôle d'autres expls. de la même édition il est difficile de se prononcer définitivement. Les bois ne se retrouvent dans aucune autre publication.

Le bois no. 2 rappelle un détail d'un tapis bruxellois conservé à Madrid, dont Barend van Orley a fourni le dessin vers 1490.

Le bois no. 3 a été traduit librement en style renaissance dans la gravure au burin qui orne le titre de l'édition de 1574. Nous en retrouvons des copies plus ou moins fidèles dans plusieurs éditions ultérieures.

Conclusion. L'oeuvre de Jan van den Dale est plus qu'un objet d'étude pour le philologue ou l'historien de la littérature. Il faut rendre au public ce poème toujours vivant malgré son ‘jargon’ de rhétoricien, par une édition en orthographe modernisée ou du moins normalisée et en y ajoutant au besoin une transcription en prose. Sans doute un de nos artistes xylographes y puisera l'inspiration pour illustrer dignement ce chef-d'oeuvre méconnu.

JAN BORMS.

La vente de livres est-elle autorisée aux merciers malinois?

Se basant sur un édit du 25 juin 1729, les conseillers fiscaux du Grand Conseil de Malines interdisent en 1735 aux merciers de la ville toute vente de livres. En fait, l'édit n'enlevait pas cette permission aux merciers, mais tendait simplement à renforcer le contrôle sur le débit des livres, afin d'empêcher la diffusion d'une littérature pernicieuse.

Appuyés par les autorités de la ville, les merciers protestent, prétendant qu'ils se sont toujours conformés aux prescriptions en vigueur, et que tout en exerçant ce commerce depuis d'innombrables années, ils n'ont jamais vendu des livres suspects.

Le gouvernement impérial, saisi de cette protestation, donne ordre au Grand Conseil de Malines de l'examiner. Celui-ci prend l'avis des autorités communales qui soutiennent la thèse des merciers. L'affaire en reste là. Neuf ans plus tard, les libraires de la ville reviennent à la charge et demandent à Marie-Thérèse, devenue impératrice entretemps, la stricte application de l'édit de 1729. La réponse impériale leur donne une satisfaction de principe, qui ne met cependant pas fin au conflit.

Devant cette carence l'affaire rebondit en 1750. Les magistrats soutiennent les merciers et insistent sur l'ancienneté de leurs droits en la matière, citant notamment à l'appui de leur thèse un édit de 1570. Les libraires de leur côté font état des ordonnances de 1608, 1616 etc. qui prouvent, disent-ils, le contraire. Ne peuvent vendre des livres, d'après eux, que ceux qui en ont appris l'art et la connaissance. Par ailleurs la vente de livres constitue l'unique gagne-pain des libraires, tout en n'étant qu'un appoint pour les merciers.

A son tour le Grand Conseil de Malines se décide à faire connaître son avis qui épouse la thèse des libraires et propose l'application stricte des ordonnances.

Il va de soi que ces avis divergents ne facilitent pas le travail du gouvernement impérial qui se rallie cependant aux vues du Grand Conseil, tout en accordant aux merciers malinois une période de 6 mois pour écouler leur stock de livres.

Les merciers reviennent à la charge, demandant de pouvoir conserver la vente de livres très bon marché. Suite à leur démarche ils obtiennent un nouveau délai de 3 mois.

Se rendant compte que le gouvernement impérial est mieux intentionné à leur égard, les doyens du métier des merciers proposent alors de se porter garants de la stricte observance des prescriptions en matière de censure et font appuyer leurs revendications par les édiles malinois.

Cette fois-ci les merciers obtiennent gain de cause et par décret du 18 mars 1752 l'impératrice Marie-Thérèse accorde aux merciers la faculté de vendre certains livres nommément spécifiés dans l'acte. Cette faculté est accordée pour une durée de 20 ans moyennant un contrôle assez sévère, que les doyens du métier assumeront.

P. DE VROEDE.

‘Seyndbrieff’ by Thomas van Thielt (1567)

Thomas van Thielt (Tilius), abbot of St. Bernard's Abbey at Hemixem (Antwerp), apostatized in 1567 to embrace Protestantism. In order to justify his attitude, he wrote in the same year an *Apology* to his country-men. This book has been lost very early: eighteenth-century historians did not even find a specimen of it. However, the Royal Library (Brussels) possesses a seventeenth-century hand-written copy of the *Apology.* Now it appears that the Library of the Great Seminary in Ghent possesses a specimen of the original edition (1568). Both historians and bibliophiles may be interested by a short description and a summary of this valuable document. Meanwhile a new edition of the *Apology* is in preparation.

DR J.G. STERCK.

Les derniers Moretus et l'illustration du livre *(suite et fin)*

Nous avons constaté dans la première partie de cet article qu'à la mort de Pierre Balthasar Bouttats et de C.J. D'Heur, François Jean Moretus dut avoir recours à de nouveaux graveurs sur cuivre et à de nouveaux dessinateurs.

Les planches médiocres du graveur anversois Louis Fruytiers ne le satisfaisant pas et le graveur brugeois Norbert Heylbrouck ayant manqué à sa parole, il fut contraint, une fois de plus, de faire appel à des artistes étrangers.

Ses relations avec les graveurs sur cuivre parisiens furent malheureuses. Auvray ou Brichet, installés par lui à Anvers, furent des aventuriers. Un maître-chanteur larmoyant tel que Hendelot, ne mit pas moins de cinq ans pour achever dix planches pour un missel in-folio.

D'autre part les dessins des peintres Tassaert et De Bruyn ne l'enthousiasmant pas et André Lens, l'espoir de l'école anversoise, partant à Rome, il dut également faire appel au dessinateur français Jean Beugnet, un homme correct, mais dont plusieurs dessins ne furent jamais gravés, probablement à cause de la mort prématurée de l'imprimeur en 1768.

François Jean Moretus fut le dernier descendant de Plantin digne d'éloges. Sa lutte presque désespérée pour maintenir à un niveau respectable la valeur décorative de ses impressions constitue une des plus belles pages de l'histoire de l'architypographie. Sa veuve Marie Thérèse Borrekens, femme courageuse et bien intentionnée, se borna à conserver pour ses enfants ce qu'elle appela ‘notre imprimerie plantinienne’. Les livres publiés par elle furent illustrés par des planches gravées pour ses devanciers ou par des copies d'après Rubens ou Van Diepenbeeck, dont les originaux datèrent de plus d'un siècle. Le seul graveur de talent qu'elle employa fut Égide Verhelst le Jeune, un artiste allemand de souche anversoise, qui illustra un Bréviaire in-12°, publié en 1784.

Il est vrai que les temps furent de plus en plus défavorables pour la vie économique du pays et pour celle d'Anvers en particulier. Elle tourna d'ailleurs au désastre lorsque les troupes françaises envahirent la Belgique en 1794.

Lorsque Marie Thérèse Borrekens mourut en 1797, l'officine fut dirigée par son fils Jacques Paul. Joseph Hunin, un graveur malinois, et le Hollandais W. Kok furent les seuls artistes qui travaillèrent pour lui.

Les temps devenus meilleurs après la chute de Napoléon, Louis François Moretus, le dernier survivant des cinq frères Moretus,

publia en 1817 pour la première fois trois des dix planches du Missel dessinées et gravées par Beugnet et Hendelot pour le compte de ses parents.

A Louis François Moretus, mort en 1820, succéda son neveu Albert François, fils aîné de son frère Joseph Hyacinthe. Il continua la besogne dans la voie traditionnelle et illustra ses Missels de 1823 et 1837 une fois de plus de copies d'après les planches célèbres du XVIIe siècle.

Le conservatisme obstiné des tout derniers Moretus devait être fatal à l'Imprimerie Plantinienne. Lorsque Albert François mourut en 1865 elle avait pratiquement cessé d'exister.

Son successeur Edouard Joseph Moretus manqua peut-être de courage pour remonter le courant et appliquer à l'ancienne officine les méthodes d'industrialisation qui marquent les métiers au XIXe siècle. En 1876 il vendit la Maison Plantinienne et ses trésors scientifiques et artistiques à la Ville d'Anvers qui en fit le musée unique au monde que nous connaissons.

Abstraction faite des Moretus du XIXe siècle, il est donc nécessaire de revoir notre opinion sur les directeurs de l'architypographie de la fin du XVIIe et de la première moitié du XVIIIe siècle. Les documents publiés ici confirment leur amour pour le métier et leur ténacité inébranlable malgré les revers de leur époque. Parler de décadence avant la mort de l'admirable François Jean Moretus est une injustice qu'il est temps de réparer.

FRANK VAN DEN WIJNGAERT.

Varia

Tentoonstellingen over boekwezen in het Mechels archief

Zoals in het voorgaande nummer van *De Gulden Passer* vermeld, worden in het Stadsarchief te Mechelen maandelijks kleine tentoonstellingen gehouden uit de verzamelingen van het Archief of de Bibliotheek. Al komen practisch altijd handschriften of drukwerken, platen of tekeningen te pas, toch hadden verleden jaar twee tentoonstellingen een inniger verband met het boekwezen; zij waren gewijd aan Rembert Dodoens (20-26 Juli 1947) en aan Mechelse miniaturen (23-28 September 1947).

Rembert Dodoens (1517-1585), te Mechelen noch geboren noch gestorven, was gedurende het grootste gedeelte van zijn leven geneesheer van de stad, en in veel van zijn wetenschappelijke, vooral botanische werken, draagt hij dan ook die titel. Mechelen bezit geen door hem persoonlijk geschreven stukken, buiten enkele brieven aan het stadsbestuur gericht in verband met ambtelijke aangelegenheden. Maar vermeldingen van zijn naam komen veelvuldig voor; de stadsrekeningen b.v. laten toe zijn loopbaan te volgen, de schepenacten zijn private eigendommen vast te stellen. Hoogstwaarschijnlijk is er nog heel wat te vinden in archiefstukken van de tijd, en in verband met deze tentoonstelling is gebleken hoezeer, uit Mechels oogpunt, Van Meerbeeck's werk, '*Recherches sur Dodoens*' (Mechelen 1841), ontoereikend is. Zo is aan het licht gekomen dat naast zijn stadsambt, Dodoens ook dat van geneesheer van het klooster van Muizen uitoefende; het is niet uitgesloten dat hij andere functies bekleedde.

Dank zij de ijver van F. de Cannart d'Hamale heeft Mechelen een mooie verzameling van werken van Dodoens vergaderd; de reeks, in 1890 in het bezit van de Bibliotheek gekomen, is later nog aangevuld, zodat op dit ogenblik alleen enkele heruitgaven ontbreken. Het is wellicht de rijkste verzameling in België.

Wat de miniaturen betreft, werden alleen werken opgenomen die in gedagtekende Mechelse handschriften voorkomen. Dit heeft practisch de keuze beperkt tot verluchtingen in archiefstukken, vooral van ambachten, rederijkerskamers en broederschappen.

Kruisigingen in ambachtsrollen vormen een goed afgesloten geheel van vijftien water- of olieverfschilderingen op perkament of op papier, gemaakt tussen 1564 en 1679; twee vroegere voorbeelden werden ook bewaard, daar zij in de XVIIe eeuw uit de oude rollen gesneden en in de nieuwe geplakt werden. Van ca. 1650 af wordt een tweede schilderij aan de patroonheilige gewijd. De kunstwaarde van deze schilderijen is zeer verscheiden;

meesterlijk zijn de kruisigingen in de rollen van de Brouwers (door Pieter Ceulemans, 1596) en van de Viskopers (door Jean de Namur, 1606-7), ook de Salvator Mundi-figuur, door de Vettewariërs besteld. Het genre verdwijnt in de XVIIIe eeuw; dan wordt eenvoudig een gravuur in de rolle geplakt.

Naast de miniaturen die in de ambachtsrollen voorkomen, moeten ook vermeld worden: het Kamerboek en vooral de Ledenlijst van de rederijkerskamer De Peoene (begin XVIIe en begin XVIIIe eeuw), en de Ledenlijst van het Broederschap van de H. Huibrecht (in de kerk van O.L.V. gevestigd; begin XVIIIe eeuw); beide ledenlijsten leveren voortreffelijke voorbeelden van wapenschilderkunst.

DR G. GOOSSENS.

Stichting 'de roos'

Deze stichting, gevestigd te Utrecht (Koningslaan 74), werd na de oorlog opgericht onder leiding van Ch. Nypels, G.M. van Wees en Chr. Leeflang met het doel: 'het maken van boeken en drukwerken enkel om de ongerepte en dus ook onbaatzuchtige liefde voor de typografie en kunst, in alle denkbare vormen waarin deze kunnen samengaan'.

De stichting bestaat uit ten hoogste 175 leden, die maximum fl. 100.- per jaar betalen voor zoover 'De Roos' uitgaven het licht zien. Er zijn nog 5 plaatsen voor België beschikbaar. Inlichtingen worden gaarne verstrekt door P.J.W. OLY, Brussel, 84, Lambeaulaan, Sint-Lambrechts-Woluwe.

Voor 1948 staan nog op het programma:

Descartes, *Discours de la Méthode*, verzorging S.H. de Roos, met kopergravure door Prof. Kuno Brinks.

Kafka's Verwandlung, verzorging W.J. Rozendaal met 9 houtgravures en 4 teekeningen van zijn hand (reeds verschenen).

Gustave Flaubert. Lettres à Madame X 1846-47, verzorging Ch. Nypels, met kopergravure door Mevrouw Reitsma Valença.

Ubu Roi van Jarry.

Sonnets from the Portuguese van Browning, enz.

Hoe Amerikanen hun artisten eeren...

Op een goede morgen in April las Ralph C. Coxhead in de *New-York Times*, dat de boerderij van FREDERIC WILLIAM GOUDY, de onlangs overleden beroemde Amerikaansche letterontwerper, die dag te 13 uur publiek zou worden verkocht.

Ralph Coxhead, die mede-directeur is van de firma Ralph C. Coxhead Corporation te NewYork, fabrikanten van de Varitype Composing Machine, bestelde zijn auto en kwam nog juist op tijd aan te Marlboro boven Newburgh aan de Hudson, om een eerste bod van $8000 te verbeteren tot $10.000 en ten slotte eigenaar te worden van de hofstede met 20 acres land voor $18.000.

Alvorens zijn nieuwe bezitting te gaan bezichtigen, deelde Ralph Coxhead onder applaus van de ruim 400 aanwezigen, waarbij de Weduwe en de zoon van Goudy, mede, dat hij deze hofstede had gekocht om eer te bewijzen aan de nagedachtenis van Goudy. Zijn plan is om er de drukkersorganisaties voor te spannen om de bezitting verder in te richten als een school voor jonge letterteekenaars.

Als bijzonderheid dient nog vermeld, dat Ralph Coxhead nimmer direct in contact was met Goudy, daar hij voor zijn machines in zijn fabriek de lettersoorten laat teekenen. Maar hij koesterde steeds bewondering voor de man die zijn geheele leven gewijd heeft aan het ontwerpen van nieuwe lettersoorten en zulks met zoo groot succes.

OLY.

Le bonheur de ce monde

Een nieuwe uitgave van Plantin's beroemde sonnet werd onlangs bezorgd door de lettergieterij N.V. Établissements Plantin te Brussel. Het oude gedicht werd in een modern kleedje gestoken. Het colophon luidt: ‘La mise en page et les dessins de ce livret ont été confiés à Pol Debaise. Le texte en a été composé en caractères Libra de la Fonderie Plantin. L'impression, faite sur papier Ingres, a été exécutée sur presse à deux tours Babcock-Optimus, avec encres de couleur pastel. Tirage limité’.

De Belgische bibliotheken in oorlogstijd

In het Amerikaansche tijdschrift *The Library Quarterly* (vol. XVII, n° 2, April 1947, pp. 93-111) liet ons medelid Prof. Dr J.F. Vanderheyden een artikel verschijnen over ‘Belgian Libraries and the War’, waarin o.m. wordt gehandeld over de Universiteitsbibliotheken, de Koninklijke Bibliotheek, de bibliotheken en musea van Brugge, Antwerpen en enkele andere centra; tot slot drie paragraphen over ‘Reading in Wartime’, ‘Library Progress in Belgium’ en ‘The Library Associations’.

B.

Een Deensche vereeniging van bibliophielen

Onlangs is de Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen in betrekking gekomen met de ‘Forening for Boghaandvaerk’, een bibliophielengenootschap te Kopenhagen.

De secretaris, de Heer Gunnar Ipsen, deelt ons mede dat de Forening werd gesticht in 1888, met het doel de kennis van en de belangstelling voor het goede boek en de boekdrukkunst in het algemeen te bevorderen. Zij telt thans ongeveer 2600 leden. Elk jaar publiceert zij een boek - proza, poëzie of technische verhandeling -, dat vaak door de beste kunstenaars

is geïllustreerd en waarvan in elk geval de typographische uitvoering bijzonder wordt verzorgd, zóó dat het als een model van goede drukkunst gelden mag. Behalve deze losse publicatie ontvangen de leden ook een jaarlijksch bulletin, geheeten 'Bogvennen' (De Boekenvriend).

Wij hopen in de toekomst geregeld de uitgaven van de Forening for Boghaandvaerk te ontvangen en zullen niet nalaten ze in ons tijdschrift te bespreken.

B.

Bibliographie en bibliophilie in Argentinie

Door den Heer José Federico Finó, professor in de 'Bibliotecologia' aan de 'Escuela de Servicio Social' en bibliothecaris van de 'Unión Industrial Argentina' te Buenos Aires werd ons een belangwekkende publicatie toegestuurd: nl. een catalogus van de tijdschriften die voorhanden zijn in de bibliotheek van voornoemde 'Unión' en van enkele andere instellingen. De titel luidt: '*Unión Industrial Argentina. Biblioteca. Catalogo de las Revistas recibidas en las Bibliotecas de la Institucion y Firmas asociadas.* Con una Tabla geografica y otra por materias'. (Buenos Aires, Avenida de Mayo, 1157. - 1946. - één vol, in-8°, 122 p.).

Deze catalogus omvat drie deelen: een alphabetische en beschrijvende lijst der tijdschriften, een geographischen en een systematischen index (ingedeeld volgens het decimaal stelsel).

Ten gerieve van onze lezers drukken wij hier de lijst over van de Argentijnsche tijdschriften gewijd aan de 'Artes gráficas':

1) *Anales gráficos.* Instituto argentino de artes gráficas. Buenos Aires. 1: Oct. 1909.
2) *Argentina gráfica.* Asociación industriales gráficos de la Argentina. 'SIGA'. Buenos Aires. 1: 1935.
3) *Artes gráficas.* Organo oficial de la Cámara de la industria gráfica de la Unión industrial Argentina. Buenos Aires. 1: Sept. 1941.
4) *Biblos.* Organo oficial de la Cámara argentina del libro. Buenos Aires. 1: Jun. 1941.
5) *Gaceta del libro.* Buenos Aires. 1: Mar. 1945.
6) *Gutenberg.* Publicación oficial de la Sociedad tipográfica bonaerense. Buenos Aires. 1ª època, 1901; 2ª època, 1939.
7) *El Reportero gráfico.* Publicación de la Asociación de reporteros gráficos. Buenos Aires. 1: Mayo 1944.

B.

De Deense vereniging voor boekdrukkunst

De 'Forening for Boghaandvaerk', de Deense vereniging voor Boekdrukkunst te Kopenhagen, heeft reeds een zestigjarige bedrijvigheid achter de rug. Ze werd immers

gesticht op 26 Februari 1888. In een handig boekje, een juweeltje van zuivere typografie, heeft de huidige voorzitter, de boekdrukker C. Volmer Nordlunde, hare geschiedenis geschetst:

Forening for Boghaandvaerks Historie, København, Forening for Boghaandvaerk, 1947. Het is gezet uit Genzs Antiqua op Offsetpapier van de 'forenede Papirfabrikker'. De drukker is Simon Gullander uit Skjern.

De geschiedenis der Vereniging is kort, maar leerrijk. De stichter was de houtsnijder F. Hendriksen, die op 26 December 1884 in *Politiken* een opzienbarend artikel publiceerde over de aesthetiek van het boek: '*Vøre Bogers Udstyrelse*'. Het was afbrekend wat de toenmalige Deense productie betrof, maar in veel opzichten ook opbouwend. Naar Engels voorbeeld, Hendriksen had kennis gemaakt met William Morris, moest het boek een kunstwerk, a thing of beauty, worden. Het bleef niet bij woorden. Hendriksen zette zich moedig aan het werk, stichtte de Vereniging, werd haar eerste Voorzitter, haar Voorman, zoals men zegt in het Deens. Hij stuurde *Bogvennen*, de *Boekenvriend*, in het licht, maar deed nog veel meer: hij richtte in 1893 de eerste Vakschool voor Boekdrukkunst in, waarvan hij de gezaghebbende bestuurder bleef tot 1918.

Zowel op aesthetisch als op sociaal gebied is Hendriksen een echte pionier geweest van de hedendaagse hoogstaande Scandinavische typografie en boekbindkunst. Met zijn lichtend voorbeeld voor ogen hebben zijn onmiddellijke opvolgers: de kunstschilder Prof. Sigurd Wandel, Raadsman Gustav Philipsen, Hoofdbibliothecaris Carl S. Petersen, zijn actie voortgezet en uitgediept. De belangstelling werd alzijdiger, dat kan men nog het best nagaan in de verzameling van *Bogvennen*, die, ofschoon als boekaesthetisch propagandamiddel bedoeld, een combinatie vertoont van technisch en kunsthistorisch tijdschrift. Tentoonstellingen, o.a. van oude en moderne boekbanden, hebben plaats en oogsten bijval tot in Amerika, waarheen uitmuntende krachten, bv. naar St. Louis, uitwijken. Het Jaarboek, gedurende een aantal jaren driemaandelijks tijdschrift, thans opnieuw jaarboek, wordt ver buiten de grenzen om de degelijkheid van zijn bijdragen en zijn illustraties van bibliophilische zeldzaamheden gewaardeerd. De eruditie wint het op de wisselende boektechniek. Een omkeer, ten goede overigens, heeft in 1933 plaats. De technische bekommeringen krijgen opnieuw de voorrang, er wordt doelbewust gestreefd naar een eigen, moderne, nationaal-Scandinavische, voorname stijl, wars van alle ontypografische ornamenten. De nieuwe voorzitter, Magister Erik Zahle, museumsinspecteur, heeft hierin de hand gehad en het is naar het voorbeeld van deze tweede grote, imponerende figuur van de Forening dat zijn opvolgers in de voorzitterszetel de leiding naar zo hoog mogelijke technische volmaking hebben georienteerd. Het zijn dan ook mensen van het vak en van de praktijk, die het heft in handen hebben genomen: boekdrukkers. Het zijn de boekdrukkers Johan Olsen (1944-1946) en de huidige voorzitter, boekdrukker C. Volmer Nordlunde. Het spreekt wel vanzelf dat de verbinding met kunstenaars, geleerden en technici in stand wordt gehouden. Het aantal aangesloten leden is in de laatste jaren buitengewoon gestegen en bijzonder hoog voor een klein land: 2500. Locale verenigingen buiten de hoofdstad Kopenhagen, zoals te Odense, de stad van Andersen, Aalborg en Aarhus, met zijn Universiteit, hebben daar machtig toe bijgedragen.

De leden krijgen als premie af en toe een buitengewoon verzorgd boek, een uitstekend propagandamiddel. Dat was reeds tijdens het leven van Hendriksen het geval, bv. met Carl Elberlings '*Breve fra en Bogelsker*' van 1909 en later met Lauritz Nielsens '*Boghistoriske Studien til dansk Bibliografi* 1550-1600' van 1923. Voor ons ligt een dichtbundeltje van Ambrosius Stub: '*Hvad vindes paa verdens vidtløftige Hav og andre Digte*', de laatste uitgave van de Forening, uitgegeven te Odense in 1947. Het zijn geestige, oubollige verzen gezet uit Weiss Antiqua en fijntjes geïllustreerd door Axel Nygaard. Papier en band zijn een lust voor oog en hand, een boekje van de bovenste plank voor de bibliophiel.

Het laatste nummer van *Bogvennen*, *Aarbog for Bogkunst og Boghistorie*, onder redactie van Svend Dahl (Ny raekke, bind 2, 1946), København, Fischers Forlag, MCMXLVII, is rijk aan substantiële opstellen van historische en boekaesthetische aard. Men oordele: Erik Lassen schetst leven en werk van de Engelse boekaestheticus Eric Gill (1882-1940); Jens Christoffersen verhaalt 'Hoe Beowulf naar Denemarken kwam?' Volmer Rosenkilde ontleedt de merkwaardige oude Deense boekenverzameling van de onlangs overleden Verzekeraar Cand. jur. Kay Høeg († 27 Aug. 1947); Aage Wantzin heeft het over de gedrukte boekentitel als de ziel van het boek (met talrijke voorbeelden); Birgitte Dall verschaft enkele raadgevingen over het bewaren van boeken; Käre Olsen beschrijft uitvoerig een aantal geïllustreerde Franse getijdenboeken, die ten getale van 35 in de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen berusten; Carl Dumreicher herdenkt de overleden hoofdbibliothecaris Dr. phil. Lauritz Nielsen (1881-1947). Volgt de kroniek met de Deense bibliophilie in 1946 door Volmer Rosenkilde, en het verslag over de 'Forening for Boghaandvaerk' over 1946 door C. Volmer Nordlunde.

Bij wijze van besluit: onze Vereniging der Antwerpse Bibliophielen zou er goed aan doen zich te spiegelen aan de werkwijze van haar Deense zustervereniging: waarom hare leden niet in locale afdelingen gegroepeerd te Brussel, te Gent, te Brugge, te Leuven, te Mechelen, te Hasselt? Haar werkkracht zou er, zoals in Denemarken, wellicht door vervijfdubbeld worden.

Gent.

P. DE KEYSER.

Kerstmis 1947 in de vakwereld der grafiek

De traditie van de verenigingen voor Grafiek met Kerstmis een extranummer uit te geven, waarin als het ware het hoogste grafisch kunnen van de tijd wordt ontplooid, is weer hervat. Wat gisteren nog uitzondering was, is thans regel. Drie fraaie Kerstnummers voor 1947 bereikten ons, wellicht zijn er meer geweest: de eerste kwam uit Amsterdam, de tweede uit Utrecht, de derde uit Gent, drie Koningen uit de Benelux-landen, die ieder op zijn wijze het Licht van de Ster hebben gevolgd.

Het Kerstnummer 1947 van het *Drukkersweekblad* (Redactie en Administratie: Van Eeghenstraat, 70, A'dam) dient zich als eerste werkelijk majestatisch aan. Ofschoon het nummer werd samengesteld uit losse

bijdragen, door verschillende drukkersfirma's typografisch verzorgd, vertoont het album een grote eenheid van aesthetische uitvoering. Wellicht zijn sommige lettertypes fraaier van vorm, maar alle zijn gekenmerkt door grote duidelijkheid en netheid, als het ware een nationale, Hollandse, deugd. Men kan nochtans niet beweren dat deze leesbaarheid gebrek aan fantasie zou betekenen, integendeel, fantasie is aanwezig in de verscheidenheid van typen-combinaties, maar ze is, meer dan vroeger het geval was, gebonden aan eisen van leestechniek. Kortom, er is duidelijk een verebbing van de typografische revolutie van enkele jaren her vast te stellen, ook in de advertenties. De scheppende Hollandse graphici schijnen te streven naar een nieuwe klassiek, die nochtans niet als neoklassiek kan worden bestempeld, vooral niet in de nog vrij grillige illustratie. Hier is met de meest verfijnde wetenschappelijke, i.c. chemische, middelen getracht de spontaneïteit van de kunstenaar te eerbiedigen. Vergeten we ten slotte de edele papiersoorten niet, waarop de bijdragen werden gedrukt, want, 'littera eget scheda', aan de nobele figuur van de letter behoeft nobel papier te beantwoorden.

De medewerkers aan dit extra-nummer hebben gewedijverd in vindingrijkheid, geestigheid, 'esprit' en zakelijkheid. De redacteur, Mr. P. Borst, heeft in '*Vrucht van Samenwerking*' op eenvoudige wijze opgebiecht hoe voor dit Kerstnummer een aantal drukkers, geheel belangeloos, op harmonische wijze samenwerkten om iets moois van hun werk te tonen. En bijna ongelooflijk, een enkele brief aan deze drukkersfirma's gericht was voldoende om de nodige medewerking te verkrijgen. Het schoonste bewijs dat bedrijfsorganisatie, zoals ze in Nederland werd verwezenlijkt, een inspirerende kracht kan zijn om werkgevers en werknemers in een idealistische onderneming te betrekken: het grafisch artefact op hoger peil te brengen.

Diepzinnige, pakkende bijdragen leverden Jos. Cleerdin in '*Bezinning op Kerstmis*' en vooral Dr. Ir. H.J.A. de Goeij in *Philosophia typographiae.* Dit laatste een poging tot het ontwerpen van een wijsbegeerte van de gedrukte letter, het teken van de geest, die in wezen onvatbaar is.

Mien Harmsen en Dick Elffers betogen op boeiende wijze hoe 'Misdruk op slecht papier' toch aesthetisch kan voldoen, hoe door meer-kleurendruk de aandacht van het papier kan worden afgeleid en de nadruk wordt gelegd op de voorstelling en de druk.

Van Jan Poortenaar, de befaamde grafische en literaire kunstenaar, is er een korte, doch synthetische studie van '*het Kerstfeest in de Prentkunst*', waarin hij aantoont hoe de hedendaagse grote Engelse houtsnijder Eric Gill (onlangs overleden) de strenge stijl van de XVe-eeuwse primitieve prenten met moderne gevoeligheid benadert. J.C. Winterink schrijft over de magische kracht, die het exlibris, dit 'voorwerp van zinrijke kleinkunst', op zijn bezitter, op de beschouwer en niet het minst op de verzamelaar uitoefent. '*Het Exlibris en zijn Verzamelaar*' is verlucht met enkele zeer geslaagde voorbeelden van die kleinkunst, die lang geen kleine kunst is. Ook Vlaamse exlibrissen worden met een aanhaling vereerd. De '*Kerstoverpeinzing*' van F. Friedrich is tevens een oproep om de Nederlandse drukkersindustrie in de vijf eeuwen van haar bestaan

nog verder omhoog te helpen door een beroep op de laboratoria voor de grafische techniek T.N.O. bv. Friedrich voorziet zelfs dat in een min of meer verre of wellicht nabije toekomst de mens zal komen tot een synthese, een samengaan en versmelten van de verschillende druktechnieken, zodat de 'printconste' geheel en al door visuele hulpapparaturen zal vervangen worden. Was het vliegen vijftig jaar geleden ook nog niet een utopie? '*De Schoonheid van het Drukkersvak*' is een keurbladzijde, waardig van een Anthologie. Dr. G.W. Ovink heeft hier een snaar geraakt, die het gemoed van ieder rechtgeaard drukker, 'wanneer hij de inktgeur opsnuift en naar zijn flitsende Miehle kijkt' aan het trillen moet brengen.

In '*Kleurmeting*' geeft de Hr. J.H. van der Meer een staaltje van wat een laboratorium voor het drukkersbedrijf kan betekenen. Het gaat hier om het objectief meten van de kleuren, zoals ze voorkomen in de door de drukkers benuttigde inkten. Daaruit blijkt hoe weinig betrouwbaar de kleurenkaarten nog zijn, die in de handel voorkomen.

'*De keuze van letters*' wordt behandeld door niemand minder dan de befaamde letter-specialist H. van Krimpen. Zijn raad, die van ondervinding en steeds van goede smaak getuigt, moge door de drukkers, grote en kleine, worden opgevolgd, zij zullen er wel bij varen.

'*De loden Worging*' schijnt wel een titel voor een detective-verhaal. Het doelt op de zetter, die in feite zijn brood door het lood verdient. De schrijver, W.H. Benier, stelt een wonderbare terugkeer tot de XIXe-eeuwse lettertypes en hun combinaties vast, precies uit het land der onbeperkte mogelijkheden, Amerika. De typografische revolutie, waarvan Marinetti-Tschichold de voornaamste herauten waren, komt finaal tot inkeer en de zetter heeft zich opnieuw aan te passen aan de nieuwe Mode, die de 'ouderwetse' modellen is gaan prefereren. Het lood is weinig soepel en worgt, zoniet de zetter, dan wel de bekoring van het vak, nl. de bezieling van het typografisch product met eigen fantasie. Een belangrijke opmerking van W.H. Benier is dat de boektypografie een eigen traditie heeft, die men nimmer ongestraft kan miskennen door onbezonnen experimenten, terwijl de reclame-typografie, waar de revolutie het meest heeft gewoed, vrijwel geen traditie heeft.

Bepaald geestig is '*Ongevraagd Drukwerk*' van J.C. Holwerda, reclame-adviseur, verdediger van het gulden gebod: 'Truth in Advertising'. Wat reclame wil en kan, wordt hier aan het doorsnee-menselijke gemeten en vaak te kort bevonden. G.M. van der Mark besluit met '*Overpeinzingen rond het Tijdschrift*'. Schrijver is administrateur van de Nederlandse Organisatie van Tijdschriftuitgevers (N.O.T.V.). Hem bekommert de vraag wat eigenlijk een tijd-schrift is? Tot hiertoe zijn de omschrijvingen, naar het blijkt, negatief, nl.: wat geen dagblad of nieuwsblad is, is een tijdschrift! Voor de grafische nijverheid betekenen de tijdschriften meer dan men op het eerste gezicht denkt: ze zijn de vaste bron van inkomsten waarop menige drukkerij drijft. Meer nog: het tijdschriftenwezen heeft in veel gevallen de stoot gegeven aan vorderingen van de techniek. Met recht en reden schrijft dan ook de Hr. Van der Mark dat 'topprestaties van grafisch en redactioneel kunnen' in

de Kerstnummers van onze periodieken worden gevonden. De proef op de som wordt, ons dunkt, geleverd door het Kerstnummer 1947 van het *Drukkersweekblad*, dat èn door zijn degelijke inhoud èn door zijn rustige opsmuk: kleurhoutsneden naast autotypieën, een vreugd is voor het oog als voor de geest.

We kunnen onmogelijk afscheid nemen van het *Drukkersweekblad* zonder te wijzen op een nieuwe topprestatie: het Buitengewoon Nummer van het *Drukkersweekblad*, verschenen in Augustus 1948, ter gelegenheid van het gouden regeringsjubileum van H.M. Koningin Wilhelmina, getiteld: *Vijftig jaren Boekdruk.* Daarin wordt van verschillende zijden de evolutie van de drukkunst en van het drukkersbedrijf in Nederland tussen 1898 en 1948 op treffende wijze toegelicht. Jos. A.M. Cleerdin, de voorzitter van de Federatie van Werkersorganisatiën in het Boekdrukkersbedrijf, schreef een Woord vooraf, door hem zinvol *Document der Dankbaarheid* gedoopt; Mr. P. Boest beschrijft zaakrijk Vijftig jaren Patroonsorganisatie; Mr. Dr. F.F.M. Stolwijk en W. van Gorcum Jr., respectievelijk secretaris van de sociale en van de economische afdeling van de Federatie, hebben het over vijftig jaren sociale en dito economische ontwikkeling; G.A. Scheepers en J.M. van der Meer, deze laatste de bekende directeur van het Instituut voor Grafische Techniek T.W.O., de eerste over Vijftig jaren Vakopleiding, de tweede over vijftig jaren grafische techniek. In al deze sectoren is er een ontzaglijke vooruitgang vast te stellen, die evenwijdig loopt met de vervolmaking van de mechanische, scheikundige en sociale wetenschappen. Het neusje van de zalm is echter '*Vijftig jaren drukkunst*' van Dr. G.W. Ovink, waarin hij met de wijsgerig-aesthetische diepzinnigheid, die al zijn opstellen kenmerkt, aan acht losse officiële uitnodigingen, alle betrekking hebbende op feestelijkheden in verband met de Koninklijke Familie of met historische gebeurtenissen tussen 1898 en 1948, de evolutie van de Nederlandse typografische aesthetiek demonstreert. We weerstaan niet aan de aandrang ten behoeve van onze bibliophielen de data van Dr. Ovink hier in haar lapidaire bondigheid aan te halen:

1898.	De 'vrije richting'. Zo ver was het met ons gekomen! Een volkomen gebrek aan gevoel voor zuivere, verantwoorde vormen. Zinloze, armtierige versieringen, slechte vakverdeling. Zwevende zuilen, die sprietjes spruiten. Kunstig, maar geen kunst.
1909.	De herleving is begonnen. Eenvoudige, krachtige vormen, weloverwogen indeling, maar de tekst wordt nog te zeer in een nauw keurslijf gedwongen. Als reactie op de 'vrije richting' wil men de tekstdelen stevig in het vlak verankeren.
1914.	Een eigen Nederlandse stijl is, dank zij S.H. de Roos, tot ontplooiing gekomen. Open zetwijze, die de tekst op natuurlijke wijze volgt. Frisse, heldere kleuren. Het

	ornament is ondergeschikt geworden. Licht, lucht en vriendelijkheid.
1923.	Stijl van de architect Wijdeveld in zijn tijdschrift ‘Wendingen’. De na-oorlogse tijd is niet vriendelijk meer. Men bouwt blokken in baksteen en beton - ook in de typografie. Het ornament overheerst weer; de tekst moet maar zien dat zij een goed heenkomen vindt.
1930.	De ‘nieuwe zakelijkheid’ met ‘elementaire typografie’. Ornamenten en hoofdletters zijn overbodig verklaard, evenzo het verschil tussen dik en dun in de letter en ook de lettervoetjes (schreven). Een druk

	gebruik van foto's, van de primaire kleuren en van vette letters om de tekst (over)duidelijk te maken.
1938.	De huidige tijd. De ontwerper van dit voorbeeld, heeft zowel de ‘nieuwe zakelijkheid’ verwerkt als de meer traditionele richtingen. Daardoor enerzijds een streven naar volstrekt oorspronkelijke vormgeving, die aandacht trekt en leesbaarheid bevordert, anderzijds gebruik van traditionele elementen wanneer daarmee een bepaald effect te bereiken is.
1940.	Een andere hedendaagse stijl: bewuste afkeer van alles wat naar opvallendheid zweemt; uiterste soberheid in de middelen. De ontwerper zorgt dat u de tekst leest, maar het valt u niet op hoe hij dat klaarspeelt, en daarmee is hij tevreden. Ook het lettertype is, evenals de typografie, ogenschijnlijk ‘gewoon’. Er zit echter meer achter.
1948.	Ook dit ontwerp streeft er naar de tekst op aantrekkelijke, doch sobere wijze weer te geven, onder vermijding van enerzijds gewildheid en anderzijds dorheid. Niet langer zoetvloeiend als in 1914, maar gelukkig ook niet doods als de steenklompen van na de Eerste Wereldoorlog.

Men mag zonder overdrijving volmondig getuigen dat dit Buitengewoon Nummer in alle opzichten een royaal getuigenis is van arbeid, vakkennis en kunst, waardig van het land van De Roos, Van Krimpen, Nypels en Stols, om slechts de vooraanstaanden onder de Nederlandse Typografen van het Wilhelminiaans tijdvak te noemen.

***

‘*De Tampon*’ is het orgaan voor de leerlingen en oud-leerlingen van de School voor de Grafische Vakken te Utrecht (Jutfaasseweg, 3, Utrecht). Het is meteen het oudste grafische tijdschrift in Nederland, daar het in Mei 1920 werd opgericht. Het Kerstnummer 1947 met z'n keurig, crême-kleurig, omslag brengt ons dadelijk in de gepaste Kerstdagstemming. Bij het doorbladeren treffen we een knappe schets aan van de Vispoort te Harderwijk van onze Vlaamse graficus Herman Verbaere met

een zeer vleiende introductie van de directeur van de School, L.C.H. de Jong: *Bij de bijlage van Herman Verbaere*, waarin gezegd wordt welke voorname plaats deze Vlaamse kunstenaar speelt in het grafisch bedrijf in zijn land en hoe hij in Nederland een graag geziene verschijning is. Het aantal medewerkers aan dit Kerstnummer is beslist te groot om allen naar verdienste te kunnen prijzen. De Heren Levisson en Barten, die in 1921 de Baby-Tampon ten doop verhieven, L. Levisson, met '*Van twee boekjes*', nl. van de voortreffelijke Maastrichtse Meesterdrukker Ernest van Aelst, en A.W. Barten, met '*Oude Spelen voor de Jeugd*', waarin de schrijver iets vertelt van zijn verzameling 'gedrukte' spelen: ganzenborden en kaartspelen (didactische) uit de aanvang van de XIXe eeuw, verdienen een pluimpje. De bekende graficus A.H.G. Blankenstein deelt enkele indrukken mêe van zijn laatste reis naar grafisch Amerika en waagt zich aan enkele voorspellingen in '*Waar gaan wij heen*?'. De boodschap is ten slotte verblijdend: meer klassieke lettertypen, symmetrie en frisse kleuren. Verder wordt wijze raad aan de jongeren verstrekt door L. van Roosendaal in zake '*Specialisatie*', door H.J. Verburg in '*Spelling*', door W. Bolhuis, J.J. van der Vlies, G. Petersen,

H. Bakker in diverse pogingen tot bezinning over onze beroerde tijd, waaruit slechts redding kan verwacht worden als uit het pessimisme en de onverschilligheid van de tegenwoordige jeugd opnieuw gezond en gedurfd optimisme groeit. Ad. Wetser richt zich in '*Is de kopij van belang*?' in het bijzonder tot de op de proef gestelde zetters, die vaak slordig of onleesbaar ingeleverde kopij hebben te ontraadselen met al de jammerlijke gevolgen van dien.

Over vak- en technische problemen schreven: A.W. Oosterbaan (*Zal het toestellen nodig blijven*?), G. Knuvelder Jr. (*Een slordige* '*Monsieur*' *- Un journal est un Monsieur*), Joh. A. van de Graaf (*Stijl of experiment*?), S. Koning (*Het vergroot matrijzenraam van de Monotype*), H. Duyvewaards (*Koude gouddruk - voor boekbinders*), Ad. M.C. Stok (*Vorm-voorbereiding*). Merkwaardige opstellen, speciaal voor bibliophielen, zijn '*Watermerken*' van Y. Koning, en '*De pionier der Watermerken*' - bedoeld is Dr. Ch. M. Briquet, 1839-1918 - van A. Brom Jr. School-problemen worden behandeld door de directeur L.C.H. de Jong en door leerlingen en oud-leerlingen. Een zeer persoonlijk en kunstig stukje leverde Chr. Schut in '*Grafische documentaties*', waarin hij de vraag beantwoordt aan welke voorwaarden de tekeningen van historische gebouwencomplexen en dergelijke moeten voldoen om een adequaat topografisch beeld te geven van de eigen tijd. Aan het slot van '*De Tampon*' stemt het bemoedigend te lezen dat het nog beter kan, want dat dit Kerstnummer een nieuw begin is. Inderdaad een nieuwe lente en een nieuw geluid in de Grafiek.

***

'*Grafiek*' is de laconische titel van het vaktijdschrift, dat de Oud-studentenbond van de Kunstdrukschool Onze Lieve Vrouw (Kolvo), Oude Houtlei, 40, te Gent uitgeeft. Het jaar 1947, niet de jaargang, want dit is n° 3 (n° 24 van de lopende reeks), besluit eveneens met een Kerstnummer. Het brengt minder kerstgeschenken dan de Noordnederlandse zusterpublicaties, maar het mag er ook zijn. Dit typografisch zeer verzorgd nummer is bijna geheel gewijd aan de Internationale Typografische Wedstrijd, uitgeschreven door de Association des Diplômés de l'École du Livre de Liège. De wedstrijd bestond in het typografisch ontwerpen van een advertentie voor de Cristalleries du Val-Saint-Lambert. Het is E. Br. Zephiryn, die een zeer pittig verslag, mitsgaders kommentaar, levert over de uitslagen van deze internationale typografische 'Show'. Een zijner zinrijke conclusies luidt: er bestaat mogelijkheid voor de typograaf met eigen middelen eenvoud, frisheid, voornaamheid, adel, een heel gamma moreel-aesthetische eigenschappen, te vertolken. Dat de Belgen, ook een vrij groot aantal leerlingen en oud-leerlingen van de Kunstdrukschool, zich naast de Italianen, Zwitsers en Nederlanders wisten te handhaven, pleit voor de standing van de huidige Belgische typografie. Ook hier dus een verblijdende Kerstboodschap der Grafische Kunst. Excelsior!

Gent.

P. DE KEYSER.

Boekbespreking

Johnson, John and Gibson, Strickland. *Print and Privilege at Oxford to the Year* 1700. London, Oxford University Press, 1946, 4°, pll., facs., 212 blz., Prijs: 42. - (Oxford Books on Bibliography).

Het doel dat de uitgevers van de reeks *Oxford Books on Bibliography* zich gesteld hebben, nl. materiaal verzamelen in verband met de productie en de verspreiding van boeken, werd ook met dit werk, het zevende van de reeks, bereikt.

Het verhaal - want het gaat ten slotte om een boeiend verhaal - van het ontwerp, de geboorte, de eerste en verdere ontwikkeling van het universitaire uitgeversbedrijf te Oxford verschijnt hier als het relaas van een bestendige wedijver tussen twee tegengestelde machten: enerzijds de universiteit met haar wetenschap, haar politieke en godsdienstige invloeden en vooral haar grote mannen; anderzijds het vakverbond van de Londense drukkers met zijn zakenkennis, zijn gevestigd gezag en zijn corporatieve stabiliteit.

Enig in de geschiedenis van de boekdrukkunst is het koninklijk privilege, dat in 1557 aan de *Stationers' Company* toegekend werd en dat gedurende lange jaren geheel de Engelse boekenproductie in de hoofdstad geconcentreerd zou houden. De machtspositie van Londen zou niet ongestraft aangetast kunnen worden. Maar in de universiteit van Oxford waren er mannen, die het aandurfden en uit hun strijd, uit hun nederlagen vooral, is een universitair uitgeversbedrijf gegroeid, dat heden ten dage, op zijn beurt, enig mag genoemd worden.

Groot was het gezag dat aartsbisschop William LAUD (1573-1645) aanwendde om zowel principiële stellingen (de privilegiën van 1632 en 1633 o.m.) als om materiële bestellingen (matrijzen) voor de drukkerij van de universiteit te bekomen. Terwijl hij bekommerd was om practische aangelegenheden als de aanstelling van een *architypographus*, een soort geleerde-drukker, en om het aanwinnen van Oosterse lettertypen, liet hij niet na angstvallig te waken over de eerste voorrechten van de drukkerij en gaf hij aan zijn opvolgers de wijze raad ‘let your privilege settle a while, and gather strength quietly’.

Zijn eerste opvolgers zouden inderdaad het gevestigde gezag van het Londense vakverbond van de drukkers eerbiedigen en de tweede periode uit de geschiedenis van de pers te Oxford (1637-1662) zou er een van verstandhouding worden.

Covenants of forbearance heetten de schikkingen in der minne met de *London Stationers* wat het drukken van almanakken betreft, met de *King's Printers* voor de bijbels en met de *King's Printers in Latin* voor de Latijnse grammatica's. Aldus verzaakte de universiteit aan een belangwekkende toepassing van haar eigen privilegiën en zwichtte zij voor feitelijke monopoliums. Als tegenprestatie zouden de drie groepen samen jaarlijks aan de universiteit £ 200 betalen. Deze rente bleek echter onvoldoende om het drukken van wetenschappelijke werken te bekostigen en te Oxford zoals elders, toen zoals nu, mocht een uitgever de boeken met grote afzet niet verwaarlozen, wou hij zijn zaak renderend maken.

D[r] John FELL (1625-1686) zou de stempel van zijn sterke persoonlijkheid op de derde faze (1671-1690) in de ontwikkeling van de uitgeverij drukken. Met al de voor- en nadelen eigen aan een wilskrachtig en eigenzinnig man, stapte hij recht op doel af. Voortaan zouden hij en zijn medewerkers zelf de £ 200 aan de universiteit betalen, maar als compensatie zouden zij naast de wetenschappelijke werken ook de gemonopoliseerde bijbels en schoolboeken drukken. Het antwoord uit Londen liet niet op zich wachten. Talloze moeilijkheden rezen op en onbetrouwbare medewerkers doken op. In Maart werd de strijd ingezet en in Oktober de nederlaag geleden. D[r] Fell veranderde het geweer van schouder. Zijn wetenschappelijke bedrijvigheid zou hij in zijn sedert beroemd geworden en gebleven *Theatre Press* voortzetten, maar op het stuk van gemonopoliseerde boeken zou hij zich door *interlopers*, een soort vrijbuiters, laten dienen.

Hier past het misschien even de aandacht te vestigen op het aandeel van de Noord-Nederlandse drukken in de ontwikkeling van deze strijd. De Engelse boekhandel keek met evenveel bewondering als vrees op naar de Hollandse uitgeverij. Wil men Fell buitengewoon loven, dan acht men zijn drukken beter dan die van *old Elzevir* (blz. 134); wil men de zwarte handel, waardoor hij zich dienen laat, aan de kaak stellen, dan somt men het aantal Hollandse bijbels op, dat in Engeland binnengesmokkeld wordt (blz. 78-79).

De strijd tussen de *Stationers* en de *Interlopers* moest natuurlijk op een aantal processen uitlopen. Hadden de auteurs de personaliteit van Fell niet te voeten uit ontwikkeld en hadden zij niet uitdrukkelijk geformuleerd dat hij ‘the greatest publisher of the century, if not of any century...’ was, dan zou de geschiedenis van het wetenschappelijk uitgeversbedrijf dreigen te loor te gaan in het verhaal van juridische spitsvondigheden, die de uiterlijke ontwikkeling van de onderneming op het einde van de eeuw nu eenmaal bepaald hebben.

Een wilsbeschikking van Fell, de invloed van een jeugdig jurist en een vernieuwing van de universitaire commissie belast met het toezicht op de uitgeverij volstonden om het roer eens te meer om te werpen. Opnieuw werd toenadering met de *Stationers* gezocht. De getroffen regelingen waren te mooi om waar te zijn. De algemene toestand drukte op de drukkerij en de nadelige gevolgen van een scherpe economische crisis bleven niet uit. ‘It was to take the university a hundred and fifty years gradually to learn the lessons of commerce’.

Om de vroege geschiedenis van het universitaire uitgeversbedrijf te schrijven hebben beide auteurs, John Johnson, drukker van de universiteit, en Strickland Gibson, gewezen conservator van het universiteitsarchief, hun rijke ondervinding en hun grote kennis op gelukkige wijze samengevoegd. Het bronnenmateriaal werd zowel met historische als met technische bevoegdheid zorgvuldig beschreven, ontleed en verwerkt. Een index en de publicatie, in bijlagen, van heel wat belangwekkende documenten verhogen de wetenschappelijke waarde van het werk. De degelijkheid blijkt ook uit de materiële verzorging. Alles valt in dit opzicht te loven: het papier, het lettertype, de zetspiegel, de illustratie en de inbinding.

De grootste hoedanigheid van de samenwerking van de beide auteurs, die zich over het werk van hun voorgangers gebogen hebben, blijkt echter onvoldoende uit een korte inhoud en uit een louter wetenschappelijke appreciatie. Overal vult een menselijke klank de objectieve historische navorsing aan. Het gevoel is niet vreemd

gebleven aan de beoordeling van het materiaal. Symbolisch voor de betekenis van dit werk is het facsimile van een drukkersprospectus van 1681 naast de

bespreking ervan op blz. 84. Beide bladzijden, de eerste bijna drie eeuwen voor de andere gedrukt, komen uit hetzelfde uitgeversbedrijf en werden zelfs uit dezelfde letter gezet!

Bestond het werk van Madan, *Oxford Books*, niet, dan zou het kunnen betreurd worden, dat in het boeiende verhaal van de menselijke moeilijkheden en mogelijkheden, van de wetenswaardigheden en de wederwaardigheden van de universitaire uitgeverij te weinig aandacht besteed wordt aan de positieve prestaties van de zaak, aan de boeken die heden ten dage nog steeds haar roem uitmaken. Naast Madan echter ontleedt het werk van Johnson en Gibson het uitgeversbedrijf te Oxford van een ander standpunt uit en legt het vooral de nadruk op de menselijke problemen die bij de boekenproductie te pas komen.

Herman LIEBAERS.

Guppy, Henry. *Rules for the Cataloguing of Incunabula.* London, The Library Association, 1947, 8°, 16 blz.

Dit is de tweede druk van de bewerkte uitgave van een artikel, dat oorspronkelijk in *The Bulletin of the John Rylands Library*, vol. 8, n° 2, July, 1924, verscheen. Het gezag van de schrijver en het succes van zijn regels laten ons toe, deze publicatie te beschouwen als een Angelsaksische tegenhanger van de theoretische uiteenzetting, die in de *Gesamtkatalog* opgenomen is. Uit een vergelijking van beide blijkt voornamelijk dat Guppy 1) het formaat tot de collatie rekent en niet bij het impressum voegt, 2) dat hij de voorkeur geeft aan het gebruik van het British Museum om het lettertype aan te duiden, boven de Proctor-Haebler-methode en 3) dat hij, uiteraard, meer bekommerd is om het bepaalde te beschrijven exemplaar dan de Gesamtkatalog, die ten slotte toch meestal als bibliografie gebruikt wordt.

H. LIEBAERS.

Catalogue de l'Exposition de la Reliure Originale. Paris, Bibliothèque Nationale 1947.

La 'Société de la Reliure Originale' poursuit un but intéressant: grouper des relieurs contemporains et montrer au public l'effort de ces artistes pour arriver à créer des reliures personnelles et donnant bien le goût du jour.

Ce qui frappe immédiatement quand on examine les planches, c'est la diversité des genres. Les artistes qui ont été invités, ont des conceptions bien différentes les uns des autres de ce que doit être une belle reliure.

Tous paraissent être extrêmement habiles dans leur métier, mais ne confondentils pas souvent la virtuosité avec la beauté?

Nos préférences personnelles vont aux oeuvres de Bonet et à certaines oeuvres de Cretté, (celle pour Ruth et Booz du Dr J.C. Mardrus est très heureuse). N'oublions pas qu'un livre doit pouvoir affronter les années sans montrer trop de rides; à vouloir être trop original, on risque fort de vieillir prématurément.

Le catalogue est précédé d'une introduction par André Rodocanachi; en un court aperçu, l'auteur fait l'historique de la reliure française du Xe au XXe siècle. C'est avec raison qu'il insiste sur la valeur et l'originalité des reliures françaises depuis l'époque de Grolier jusqu'au milieu du XVIIIe siècle. Mais les reliures orfévries du moyen âge, les reliures romanes et celles à plaques estampées, ne sont pas plus originales en France que dans les autres pays. Pour ces dernières au contraire, c'est Anvers qui peut revendiquer l'originalité: la plaque représentant

Wouter van Duffele adorant la Vierge, et qui date de la fin du XIIIe siècle, est la plus ancienne connue; elle est d'un dessin exquis, et c'est à juste titre que nous nous réjouissons de ce que le Musée Plantin-Moretus en possède un exemplaire.

B. VAN REGEMORTER.

Imago Mundi. ***A review of early cartography*****,** ***edited by Leo Bagrow.*** **IV. Stockholm, 1947. 100 blz., gr. in-4°, met pltn.**

Dit tijdschrift, of beter gezegd dit jaarboek, dat nu zijn vierde jaargang is ingetreden, heeft reeds tal van wederwaardigheden beleefd. Gesticht door Prof. Leo Bagrow, die er thans nog de leiding van heeft, verscheen de eerste jaargang in 1935 in Duitschland. Toen het werk aldaar, wegens de politieke verhoudingen, niet kon worden voortgezet, zochten de uitgevers een veilige schuilplaats te Londen, waar dan in 1937 het tweede deel het licht zag. Het derde had eigenlijk moeten klaar zijn voor het Internationale Geographische Congres dat in 1938 te Amsterdam werd gehouden, doch de internationale crisistoestand vertraagde de uitgave en het verscheen eerst in Juli van het volgend jaar, insgelijks te Londen. Eindelijk, toen al het materiaal klaar lag om deel IV uit te geven, brak de wereldoorlog uit en werd het tijdschrift tijdelijk gestaakt.

Dit vierde deel ligt thans voor ons en het is een alleszins merkwaardige uitgave, op een hoogstaand wetenschappelijk peil. Het bevat bijdragen op het gebied der oude kaartmakerskunst van de hand van cartografen uit verschillende landen.

Het vangt aan met een studie van een Japansch auteur, Hirosi Nakamura, over oude, door de Koreanen bewaarde Chineesche wereldkaarten of atlassen; daarna handelt G.B. Beans (Philadelphia) over een nieuw ontdekt exemplaar (het 26^{e}) van Ptolemaeus' Cosmographie in den druk van Bologna, 1477, dan H. Winter (Berlijn) over Portugeesche kaarten in Munchen bewaard, Henry R. Wagner (San Marino, Calif.) over handschrift-atlassen van Battista Agnese, Leo Bagrow (Stockholm) over kaarten van Regiomontanus, onze landgenoot Ant. de Smet (Brussel) over het cartografisch werk van Pierre Pourbus, J. Keunig (Schiedam) over de atlassen van Mercator-Hondius, W. Voorbeytel Cannenburg, de conservator van het Scheepvaartmuseum te Amsterdam, over een oude Hollandsche paskaart der Europeesche kusten, opnieuw Leo Bagrow over een vroeg-achttiendeeuwsche kaart van Siberië door J.G. Sparwenfeld, G. Kiss (Ann Arbor, U.S.A.) over briefwisseling van enkele kaartmakers van het einde der achttiende eeuw. Het boekdeel eindigt dan met eene reeks nota's van geringeren omvang, eene ‘Kroniek’ die nieuws brengt over de activiteit op cartografisch gebied in alle landen, boekbesprekingen en ten slotte een uitgebreide bibliographie van de publicaties die in 1945 ter kennis zijn gekomen van de uitgevers. Vergeten wij niet te vermelden een speciale rubriek, door Prof. Bagrow zoo aangrijpelijk betiteld ‘With fire and sword’ en waarin mededeelingen voorkomen over het rampzalig lot dat sommige cartografen en cartografische instellingen overkomen is tengevolge van den wereldoorlog. Het boek is zeer keurig uitgegeven en rijkelijk geïllustreerd.

Van meer bijzonder belang voor onze streken zijn natuurlijk de studie over Pourbus' kaartwerk van het Brugsche Vrije alsmede die over de atlassen van Mercator. Dit

laatste stuk, het omvangrijkste van het heele jaarboek, interesseert buiten den lezer en den vakman ook den bibliothecaris, daar het een zeer omstandige beschrijving bevat van de talrijke uitgaven van Mercator's atlas. Menige bibliotheekbeambte zal er een houvast aan vinden als het er op aankomt - wat wel eens ge-

beurt - een onvolledig exemplaar van een der uitgaven van den Atlas te identificeeren. In dit opzicht heeft de auteur een grooten dienst aan de bibliothecarissen bewezen. Zijn studie houdt op met de eerste periode van de uitgaven van den Atlas, t.t.z. met 1637; laat ons hopen dat hij de belofte zal inlossen die hij aan het slot van zijn artikel geeft, nl. in een volgend jaarboek de uitgaven van na 1637 te beschrijven.

Wij danken het Kartografiska Sällskapet van Stockholm ons dit hoogst interessante jaarboek te hebben toegezonden en het is ons een genoegen hier onze bewondering voor zijn wetenschappelijk werk te betuigen.

Am. DERMUL.

Beatrijs. Eerste integrale reproductie van het Handschrift, naast de tekst in typographie, onder de leiding van Dr. Jur. A.L. Verhofstede. Met een bijdrage van Dr. J. van Mierlo S.J., een beschrijving van de Codex door Dr. G.I. Lieftinck en een bibliographie door Dr. Rob. Roemans. Antwerpen, Uitgeverij 'De Vlijt' N.V., Nationalestraat, 46, 1947, pr. 75 fr. (gecartonneerd).

De Uitgeverij 'De Vlijt' van Antwerpen heeft alleszins een prijzenswaardig initiatief genomen met het uitgeven van deze fraaie reproductie in koperdiepdruk van het handschrift van de bekende en populaire Middelnederlandse Sproke van Beatrijs. Het prijzenswaardige ligt hem ons dunkens in de eerste plaats in het ter beschikking stellen van alle studerenden en liefhebbers van onze oude Nederlandse letterkunde, van een facsimile van de oorspronkelijke tekst aan een schappelijke prijs: 75 fr.; in de tweede plaats in de medewerking, die de overmoedige leider, Dr. Jur. A.L. Verhofstede, zich voor zijn onderneming heeft weten te verzekeren. De korte uitweiding over de Beatrijs, van Dr. Verhofstede zelf, leert ons, wat wel niet te verwonderen was na de overweldigende Beatrijs-literatuur van de laatste jaren, niets nieuws. De inleider schaart zich deemoedig achter de autoriteit van Beatrijs-kenners zoals Prof. Guiette, Prof. van Mierlo, Dr. Stracke, Dr. Tinbergen, enz. en daarin handelt hij voorzichtig.

Het vermeend dubbel auteurschap van de Beatrijs (na dit van de Reinaert) wordt in een afzonderlijk hoofdstuk: 'Is het Slot van Beatrijs niet oorspronkelijk?' (Vss. 865-1038), door Prof. van Mierlo op goede gronden verworpen, o.i. terecht.

Een grote aanwinst van deze objectieve tekstuitgave is de uitvoerige beschrijving van het Haagse Handschrift door Dr. G.I. Lieftinck, die als een model van handschriftbeschrijving kan worden beschouwd.

Het nut van de hypercomplete Bibliographie (uitgaven, studiën, vertalingen en bewerkingen) door Dr. Rob. Roemans kan voor deze uitgave betwist worden. De lijst van de tekstuitgaven ware wel voldoende geweest. De talrijke studiën, waaronder enkele van minder betekenis, de vertalingen en de bewerkingen behoren eerder bij een literair-historische of comparistische studie over de Beatrijs-legende.

Over de transcriptie van de tekst en de nota's bij de tekst onder afzonderlijk omslag zullen we kort zijn: ze zijn voor een oppervlakkige lectuur voldoende en doorgaans betrouwbaar. Bij een eventuele herdruk lette de uitgever nochtans op de volgende vlekjes: vs. 163 Ende reet wech *sinnen* (l. sinen) telt (id. nota's bl. 4, 163; vs. 198

waren *ghewe* (l. ghewent); vs. 369 Si seide: ‘ic *vergheef* (l. vergheeft) u dan; vs. 381 Ende ghi hier *ertrike* (l. in ertrike); de custode onderaan

fol. 7 is fonteine (niet fonteyne); nota's bl. 6, 346 dorper fel = onbeschaamde dorpse (sic) tegenstelling tussen plattelandsbewoners en lieden uit de kom der gemeente (resic). Waarom niet eenvoudig: onbeschoft mens? Is die term uit de 'hoofse cultuur' de uitgever onbekend? Bl. 8, 477-482, interpollatie (l. interpolatie); bl. 10, 630, Mochtic mier sonden: mocht ik van mijn zonden worden gekweten (?) (l. Mochtic mier sonden werden quite). De ergste blunder treffen we bij de nota's op bl. 4, 192 aan, waar Dr. Verhofstede scoender smale als *lieftalliger wezen* (!) verklaart: scoender: dat., van de schone vrouw (Beatrijs). We twijfelen er niet aan dat de zetduivel aan Dr. Verhofstede parten heeft gespeeld, reden te meer om bij de reeds aangekondigde herdruk op de fratsen van Tittivillus te passen. We hopen dat de reeks goedkope facsimile's, met de Beatrijs zo gelukkig begonnen, zal kunnen worden voortgezet, bv. ook met incunabels en oude, zeldzame eerste-drukken.

Gent.

P. DE KEYSER.

Jan Pertcheval, *Den Camp vander Doot, met Inleiding, Aanteekeningen en Glossarium door Dr. G. Degroote met een toelichting bij de houtsneden door A.J.J. Delen* (Voor de Seven Sinjoren uitgegeven door De Sikkel te Antwerpen, MCMXXXXVIII, 25 × 18 cm., lii-133 bladz., 180 fr.).

Olivier de la Marche (c. 1425-1502), 'écuyer d'écurie, premier panetier, maître d'hôtel, ambassadeur, guerrier, poète, mémorialiste, prêcheur de croisade, directeur des fêtes et chambellan', zijn leven lang trouw dienaar van de Bourgondische vorsten, is één van de typische vertegenwoordigers van de zogenaamde Bourgondische literatuur. Zijn langere gedichten *Le Triumphe et le Parement des Dames* (c. 1494) en *Le Chevalier Délibéré* (1483) werden in het Nederlands vertaald en zijn dus ook voor onze letterkunde van belang. Van dit laatste werk zijn zelfs twee Middelnederlandse vertalingen bekend. De eerste werd vervaardigd door een zekeren Pieter Willemsz. uit Haarlem en te Leiden c. 1508 bij Jan Seversz gedrukt. Het enige, overigens onvolledige, exemplaar dat in de Bibliothèque Municipale te Douai berustte, ging echter in Augustus 1944 verloren. De andere overzetting, met als titel *Den Camp vander Doot*, is van de hand van den Brusselsen Rederijker Jan Stee(n)maer alias Pertcheval. Ze dagtekent uit 1493 en werd op 27 Juni 1503 door den priester Otgier Pietersz. Nachtegael in het licht gegeven. Onlangs verscheen in de reeks 'De Seven Sinjoren' een door de uitgeverij 'De Sikkel' typografisch uitstekend verzorgde facsimile-uitgave van de editie van 1503 naar het unieke exemplaar van de Stadsbibliotheek te Hamburg. De tekst werd ingeleid en toegelicht door Dr. G. Degroote. De merkwaardige houtsneden werden besproken door A.J.J. Delen.

In een goed gedocumenteerde en smaakvol geschreven *Inleiding* komen achtereenvolgens ter sprake: I. *Olivier de la Marche;* II. *Jan Pertcheval;* III. *Bourgondisch-Nederlandsche Motievenkunst;* IV. *Vorm en Rijm;* V. *Uitgaven*, *Bibliographische Beschrijving* en *Houtsneden* (door A.J.J. Delen). De *Inleiding* wordt besloten met een *Beknopte Bibliographie* (VI), twee korte nota's over de illustratie en de wijze van uitgeven (VII en VIII) en een lijst *Afkortingen bij de Aanteekeningen.*

Na er in het *Voorbericht* op gewezen te hebben dat hij deze tekstuitgave heeft opgevat als ‘een bijdrage tot de betere kennis van het nog steeds minder onderzocht Bourgondisch aspect onzer letteren’, bespreekt Dr. G. Degroote in zijn *Inleiding*

vooreerst de figuren van Olivier de la Marche en Jan Pertcheval, 'princhè' van de Brusselse Rederijkerskamer *De Lelie*, in 1498 samen met Jan Smeken proost van de *Broederschap van de zeven Weeën* en vóór November 1523 overleden. Vervolgens wordt in het derde hoofdstuk *Bourgondische Motievenkunst*, na een karakteristiek van de 'Bourgondische sfeer', *Le Chevaler Delibéré* en *Den Camp vander Doot* grondig besproken. Dr. G. Degroote wijdt hierbij zijn aandacht aan de 'poëtische samenstelling' van het Frans origineel en vergelijkt het gedicht met enkele andere werken uit de XVe eeuw die verwante motieven behandelen. Hij gaat verder den bouw van het gedicht na en zijn verhouding tot de Nederlandse vertaling. We zijn het echter met Dr. G. Degroote niet eens waar deze *Den Camp vander Doot* boven *Le Chevalier Délibéré* stelt. Het komt ons voor dat hij de literaire waarde van den door hem gepubliceerden tekst wel enigszins overschat. De betekenis van de vertaling van Jan Pertcheval is er toch in de eerste plaats een van cultuurhistorischen en taalkundigen aard en het belang van deze uitgave berust voor een deel in de reproductie van de 15 fraaie houtsneden, die in de geschiedenis van onze graveerkunst een heel bijzondere plaats innemen. De heer A.J.J. Delen heeft dit laatste punt in een afzonderlijke studie duidelijk in het licht gesteld.

De volledige tekst van *Den Camp vander Doot* met de beroemde houtsneden werd in facsimile uitgegeven. Het Frans origineel kon 'wegens de gedwongen beperking' niet er bij afgedrukt worden. De uitgever heeft er zich bij bepaald de verzen te nummeren en onderaan de bladzijde de klaarblijkelijke drukfouten aan te geven. Hierin had hij weliswaar accurater kunnen te werk gaan. We signaleren hier terloops nog enkele drukfouten: vers 364: *haetsap* lees *haetscap*; vers 374: *He* lees *Hi*; vers 380: *ghscint* lees *ghescint*; vers 2099: *nae* lees *naem*; vers 2282: *veehten* lees *vechten*; vers 2305: *gegenen* lees *gegeuen*; vers 2316: *Dwel* lees *Dwelc*, en verder waarschijnlijk ook vormen als: vers 91: *crachtih* lees *crachtich*; vers 92: *gode* lees *goede*; vers 1263: *mactich* lees *machtich*; vers 2498: *hooken* lees *hoeken*; vers 2516: *crahten* lees *crachten*, alsook vers 170: *brengen* en vers 1164: *ijmaginieren*, om wille van de rijm te lezen: *bringen* en *ijmagineren.*

De woordverklaring is uitvoerig en doorgaans betrouwbaar. Talrijk zijn de woorden die niet in het Middelnederlands Woordenboek voorkomen, zodat deze tekstuitgave een waardevolle bijdrage vormt tot onze XVe eeuwse lexicographie. Wel hebben we ons afgevraagd waarom Dr. G. Degroote bij Franse leenwoorden als: *paellairt* (vers 444), *braeckmaert* (vers 449), *caduyc* (vers 589), *gorgias* (vers 839) en *truant* (vers 1617) niet heeft verwezen naar Fr. Godefroy i.v. *paillart*, *braquemart*, *caduc*, *gorgias* en *truand.* Ook hadden we hier en daar wel enige verklaring gewenst als bijvoorbeeld bij *destructie van troyen* (vers 408) en *fortune* (vers 1848); maar dit zijn slechts opmerkingen van bijkomstig belang die geen afbreuk doen aan de waarde van het geheel. Alles samen genomen een voortreffelijke uitgave dus, met interessante nieuwe gegevens voor den cultuur- en literatuurhistoricus en den taalkundige; voor den boekenliefhebber een kostbaar bezit.

A. VAN ELSLANDER.

Jaarboek van de Koninklijke Souvereine Hoofdkamer De Fonteine, 1945.

Bij het verschijnen van het nieuwe Jaarboek kon men zich de vraag stellen of het verheven peil van de vorige uitgave weerom zou bereikt worden, doch een

slechts vluchtig doorloopen van den inhoud volstond om alle vrees te doen verdwijnen.

Men is dadelijk getroffen door de groote zorg die men heeft willen besteden aan het jongste jaarboek, op glanzend couché uitgegeven, met talrijke illustraties, op onverwachte manier nog aangevuld met enkele kleurplaten.

De inleiding van de voorzitter, van Overbeke, is een bij voorbaat gewonnen pleidooi voor den heropbloei van de eeuwenoude tradities der Rederijkerskamers. Zijn uiteenzetting groeit uit tot een levendig historisch overzicht van de rol die de 'Fonteine' gespeeld heeft vanaf het jaar 1448 tot heden, met haar wel en wee, haar glorie, verkwijning en heropbloei, gepaard met talrijke plannen voor de nabije toekomst.

Algemeen was de wensch geuit dat A. van Elslander ons het vervolg zou schenken van zijn lijst van Nederlandsche Rederijkerskamers. Ook begroet men verheugd het verschijnen van zijn overzicht van de Noord-Nederlandsche Kamers, zoodat wij nu voor de XVe en XVIe eeuw in de Lage Landen, een volledige documentatie bezitten, die ieder belangstellende voortaan als onmisbaar zal beschouwen.

Prof. De Vooys schenkt ons enkele nota's over de lexicographie van onze taal in de XVIe eeuw, met suggesties van groote draagwijdte. Wij weten hoe dikwijls uitgaven van onze XVIe-eeuwsche schrijvers verschijnen zonder vergezeld te zijn van het nochtans zoo onmisbaar glossarium. Dien lastigen struikelsteen verkiest men meestal om te loopen, en men vergenoegt zich dan met een reeks woordverklaringen, waarbij de moeilijkste gevallen in de schaduw gelaten worden. Nu de studie van Rhetoriek meer en meer op het voorplan treedt, wordt de uitgave van een Woordenboek der Nederlandsche taal uit de XVIe eeuw steeds onontbeerlijker. Het fiche-apparaat van prof. De Vooys, de vrucht van een lange ervaring en ontelbare opzoekingen, staat in Utrecht al ten dienste van alle werker Mocht die eerste kern aangevuld worden met de reeds bestaande glossaria en vooral met het materiaal dat nog zoo veelvuldig te vinden is op het nog braakliggend veld, en mochten daarna al die gegevens samengebundeld worden in een woordenboek, dan, eindelijk, zou de taalstudie van onze XVIe eeuw met reuzenschreden vooruitgegaan zijn. De kern is er, wie zet de arbeid voort?

Daarna volgen een reeks historische bijdragen over het leven der Rederijkerskamers. Zij wordt ingezet met een warmen oproep van Dr. N.I.J. Deruelle voor het herstellen in zijn oorspronkelijken toestand van het huis der 'Fonteyne' op de Goudenleeuwplaats te Gent, wensch dien wij allen van harte tot den onzen maken.

Zeer interessant is de bijdrage van H. de Schrijver die de blazoenen van verschillende Kamers bestudeerd heeft. Er valt heel wat te leeren bij zijn opmerkingen over hun symbolisme, hun evolutie en ook over het gevaar dat verbonden is met het aanbrengen op een blazoen van nieuwe elementen, die noch historisch, noch heraldisch goed te praten zijn.

Het moet ons niet verwonderen dat de Maria-vereering, die alom zoo diep ingeworteld was in de middeleeuwsche maatschappij ook de Kamers van Rhetorica beinvloed heeft. Van Elslander geeft er ons een levendig beeld van door de opsomming van de talrijke Kamers die Maria als patroonheilige verkozen hebben, verder door de opgave van de groote reeks Mariaspelen die overal opgevoerd werden, spelen van de Boodschap, de Purificatie, O.L.V. Hemelvaart, de VII Weeën en de Bliscappen, waaraan menig mirakelspel dient toegevoegd. Die

vereering uit zich ook in de lyrische genres vooral in het referein met tallooze blijken van genegenheid en dankbaarheid, de aanroeping van Maria ‘middelareghe’, ja zelfs, toen al, de verheerlijking van de Onbevlekte Ontvangenis, thema's die eerst na het opkomen van het Protestantisme door de Rederijkers niet meer bezongen worden.

Met Prof. De Keyser's bijdrage krijgen wij een blik in het innerlijk leven der Kamers, waarvan de inrichting wel aanknoopingspunten vertoont met deze der vroeger al bestaande Gilden. Over de titels van het personeel, met ‘Prinsen’, ‘Koningen’ en ‘Keyzers’, bestaat veel begripsverwarring, daar men te weinig aandacht geschonken heeft aan het feit dat de inrichting der Kamers zich slechts geleidelijk ontwikkeld heeft, te meer daar de locale toestanden niet overal dezelfde waren. Schrijver tracht ons daarvan een meer geordend beeld te geven en bepaalt precieser de rol van den ‘Hoofman’, den ‘Prins’, den ‘Koning’ en den ‘Keyzer’ en hun respectieve evolutie vanaf de XVe tot de XVIIIe eeuw.

Op zijn beurt brengt Dr. C. De Baere ons een flinke documentatie over de Compagnies of Nieuwe Kamers van Rhetorica te Brussel. Naast de oudere Kamers, *Het Boek*, *De Marienkrans*, en de *Corenbloem*, werden er van af de XVIIe eeuw verschillende nieuwe gesticht, o.a. de *Materbloem*, de *Wyngaard* en het *Heylich Kruis*. Van de nieuwe Kamers zijn er bundels documenten bewaard gebleven. Schrijver heeft uit die bronnen een lijst opgemaakt van de tooneelspelen die opgevoerd werden vanaf 1645 tot 1830. Die 160 titels geven een misschien onvolledig doch voldoende overzicht om een idee te hebben van den literairen smaak dezer periode en van de invloed der vreemde tooneelstukken, vooral uit de Fransche, Spaansche en Duitsche literaturen, kortom heel wat documentatie voor verdere studie.

De bundel sluit met nieuwsberichten over het leven der *Fonteyne*, en met enkele zeer pertinente boekbesprekingen.

We wachten met ongeduld op het verschijnen van het volgende Jaarboek.

FR. SCHAUWERS

[Nummer 3-4]

Middeleeuwse inventarissen van Belgische kloosterbibliotheken door R.L. Plancke *(Brugge)*

De hiernavolgende lijst beoogt een eerste bijdrage te vormen tot een compendium van Middeleeuwse handschriftencatalogi uit ons land(1). We hebben hier namelijk een bibliographie bijeengebracht van de ons bekende inventarissen van Belgische Kloosterbibliotheken, gevolgd door diverse gegevens over handschriften van deze boekerijen. We zijn er van overtuigd dat nog menige aanduiding dienaangaande schuilt in kloosterarchieven en we hopen ten zeerste dat deze eerste lijst de aanleiding moge wezen tot het opsporen en het signaleren van Middeleeuwse gegevens over handschriften. Zoals men bemerken kan, werden hier slechts inlichtingen overgenomen, die namen van auteurs of van geschriften aanwijzen.

Om een overzicht te verkrijgen van de samenstelling van onze Middeleeuwse boekerijen beschikten we tot nog toe over twee algemene repertoria, dit van G. BECKER, *Catalogi bibliothecarum antiqui* (Bonn, 1885) en dat van Th. GOTTLIEB, *Ueber mittelalterliche Bibliotheken* (Leipzig, 1890). Niettegenstaande dit laatste werk meer en nauwkeuriger inlichtingen verstrekt, toch wordt het niet

(1) Aangaande de wenselijkheid van een dergelijk corpus zie het verslag van J. Gessler, *Voor een corpus van onze Middeleeuwsche boekenlijsten (XIII*e *Philologencongres. Afd. XII. Opvoedkunde en geschiedenis van het onderwijs.* 1936, blz. 22).

zoveel geraadpleegd als Becker's repertorium, omdat hier meestal de inventarissen gereproduceerd werden en opzoekingen in soms moeilijk te bereiken tijdschriften en boeken alzo vermeden worden(1). Wanneer later overgegaan werd tot de publicatie van compendia van Middeleeuwse catalogi was men verplicht, gezien de uitgebreidheid van het materiaal, die per land uit te geven. Th. Gottlieb zelf zorgde voor deze van Oostenrijk in *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Oesterreichs*, *I*, *Niederösterreich* (Wenen, 1915), terwijl de bekende handschriftenvorser P. Lehmann in 1918 de reeks inzette voor Duitsland en Zwitserland met *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz* (Munchen, 1918-1938, 3 dln). Reeds vroeger, in Nederland, had K.O. Meinsma in zijn werk *Middeleeuwse bibliotheken* (Zutphen, 1903) de toen bekende inventarissen van dit land bijeengebracht en gepubliceerd.

Voor België kwam nog niets dergelijks tot stand, hoewel ook bij ons het materiaal zich blijft opstapelen. Verschillende hoogstinterressante catalogi zoals die van Lobbes (n. 1), die van St-Andries (n. 5) e.a. werden ontdekt en uitgegeven, terwijl anderzijds ook vele inventarissen, die onvolledig, ja zelfs slecht uitgegeven werden, het voorwerp uitmaakten van heruitgaven. Vooral J. Gessler wist zich op dit gebied zeer verdienstelijk te maken. Denken we hier aan zijn uitstekende uitgaven van de catalogi van de abdijen van St-Laurent en van Stavelot(2). Ook bezorgde hij in

(1) Een bondig maar systematisch overzicht bieden de studies van J. de Ghellinck. Zie in het bizonder *En marge des catalogues des bibliothèques médiévales (Miscellanea Francesco Ehrle*, V, blzz. 331-363, *Studi e Testi*, XLI, 1924) en *Les bibliothèques médiévales (Nouvelle Revue Théologique*, LXV, blzz. 36-55) waarin eveneens een beknopte bibliographie te vinden is.

(2) Zijn rijk gedocumenteerde uitgave *Une bibliothèque scolaire du XI*^{e} *siècle*, *d'après le catalogue provenant de l'abbaye d'Anchin* (Brussel-Parijs, 1935) werd in onze lijst niet opgenomen omdat het geenszins vaststaat dat de erin gepubliceerde catalogus van een Belgische abdij afkomstig is. Trouwens J. Gessler zelf heeft hier geen stelling genomen, hij heeft er zich alleen toe beperkt te bewijzen dat de boekenlijst niet de weergave van de bibliotheek van Anchin kon zijn. Anderen, zoals Ph. Grierson in *La bibliothèque de Saint-Vaast d'Arras au XII*^{e} *siècle (Revue Bénédictine*, LII, 1940, blzz. 117-140) hebben evenwel deze schoolcatalogus aan Lobbes toegewezen. Nochtans, als men deze lijst vergelijkt met de twee gekende inventarissen van Lobbes (nn. 1 en 2) kan men maar moeilijk deze hypothese bijtreden. Waarschijnlijker lijkt ons deze door A. Boutemy geformuleerd in *La bibliothèque de Saint-Vaast d'Arras au XII*^{e} *siècle (Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, XX, 1941, blzz. 335 en 336) volgens welke hier de handschriften van de abdij van St-Amand geïnventariseerd werden (Zie dienaangaande ook deel XVIII (1939) blz. 765 van hetzelfde tijdschrift).

de inleiding tot *La bibliothèque de l'abbaye de Saint-Laurent à Liége au XIIe et XIIIe siècle (Bulletin de la Société des Bibliophiles Liégeois*, XII, 1927, blzz. 91-135) een supplement bij Gottlieb's repertorium voor het prinsbisdom Luik. Vroeger had S. Balau in *Les sources de l'histoire de Liége au moyen âge* (Brussel, 1902-1903) een eerste stap daartoe gewaagd.

Bij het opmaken van onze bibliographie hebben we gebruik gemaakt van de gegevens in deze supplementen vervat. Ze werden telkens aangeduid door 'Gessler' of 'Balau' gevolgd door de bladzijde waarop ze in voornoemde werken verschenen zijn(1). Om het identificeren van de in Becker's en Gottlieb's repertoria vermelde lijsten van ons land te vergemakkelijken, werd een zelfde aanduidingswijze gebezigd.

De opgaven van deze repertoria werden door ons meestal aanzienlijk aangevuld. Anderzijds werden sommige vermeldingen niet opgenomen omdat bij nader onderzoek bleek dat ze geen Middeleeuwse inventarissen waren of geen nauwkeurige gegevens bevatten.

Bij het bepalen van het begrip Middeleeuwse handschrifteninventaris hebben we ons niet strikt gehouden aan de datum 1453, gewoonlijk als einddatum vastgesteld, maar hebben we die verschoven tot ± 1480, rond welke datum drukwerken duidelijk vermeld worden in de bibliotheeksinventarissen(2).

De in onze lijst opgenomen inventarissen werden chronologisch gerangschikt, ook de verschillende uitgaven er van werden aldus geclasseerd en, opdat de oorspronkelijke tekst gemakkelijker zou te consulteren vallen, hebben we er aan gehouden de bron evenals de plaats waar deze zich bevindt, aan te duiden. Tevens werd

(1) Slechts wanneer de catalogi in extenso in deze werken opgenomen werden, werd hiervan afgeweken en werd een uitgebreider bibliographische nota eraan gewijd.

(2) Zoals in het bekende legaat van W. Pauwels dagtekenend uit dit jaar. Cfr. A. Dermul. *De oude inventarissen der Antwerpsche stadsbibliotheek.* I. *Het legaat Pauwels van* 1480 (1481), in *De Gulden Passer*, XVIII, 1940, blzz. 71-86).

van de gepubliceerde catalogi het incipit en het explicit vermeld, dit om alle mogelijke verwarring te vermijden(1).

Alhoewel we hier nog geen compendium konden aanbieden, toch oordeelden we dat, in afwachting, een bibliographie van de kloosterinventarissen van nut kon zijn. We hopen binnenkort ook die van de collegiale kerken en van de private bibliotheken te kunnen opmaken.

Het spreekt vanzelf dat we graag alle mogelijke suggesties en aanvullingen ontvangen en danken hiervoor bij voorbaat(2).

(1) Zoals dit destijds het geval was bij Gottlieb voor de catalogi van Lobbes *(Ueber mittelalt. Bibl.*, Leipzig, 1890, blz. 281).

(2) Adres: Verwersdijk, 24, Brugge.

I. - Inventarissen

1. - 972-990: Lobbes

Lijst opgesteld door Folcuinus.

Inc.: Missales III.
Expl.: Isidori de Ecclesiasticis officiis.

Bergen, Rijksarchief: *Répertoire des Titres*, *ad calcem*, 39.
UITG. J. WARICHEZ, *L'abbaye de Lobbes*, Doornik, 1909, blzz. 254-256.

2. - 1049: Lobbes

Anno dominice incarnationis ĪXLVIIII fratres lobienses suum recensentes armarium hanc sibi reppererunt haberi summam librorum.

Inc.: Ambrosii episcopi de Spiritu sancto libros III, ad gratianum imperatorem.
Expl.: Passiones apostolorum martirum. Vita plurimorum confessorum et virginum.

Londen, British Museum: Oud Koninklijk Fonds, 6 AV 95, fol. 120vo-124ro.
GEREPRODUCEERD door de Palaeographical Society, *Occidental Series*, I, pl. 161 en overgenomen in REUSENS, *Eléments de palaeographie*, blz. 191.
UITG.: H. OMONT, *Catalogue des manuscrits de l'abbaye de Lobbes en* 1049, in *Revue des Bibliothèques*, 1891, blzz. 3-14.
J. WARICHEZ, *L'abbaye de Lobbes*, Doornik, 1909, blzz. 271-280.
VERBET.: J. GESSLER, *Les catalogues des bibliothèques monastiques de Lobbes et de Stavelot*, in *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, XXIX, 1933, blzz. 82-96 (blz. 85: verbetering aan tekst van H. Omont).
Gottlieb, blz. 259, n^{r} 715 en blzz. 280-282.
Balau, blzz. 193-198.
Gessler, blz. 94.

3. - 1105: Stavelot

Anno incarnationis Domini millesimo CV, scrutato armario sancti Remacli, hi libri inventi et hic annotati sunt.

Inc.: Historiarum libri duo veteres, veteris et novi testamenti.
Expl.: Psalterium novum. Psalterium vetustum.

Londen, British Museum: Mss Add., 28106-28107 (voorheen Leuven, coll. David-Fischbach).
UITG. J. THONISSEN, *Une bibliothèque belge de l'an MCV*, in *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique*, 2e sér., XXIII, 1867, blzz. 613-623.
J. THONISSEN, *Une bibliothèque belge de l'an MCV*, in *Revue Catholique*, XXV, 1867, blzz. 350-367.
J. THONISSEN, *Mélanges d'histoire de droit et d'économie politique*, Leuven, 1873, blzz. 97-116.
Th. GOTTLIEB, *o.c.*, blzz. 284-290.
J. GESSLER, *Les catalogues des bibliothèques monastiques de Lobbes et de Stavelot*, in *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, XXIX, blzz. 82-96 (Inv. blzz. 89-96).
Balau, blzz. 223-225.
Gessler, blz. 95.

4. - XIIe eeuw: Lobbes

Hos libros eripuimus incendio.

Inc.: II biblia, Aurelii Augustini super evangelium Johannis volumen I.
Expl.: Epistolarum eiusdem volumen I. Libellus de X abusivis.

Londen, British Museum: Cod. Reg. 6 AV 95, Fol. 1vo.
UITG. GOTTLIEB, *o.c.*, *blz.* 280.
U. BERLIÈRE, *L'ancienne bibliothèque de Lobbes*, in *Annales du Cercle Archéologique de Mons*, XXIII, 1892, blzz. 172-176 (Inv. blz. 174).

5. - XIIe eeuw: Sint-Andries bij Brugge

Inc.: Viaticum.
Expl.: Macrum.

Vaticaan, Bibliotheca Vaticana: Reg. 239, fol. 3vo.
UITG. D. DE BRUYNE, *Un ancien catalogue des manuscrits de l'abbaye de Saint-André lez Bruges*, in *Revue Bénédictine*, XXXVII, 1925, blzz. 273-275.

6. - XIIe eeuw: Saint-Gérard de Brogne

Nomina librorum scolarium, ceterorumque hujus ecclesie.

Inc.: Ovidius magnus.
Expl.: Exceptiones prisciani de arte grammatica.

Namen, Bibliotheek van het Groot Seminarie: 46, fol. 147ro (cat. FAIDER, blz. 484, nr S 46).
UITG.: Ch. W(ILMET), *La bibliothèque de l'abbaye de Saint-Gérard*, in *Annales de la Société Archéologique de Namur*, IX, 1865, blzz. 340-349 (Inv. blzz. 341-347).
P. FAIDER, *Catalogue des manuscrits conservés à Namur*, Gembloux, 1934, blz. 438.
Gottlieb, blz. 255, nr 703.
Balau, blzz. 233 en 234.
Gessler, blz. 95.

7. - XIIe eeuw: Saint-Laurent (Luik)

Inc.: Epistole Pauli.
Expl.: Liber minutiarum.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek: 9668, fol. 142vo-143ro (cat. J. VAN DEN GHEYN, II, blz. 409).
UITG. NOLTE, *Les manuscrits de St-Laurent à Liège*, in *Le Bibliophile Belge*, IV, 1869, blzz. 145-149 (Inv. blzz. 146-148).
F.X. KRAUS, *Horae Belgicae*, in *Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande*, L, 1871, blzz. 199-231 (Inv. blz. 228).
G. BECKER, *o.c.*, blzz. 145-146, n. 60.
J. GESSLER, *La bibliothèque de l'abbaye de Saint-Laurent à Liège au XIIe et au XIIIe siècle*, in *Bulletin de la Société des Bibliophiles Liégeois*, XII, 1927, blzz. 91-135 (Inv. blzz. 105-111).
Gottlieb, blz. 259, nr 716.
Gessler, blz. 95.

8. - XIIe eeuw: Saint-Martin (Doornik)

Brevis annotatio librorum hujus ecclesie.

Inc.: Quinque libri Moysi, et liber Josue, et liber Judicum, et Ruth et quatuor libri Regum, et duo Paralipomenon, et Job, et Thobias, et Hester, et Judith, et Hesdras, in uno grandi volumine.
Expl.: Assumptio sancte Marie, passiones et vite plurimorum sanctorum, in uno volumine.

Boulogne-sur-Mer, Bibliothèque: ms 116.

UITG. GÉRARD, *Catalogue des manuscrits de Boulogne-sur-Mer*, 1844, blzz. 100-108.
L. DELISLE, *Le cabinet des manuscrits de la bibliothèque impériale*, II, Parijs, 1874, Appendix, n^{r} XII, blzz. 487-492.
Gottlieb, blzz. 263 en 264, n^{r} 728.

9. - XIIIe eeuw: Abdij der Duinen

Libri de parvo armario.

Inc.: Expositio super apokalypsim.
Expl.: Apocalypsis et notule super cantica.

Brugge, Stadsbibliotheek: 55, fol. 117vo (cat. DE POORTER, blz. 74, n^{r} 55).
UITG. D. DE BRUYNE, *Un ancien catalogue des manuscrits de l'abbaye des Dunes*, in *Revue Bénédictine*, XL, 1928, blzz. 364 en 365 (Inv. blz. 364).

10. - XIIIe eeuw: Saint-Laurent (Luik)

Nomina librorum Sancti Laurentii in suburbio Leodii.

Inc.: Historie due.
Expl.: Libri matutinales quinque.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek: 9810-9814, fol. 197ro-197vo (Cat. J. VAN DEN GHEYN, V, blz. 223, n^{r} 3229).
UITG. NOLTE, *Les manuscrits de St-Laurent à Liége*, in *Le Bibliophile Belge*, IV, 1869, blzz, 145-149 (Inv. blzz. 148 en 149).
F.X. KRAUS, *Horae Belgicae*, in *Jahrbücher des Vereins für Alterthumsfreunden im Rheinlande*, L, 1871, blzz. 199-231 (Inv. blzz. 229-231).
J. GESSLER, *La bibliothèque de l'abbaye de Saint-Laurent à Liége au XIIe et au XIIIe siècle*, in *Bulletin de la Société des Bibliophiles Liégeois*, XII, 1927, blzz. 91-135 (Inv. blzz. 112-132).
Becker, blz. 289, n^{r} 174.
Gottlieb, blz. 259, n^{r} 717.
Balau, blzz. 352-354.

11. - 1296-1305: O.L.V. hospitaal van Oudenaarde

Hic continentur intytulati omnes libri domus hospitalis beate Marie Virginis in Aldenardo.

Inc.: Missale estivale.
Expl.: Veteres decretales novem quaternarum.

Oudenaarde, Archief van de Commissie van Openbare Onderstand: Fonds van het Hospitaal, Reg. n^{r} 46*bis*, fol. 1ro en 1vo.

GEREPRODUCEERD door J.-G. DE BROUWERE, in *De Gulden Passer*, (XXV, 1947), fol. 1ro tussen de blzz. 294 en 295 en fol. 1vo tussen de blzz. 296 en 297.
UITG. H. RAEPSAET, *Archives de l'hôpital Notre-Dame à Audenarde*, in *Messager des Sciences Historiques de Belgique*, XX, 1852, blzz. 332-362 (Inv. blzz. 339-341).
J.-G. DE BROUWERE, *Le catalogue de l'hôpital d'Audenarde en* 1300, in *De Gulden Passer*, XXV, 1947, blzz. 292-296.
Gottlieb, blz. 255, nr 701.

12. - 1309: Villers (Brabant)

a) Numerus librorum qui sunt in magno armario.

Inc.: Prima pars nove biblie.
Expl.: Distinctiones Nicholai.

b) Numerus librorum qui sunt in parvo armario.

Inc.: Questiones super naturalia Aristotelis.
Expl.: Distinctiones sermonum. Anno domini MoCCCoIXo tot erant libri in armario parvo.

Mechelen, Archief van het Aartsbisdom: *Chronicon abbatiae Villariensis.*
UITG. H. SCHUERMANS, *Bibliothèque de l'abbaye de Villers*, in *Annales de la Société Archéologique de l'Arrondissement de Nivelles*, VI, 1898, blzz. 193-236 (Inv. blzz. 198-213).
Gessler, blz. 95.

13. - XIVe eeuw: Averbode

Tituli librorum jacentium in libraria istius monasterii Averbodiensis.

Testelt, Abdij van Averbode: *Cartularium monasterii Averbodiensis*, II.
ONUITGEGEVEN.
Balau, blz. 629.

14. - ± 1440: Sint-Baafs (Gent)

Tabula librorum bibliothece monasterii Sancti Bavonis.

Gent, Rijksarchief: Bisdom, n^{r} 16.

Deze lijst werd opgesteld door Olivier De Langhe, prior van St Baafs. Uittreksels hieruit werden gepubliceerd door J. DE SAINT-GENOIS in zijn artikel: *Sur les anciennes bibliothèques de Saint-Bavon et des Riches Claires à Gand*, in *Messager des Sciences et des Arts de la Belgique*, V, 1837, blzz. 477-483 (vooral blzz. 478-481).

Gottlieb, blz. 257, n^{r} 709.

14bis. - XVe eeuw: Roode-klooster

Dit syn die dietsche boeke die ons toebehoeren.

Inc.: Item in den eersten een evangeli boec.
Expl.: Item 1 boec ende beghint: dit is tkersten ghe[love].

Brussel, Koninklijke Bibliotheek: 1351-1372, fol. 1vo (cat. J. VAN DEN GHEYN, II, blzz. 163 en 164, n^{r} 1131).
UITG. K. VAN SWYGENHOVEN, *Aenmerkingen op een handschrift van ascetischen inhoud uit de XVe eeuw berustende in de Burgundische bibliotheek te Brussel*, in *Bulletin et Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, IV, 1847, blzz. 215-285 (Inv. blzz. 219 en 220). K.F. STALLAERT, *Boekery der Abtdy te Roodklooster bij Brussel in de XIVe eeuw*, in *Klauwaert*, V, 1857, 22 Maart).
J.A. ALBERDINGK-THYM, *Kloosterbibliotheken*, in *Dietsche Warande*, 1857, blzz. 190 en 191.
K.L. van W..... tot Y.....e (Brief gestuurd aan Olivier) in *Annales du Bibliophile Belge et Hollandais*, I, 1865, blzz. 105-108 (Inv. blz. 106).
Gottlieb, blz. 261, n^{r} 722.
Gessler, blz. 97.

II. - Miscellanea

15. - 870. St Truiden

Inventaris der kerkgoederen.

UITG. *Monumenta German*, *Histor. Scriptorum*, tomus X, blz. 230, (Rodulfi gesta abbatum Trudoniensium).

16. - XIe eeuw: Saint-Laurent (Luik)

Reginardus, bisschop van Luik, schenkt enkele boeken aan deze abdij.

UITG.: CHAPEAUVILLE, *Gesta Pontificum Tungrensium*, *Traiectensium et Leodiensium*, Luik, 1612, I, blz. 274.

J. GESSLER, *La bibliothèque de l'abbaye de Saint-Laurent à Liége au XIIe et XIIIe siècle*, in *Bulletin de la Société des Bibliophiles Liégeois*, XII, 1927, blzz. 91-135 (Lijst blz. 103, n^{r} 4).

17. - XIe eeuw: Saint-Martin (Doornik)

Lijst van de werken door de monnik Godefridus overgeschreven.

UITG. L. D'ACHERY, *Specilegium sive Collectio veterum aliquot scriptorum qui in Galliae bibliothecis delituerant...*, Parijs, 1723, II, blz. 912.

G. BECKER, *o.c.*, blz. 148, n^{r} 66.

Gottlieb, blz. 426, n^{r} 1282.

18. - XIe eeuw: Saint-Martin (Doornik)

Lijst van de handschriften in deze abdij overgeschreven onder de leiding van Radulfus.

UITG. L. D'ACHERY, *Specilegium sive Collectio veterum aliquot scriptorum qui in Galliae bibliothecis delituerant....*, Parijs, 1723, II, blz. 913.

G. BECKER, *o.c.*, blzz. 148-149, n. 67.

Gottlieb, blz. 426, n^{r} 1283.

19. - 1149 (?): Stavelot

Handschriften door Wibald van Stavelot gestuurd aan Reinaldus van Hildesheim.

UITG. Ph. JAFFÉ, *Monumenta Corbeiensia*, Berlijn, 1864 (*Bibliotheca Rerum Germanicarum*, I), blzz. 327 en 328, brief 208.

Gottlieb, blz. 426, n^{r} 1286.

20. - 1241: Abdij der Duinen

Verkoop van 9 handschriften aan de abdij der Duinen door Everard, magister et decanus sancte Walburgis Furnensis.

UITG. F. V(AN DE PUTTE), *Notice sur la bibliographie de la Flandre Occidentale au moyen âge*, in *Annales de la Société d'Emulation pour l'Histoire et les Antiquités de la Flandre Occidentale*, I, 1839, blzz. 169-183 (lijst blzz. 181 en 182).
Cronica et Cartularium Monasterii de Dunis, Brugge, 1864 *(Recueil de Chroniques*, *Chartes et autres Documents concernant l'Histoire et les Antiquités de la Flandre Occidentale*, *publié par la Société d'Emulation de Bruges*, 1re Série), blz. 365, nr CLXXVIII.
A. PELZER, *Livres de philosophie et de théologie de l'abbaye de Ter Doest à l'usage du maître cistercien Jean Sindewint de* 1311 à 1319, in *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, LXIII, 1913, blzz. 5-36 (Lijst blz. 7).
Gottlieb, blz. 424, nr 1269.

21. - 1249: Abdij der Duinen

Jacques Futselaere, kanunnik van St-Donaas, schenkt een boek aan deze abdij.

UITG. *Cronica et cartularium Monasterii de Dunis*, Brugge, 1864, blz. 364, nr CLXXVII.

22. - 1269: Ter Doest

Een zekere David, priester van Lissewege, schenkt 2 boeken aan deze abdij.

UITG. *Cronica et Cartularium Monasterii de Dunis*, Brugge, 1864, blz. 610, nr DLVI.

23. - 1291: Ter Doest

Schenking van boeken aan de abdij van Ter Doest door Gervasius, professor legum, ecclesie sancti Donatiani Brugensis canonicus et scolasticus.

UITG. F. V(AN DE PUTTE), *Notice sur la bibliographie de la Flandre*

Occidentale au moyen âge, in *Annales de la Société d'Emulation pour l'Histoire et les Antiquités de la Flandre Occidentale*, I, 1839, blzz. 169-183 (Lijst blz. 179).
Cronica et Cartularium Monasterii de Dunis, Brugge, 1864, blzz. 644 en 645, n^{r} DLXXXIX.
A. PELZER, *Livres de philosophie et de théologie de l'abbaye de Ter Doest à l'usage du maître cistercien Jean Sindewint de* 1311 *à* 1319, in *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, LXIII, 1913, blzz. 5-36 (Lijst, blzz. 9 en 10).
Gottlieb, blz. 424, n^{r} 1268.

24. - 1298: Ter Doest

Meester G. Coley schenkt enkele boeken aan Ter Doest.

UITG. *Cronica et Cartularium Monasterii de Dunis*, Brugge, 1864, blz. 664, n^{r} DCI.

25. - XIIIe eeuw: Abdij der Duinen of Ter Doest

Een Engels copist, Robertus de Normannia, belooft een paar werken over te schrijven.

UITG. J.B. KERVIJN DE LETTENHOVE, *Codex Dunensis sive diplomatum et chartarum medii aevi amplissima collectio*, Brussel, 1875, blzz. 216 en 217, nrs. CXXXIII en CXXXIV.

26. - 1311-1319: Ter Doest

a) **Broeder Jan Sindewint van de abdij der Duinen erkent van den abt van Ter Doest in bruikleen ontvangen te hebben enige boeken die vroeger in het bezit waren van magister Johannes de He en die nu eigendom zijn van Ter Doest.**
b) **Schatting van de waarde van deze boeken te Parijs in tegenwoordigheid van Willem van Jabbeke.**

UITG. A. PELZER, *Livres de philosophie et de théologie de l'abbaye de Ter Doest à l'usage du maître cistercien Jean Sindewint de* 1311 *à* 1319, in *Annales*

de la Société d'Emulation de Bruges, LXIII, 1913, blzz. 5-36 (Lijsten blzz. 35 en 36).

27. - 1328-30: Aulne-Villers

Lijst van de boeken die te Villers moeten blijven na de dood van broeder Gillenus van de abdij van Aulne.

UITG. U. BERLIÈRE, *Monasticon belge*, Brugge, 1890, I, blz. 335.
H. SCHUERMANS, *Bibliothèque de l'abbaye de Villers*, in *Annales de la Société Archéologique de l'Arrondissement de Nivelles*, VI, 1898, blzz. 193-236 (Lijst, blz. 215).
Gottlieb, blz. 426, n^{r} 1284.

28. - 1337: Abdij der Duinen

Jean, abt van Clairvaux, erkent dat hij door de abdij der Duinen vergoed werd voor de boeken eertijds meegenomen door Lambertus, bij zijn aanstelling tot abt der Duinen.

UITG. *Cronica et Cartularium Monasterii de Dunis*, Brugge, 1864, blz. 707-708, n^{r} DCXXX.

29. - 1350: Ter Doest

Lambrecht de But schenkt aan deze abdij de boeken die hij in 1346 uitleende aan Wouter De Vos en Jhan Standard.

UITG. F. V(AN DE PUTTE), *Notice sur la bibliographie de la Flandre Occidentale au moyen âge*, in *Annales de la Société d'Emulation pour l'Histoire et les Antiquités de la Flandre Occidentale*, I, 1839, blzz. 169-183 (Lijst, blzz. 180 en 181).
Cronica et Cartularia Monasterii de Dunis, Brugge, 1864, blz. 730, n^{r} DCXLIX.

A. PELZER, *Livres de philosophie et de théologie de l'abbaye de Ter Doest à l'usage du maître cistercien Jean Sindewint de* 1311 *à* 1319, in *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, LXIII, 1913, blz. 5-36 (Lijst blzz. 12 en 13).
Gottlieb, blz. 423, n^{r} 1266 (Bij vergissing aan Oudenburg toegeschreven).

30. - XIVe eeuw: Villers

Lijst van de door Johannes Precursor geschreven werken.

UITG. MARTÈNE et DURAND, *Thesaurus anecdotorum*, III, Parijs, 1717, blz. 1358.

A. PINCHART, *Archives des arts*, *des sciences et des lettres*, in *Messager des Sciences Historiques des Arts et de la Bibliographie de Belgique*, 1855, blzz. 109-170 (Lijst blz. 111).

Gottlieb, blz. 426, n^{r} 1285.
Balau, blzz. 475 en 476.

31. - 1360-XVe eeuw: Karthuizers van Luik

Schenkingen en overschrijvingen van handschriften vermeld in het obituarium sinds 1360.

UITG. J. STIENNON, *La bibliothèque et le scriptorium de la Chartreuse de Liège des origines au XVIe siècle*, in *Chronique Archéologique du Pays de Liège*, 37, 1946, blzz. 58-64.

32. - 1449: Saint-Laurent (Luik)

a) **Lijst in het Latijn opgesteld van de werken door Jean de Stavelot overgeschreven** (volgens het handschrift 10457-10462 van de Kon. Bibliotheek te Brussel).

UITG. A. BORGNET, *Chronique de Jean de Stavelot*, Brussel, 1861, blzz. 607-608.

Gottlieb, blz. 425, n^{r} 1276.

b) **Lijst in het Frans opgesteld van de werken die door dezelfde monnik overgeschreven werden** (volgens het handschrift 10547-10548 van de Kon. Bibliotheek te Brussel).

UITG. A. DE REIFFENBERG, *De l'amour des livres en Belgique*, in *Annuaire de la Bibliothèque Royale de Belgique*, I, 1840, blzz. III - LXVI (Appendice LIX-LXVI).

Gottlieb, blz. 425, n^{r} 1276.

33. - 1464-1470: Scheut

Rekeningen aangaande de handschriften voor de jaren 1464-1470.

UITG. A. PINCHART, *Archives des Arts, sciences et lettres*, § 73, *Scribes et enlumineurs. Comptes des Chartreux de N.-D. de Scheut, lez Bruxelles, relatifs à l'exécution de manuscrits*, in *Messager des Sciences*

Historiques, des Arts et de la Bibliographie de Belgique, 1861, blzz. 142-150.

Gottlieb, blz. 262, n^{r} 724.

34. - 1476: Saint-Laurent (Luik)

Lijst van de in de bibliotheek aanwezige werken van de H. Gregorius.

Brussel, Kon. Bibliotheek: 10588-10590, fol. 3vo (Cat. J. VAN DEN GHEYN, II, blz. 252, n^{r} 1278).
ONUITGEGEVEN.
Gessler, blz. 104.

Vorsterman's Nieuw Testament van Juli 1528 door Am. Dermul *(Antwerpen)*

De Antwerpsche Stadsbibliotheek is in het bezit gekomen van een hoogst interessante Antwerpsche druk, namelijk een Bijbel van Willem Vorsterman, waarvan het Oud Testament gedateerd is van October 1528 en het Nieuw Testament van Juli van hetzelfde jaar.

Dit laatste stuk is waarschijnlijk een unicum; het werd gedrukt in vennootschap met Jan Seversz., zooals blijkt uit de colophon die luidt:

> □ Ghedruct Thantwerpen in die Camer // strate, inden gulden Eenhoren, Bi mi // Willem Vorsterman en□ Ian Cornelisz. // alias zeuerijns // Int iaer. M.CCCCC. XXVIIJ. // in Iulio. //

De druk van October, die niet beslist zeldzaam is, is als volgt samengesteld: het voorwerk (titel op het geheele werk, in rood en zwart, omlijst door acht houtsneden, daarna het privilege en de ‘Prologhe’, alles te zamen 12 blz.); dan de tekst van het Oud Testament, gevolgd door dien van het Nieuw Testament, van een eigen titelblad voorafgegaan, enkel in het zwart gedrukt, doch voor het overige geheel in den trant van het algemeen titelblad.

Beide Testamenten zijn met Gothische letter gedrukt, op twee kolommen, zonder folioteering noch reclamen. In de colophon van het Oud Testament komt de gedetailleerde opsomming voor van de katernen die, bij optelling, tot 948 bladzijden leidt, ongerekend de 12 van het voorwerk. Die colophon leert ons tevens dat er eene kaart van het Land van Belofte bij het boek werd gevoegd en dat die dient ingelascht vóór signatuur h4 (d.i. tusschen blz. 130 en 131). Die kaart is werkelijk aanwezig en op de juiste

plaats aangebracht in het onlangs verworven exemplaar; zij ontbreekt in de twee exemplaren van den Bijbel van October 1528 die de Stadsbibliotheek alreeds bezat. Onbedrukt zijn de volgende bladzijden: rugzijde van den titel en laatste blad van het voorwerk, alsook de verso-zijde van de signaturen D10, H4 en BB6.

Behalve in de colophon is er weinig verschil tusschen de uitgaven van Juli en October van het Nieuw Testament: ook hier geen folioteering en geen reclamen; signaturen A-Q, te zamen 256 bladzijden, zonder blanco's.

Vorsterman's Nieuw Testament van Juli 1528 was een tot hiertoe onbekende druk; het is tevens een belangrijk document voor de geschiedenis van het Antwerpsche drukkersbedrijf in het begin van de XVIe eeuw, want over de samenwerking Vorsterman-Seversz. was tot hiertoe zeer weinig bekend. Wij mogen er ons dus over verheugen dat dit zeer zeldzame exemplaar - tot hiertoe het eenig gekende - eindelijk is terecht gekomen daar waar het logischerwijze thuis hoort, nl. in de Stadsbibliotheek Antwerpen.

Over deze zeldzame druk vertelde ons reeds een en ander Mej. M.E. Kronenberg, de 'grootmeesteres' onzer Nederlandsche post-incunabelen, in *Het Boek*, deel XXVIII (1944-46), blz. 295-299, met verwijzing naar de studies die zij in vorige jaargangen van hetzelfde tijdschrift heeft gewijd aan de bedrijvigheid en de lotgevallen van Jan Seversz. Het moge volstaan er hier aan te herinneren dat deze zonderlinge vennoot van Vorsterman een Leidsch drukker was die, wegens zijn aankleving van de Hervorming en het drukken van kettersche boeken, met het gerecht van zijn vaderstad had af te rekenen gehad en in 1524 behoorlijk veroordeeld werd; dat hij zich toen tijdelijk te Utrecht vestigde, uit die stad verbannen werd, er terugkeerde, op 17 Mei 1525 voor eeuwig verbannen werd, waarop hij naar Zuid-Nederland afzakte en ook daar in de gevangenis geraakte, hoe lang weet men niet met zekerheid, doch volgens Mej. Kronenberg zou zijn invrijheidstelling dateeren van vóór 26 September 1527. In hetzelfde jaar nog vindt men hem bedrijvig te Antwerpen, als drukker of boekverkooper. Over het tijdstip waarop de vennootschap met W. Vorsterman begonnen is, is ons niets bekend; het zal waarschijnlijk in het voorjaar van 1528 geweest zijn.

Was het een werkelijke vennootschap[1], of had Vorsterman, bij gebrek aan geschoolde werkkrachten, gretig de diensten aanvaard van Seversz., die dan toch alleszins een ervaren vakman was, om hem bij de uitgave van zijn Bijbel behulpzaam te zijn? In dien tijd van groote bedrijvigheid in het drukkersvak te Antwerpen lijkt die veronderstelling niet onwaarschijnlijk; eveneens is het waarschijnlijk dat Seversz., die meende onder opzicht van vakkennis toch evenwaardig te kunnen worden geacht met zijn werkgever, zou verlangd hebben zijn naam naast dien van Vorsterman op het boek te zien vermeld. Trouwens, Vorsterman had reeds vroeger relaties gehad met Seversz., zooals Mej. Kronenberg bewijst, die het tevens voor mogelijk houdt dat een deel van Seversz.' materiaal uit de débâcle van de verbeurdverklaring te Leiden was gered geworden. Seversz. bracht dan misschien dit materiaal als aandeel in de vennootschap bij.

We mogen aannemen dat deze vennootschap niet van een leien dakje liep of misschien ook dat Vorsterman, bekend met het verleden van zijn compagnon, dezen een compromettanten deelgenoot vond, want onmiddellijk of korten tijd na het afwerken van het Nieuw Testament hield de vennootschap op en haastte Vorsterman zich ook het Oud Testament te drukken en dan de geheele Bijbel onder zijn naam alleen in October op de markt te brengen. Ditmaal luidt de colophon van het Nieuw Testament:

> □ Ghedruct Thantwerpen in die Cammer- // strate, inden ghulden Eenhoren, Bi mi // Willem Vorsterman, Voleyndt op // Sinte Simons ende Iudas // auont, den. XXVIIJ. dach // van October Int Iaer // nae die gebuerte Christi ons // salichmakers. M.CCCCC. XXVIIJ. //

Deze uitgave, zooals wij reeds zegden, is niet zoo buitengewoon zeldzaam.

De Bijbel van Vorsterman is als het ware een verbeterde editie van die van Jacob van Liesveldt (1526), doch de tekst werd gecorrigeerd aan de hand van de zoogenaamde Compluter

(1) Van de notaris-protocollen uit die periode zijn enkel die van notaris De Platea bewaard gebleven (Rijksarchief, Antwerpen); het jaar 1528 komt daar niet in voor.

Polyglotta, in 1517 voleind in het oude Compluta (Alcala de Henares) door een college van professoren der universiteit, op initiatief en op kosten van den kardinaal-inquisiteur Fr. Ximenes de Cisneros, en goedgekeurd door Paus Leo X in 1520. Deze Bijbel geeft de Hebreeuwsche, Grieksche en Latijnsche tekst naast elkaar. Vorsterman legt dit alles uit in zijn 'Prologhe' en voegt er bij dat hij daarom ook, op het titelblad, het wapen van dezen prelaat heeft afgedrukt, met den kardinaalshoed er boven, naast dat van de Stad Antwerpen.

Dit alles geeft grond aan de veronderstelling dat Vorsterman, om last te vermijden met de kerkelijke censuur, zich maar liever ontdeed van zijn compromettanten vennoot. Evenwel, het heeft zijn werk niet veel gebaat, want in 1550 stelde de Universiteit van Leuven zijn Bijbel toch op den Index. Dien van Liesveldt trouwens ook, doch daar gaat het hier niet over. Deze beslissing kon Vorsterman zelf echter niet veel meer deren, want die was ondertusschen op 23 Juli 1543 overleden; hij werd begraven in de Sint-Michielsabdij.

Hoe staat het nu met de verschillen tusschen de twee uitgaven van 1528? Mej. Kronenberg heeft het exemplaar, waarover wij het hier hebben, in handen gehad en in voornoemd artikel in *Het Boek* zegt zij, dat zij in de gelegenheid is geweest beide edities van het Nieuw Testament, t.t.z. die van Juli en October, met elkander te vergelijken en dat die in zetsel, typen en houtsneden volkomen gelijk zijn. Dit is alleszins juist.

Wat de *tekst* betreft, voegt zij er aan toe: 'slechts de laatste bladzijde verschilt, van de verso-zijde, kolom 2, regel 26 af'.

In de Juli-uitgave luidt deze regel 26 (of beter gezegd, luiden de regels 26-27) als volgt: 'Hier eynt dat gheheele nyeuwe // Testament'; in de October-uitgave: 'Hier eynt dat gheheele nieu- // we Testament'.

Daar nu op deze regels 26-27 de colophon volgt, zouden beide uitgaven, volgens Mej. Kronenberg, slechts door die twee regels en de colophon van elkander verschillen. Is dit werkelijk zoo?

Indien Mej. Kronenberg beide drukken zorgvuldig met elkander heeft vergeleken, en wij hebben geen reden om hieraan te twijfelen, dan zou de druk van October dien zij benuttigd heeft verschillen

van de twee - onderling gelijke - exemplaren van de Stadsbibliotheek Antwerpen. Dit lijkt op het eerste zicht wel niet erg waarschijnlijk, doch we zouden het niet voor onmogelijk durven verklaren, te meer daar er reeds enkele kleine afwijkingen kunnen aangetoond worden (alle in het voorwerk) tusschen onze twee exemplaren van het Oud Testament van October.

Noemen wij die twee exemplaren A en B, dan valt het op: 1) dat op exemplaar A de algemeene titel luidt ‘De Bibel’, op exemplaar B ‘Den Bibel’, met een versierde ‘D’ en een eenigszins andere letter; 2) dat op fol. (1) recto de naam van den onderteekenaar van het privilege (P. Gielis) op exemplaar A in gewone drukletters voorkomt, met daaronder de signatuur *.i. van het vel, terwijl op exemplaar B daarvoor de met een houtblokje gedrukte handteekening van P. Gielis staat, niet door een signatuur gevolgd; 3) dat de verso-zijde van hetzelfde blad in exemplaar A geen randnota's heeft, in exemplaar B wel.

Er is nog meer. Er zijn zelfs exemplaren bekend waarop nog andere verschillen voorkomen. Zoo geeft b.v. N. Beets vooraan in zijn studie *De houtsneden in Vorsterman's Bijbel van* 1528, Amsterdam, 1915, de reproductie van het titelblad van het Oud Testament, waarop de afbeelding van de profeet Ezechiël boven die van Isaïas voorkomt; op de drie exemplaren van de Antwerpsche Stadsbibliotheek is het juist andersom.

Dit alles betreft slechts het voorwerk. Of er nu ook afwijkingen in den tekst zelf voorkomen? Wij hebben een aantal steekproeven genomen en er geen gevonden, wat natuurlijk niet wil zeggen dat er geen zouden zijn. Het is mogelijk dat, wat den tekst betreft, onze drie exemplaren bij toeval precies identiek zijn. Wij hebben ook den moed niet gehad de 948 bladzijden lange tekst regel voor regel te vergelijken. Hier zou een stereocomparator goede diensten kunnen bewijzen.

Vast staat dus al, dat tijdens het afdrukken van het werk enkele wijzigingen werden aangebracht, op zijn minst aan het Oud Testament. Is hetzelfde waar voor het Nieuw Testament? Wij hebben niet over een voldoend aantal exemplaren kunnen beschikken om dit uit te maken, doch kunnen alvast eene wijziging aantoonen. De twee reeds vernoemde exemplaren A en B van de

Antwerpsche Stadsbibliotheek zijn identiek dezelfde; uit hun vergelijking valt dus niets te leeren. Doch in zijn voornoemd werk geeft N. Beets ook de reproductie van het titelblad van het Nieuw Testament (plaat 85) en dan zien we daar dat de twee bijbelcitaten (samen zeven regels tekst), die op exemplaren A en B alsook op de druk van Juli voorkomen, op dit titelblad werden weggelaten en vervangen door de vermelding 'Cum gratia et privilegio', in groote letter gedrukt, zooals die ook op het algemeen titelblad van alle bekende exemplaren van dezen Bijbel voorkomt.

N. Beets zegt weliswaar niet of het titelblad dat hij weergeeft tot de editie van Juli of van October behoort, doch we mogen gerust aannemen dat het die van October is; trouwens, dit zou geen verschil uitmaken, want het titelblad van Juli is precies hetzelfde als dat van de exemplaren A en B die van October zijn. Het is dus niet uitgesloten dat er ook verschillen zouden kunnen voorkomen in den tekst zelf van het Nieuw Testament van October.

Laten wij nu de vergelijking maken tusschen de nieuwe aanwinst, nl. de editie van Juli 1528 van het Nieuw Testament, het eenig tot hiertoe gekende exemplaar, en een van de beide exemplaren A en B van de editie van October die, zooals gezegd, identiek zijn.

Wij hebben er, begrijpelijkerwijze, voor teruggedeinsd, de 256 bladzijden regel voor regel te confronteeren, doch een zeker aantal er van met oplettendheid vergeleken. Dit heeft ons getoond dat de recto-zijde van fol^{o} Q1 alsook de beide zijden van fol^{o} Q8 (dit is het laatste blad) in October opnieuw gezet werden, terwijl op de verso-zijde van fol^{o} Q1 enkele correcties werden aangebracht, tenzij ook deze zijde opnieuw gezet werd, wat ons zelfs waarschijnlijk lijkt. De verschillen hebben enkel betrekking op zetsel en spelling; nergens wordt aan een woord of een zinswending geraakt. Dus geen expurgatie.

Wat mag er gebeurd zijn? Daar zullen wij wel voor altijd het raden naar hebben, doch men kan zich het geval als volgt indenken: het Nieuw Testament werd het eerst gedrukt, nl. in Juli, en niet in den handel gebracht, tenzij op een zeer klein aantal exemplaren, omdat er nog het Oud Testament diende bijgevoegd en de bedoeling van Vorsterman toch was, den geheelen Bijbel uit te

geven, waarvoor hij reeds op 7 Juli 1514 een keizerlijke toelating had bekomen, zooals uit de ‘Prologhe’ blijkt. Wij mogen tevens veronderstellen dat het laatste vel van het Nieuw Testament nog niet op volle getal was afgedrukt toen de scheiding Vorsterman-Seversz. tot stand kwam, dat Vorsterman voortging met het Oud Testament, waarvan mogelijk reeds een gedeelte gezet en zelfs afgedrukt was en dat, toen hij het laatste vel van het Nieuw Testament wou afdrukken met zijn naam alleen in de colophon, er enkele drukvormen (waarschijnlijk eerste en laatste blad) uiteenvielen, wat het herzetten van sommige bladzijden noodzakelijk maakte. Dit zou ook uitleggen waarom al de afwijkingen die wij hebben opgemerkt, in het laatste vel voorkomen.

Wij geven deze veronderstelling natuurlijk voor wat zij waard is, en bekennen gaarne dat zij haar zwakke kanten heeft. Zij legt b.v. niet uit hoe het komt dat er ook in de titelbladen variantes optreden. Doch ook hieromtrent kan men veronderstellingen maken. Daar is ten eerste de variante ‘Den Bibel’ - ‘De Bibel’ die wij reeds hebben aangetoond. Deze twee woorden zijn niet met losse letters gezet, doch met behulp van een houtblokje gedrukt. Vandaar, naast het verschil in spelling ook het verschil in algemeen uitzicht. Moeten wij aannemen dat, in den loop van het afdrukken, het houtblokje gebarsten was of beschadigd werd, zoodat Vorsterman verplicht was er een nieuw te laten maken? Of verving hij het enkel om een mooier in de plaats te zetten? In ieder geval lijkt het ons weinig waarschijnlijk dat spellingsgronden alleen hem tot vervanging zouden hebben geleid.

Wat de tweede variante betreft, nl. het weglaten van de twee bijbelcitaten op het titelblad van het Nieuw Testament, en hun vervanging door de woorden ‘Cum gratia et privilegio’, iets wat ook tijdens het afdrukken moet gebeurd zijn, hier zien wij slechts één mogelijke uitleg: daar dit Nieuw Testament eigenlijk een op zichzelf staand geheel is, dat desnoods afzonderlijk in den handel kon worden gebracht, en daar er geen voorwoord in voorkomt of geen afdruk van het eigendomsrecht, zoo kan het zijn dat Vorsterman er belang aan hechtte op het titelblad er zijn lezers - en vooral zijn concurrenten - aan te herinneren dat hij een privilege voor het drukken van dit stuk had.

Wat de verwisseling betreft van de afbeelding der profeten Isaïas en Ezechiël op het titelblad, die zou kunnen toegeschreven worden aan het losraken van de houtblokjes tijdens de bewerking van het afdrukken, en een verkeerde terug samenstelling. Leest men, op het titelblad, de namen van de vier profeten in horizontale richting van rechts naar links, dan is de volgorde dezelfde als die van de overeenstemmende boeken in Vorsterman's Bijbel, te weten: Isaïas, Jeremias, Ezechiël, Daniël; zoo komen zij voor op de drie exemplaren van de Antwerpsche Stadsbibliotheek; op het exemplaar waarvan N. Beets het titelblad reproduceert zouden zij dan in de verkeerdelijk terug samengestelde volgorde staan. Ondertusschen schijnt deze wijziging geen verband te hebben met die in den titel (Den Bibel i.p.v. De Bibel).

Ten slotte blijven er nog over de afwijkingen die voorkomen op fol^{o} *.i. van het voorwerk, nl. de twee verschillende wijzen waarop op de recto-zijde de naam van den onderteekenaar van het privilege gedrukt werd en het al of niet aanbrengen van randnota's op de verso-zijde. Wij moeten bekennen dat wij hiervoor geen plausibele uitleg hebben gevonden. Werd de naamstempel van P. Gielis aangebracht in de plaats van de met gewone letters gedrukte naam om het privilege meer kracht bij te zetten en zijn de randnota's het gevolg van Vorsterman's zucht om zijn werk te elfder ure nog te verbeteren of te volledigen? Mogelijk wel.

Men zou kunnen opwerpen dat het in werkelijkheid juist andersom is toegegaan: dat in de eerste afdrukken het houtblokje met de handteekening werd gebruikt, dat dit blokje beschadigd werd en dan vervangen door den naam in gewone drukletters. Evenwel, daar gebruik van houtblokje en aanbrengen van randnota's op de verso-zijde van hetzelfde blad samengaan, dunkt ons dat we hierin een streven naar verbetering moeten zien en dat deze vorm dus die is van de laatste afdrukken.

Uit het voorgaande blijken eens te meer de bezorgdheid en het streven van onze vroegere drukkers om inhoud en uitzicht van hun werk zoo dicht mogelijk bij de volmaaktheid te brengen; zij deinsden er niet voor terug in den loop van het afdrukken nog wijzigingen aan hun werk te brengen daar waar zij dit wenschelijk of nuttig oordeelden. Tevens ook, hoezeer men bij het beschrijven

van oude drukken met oplettendheid en nauwkeurigheid moet tewerk gaan en geen details onverlet laten, wil men het mogelijk maken aan de hand van die beschrijving andere exemplaren van een zelfde druk met zekerheid te identificeeren.

Dit hoogst interessante exemplaar van Vorsterman's Bijbel met het Nieuw Testament gedagteekend van Juli 1528 heeft vroeger toebehoord aan den Antwerpschen letterkundige en bibliophiel Victor Alexis dela Montagne, wiens bibliotheek een twintigtal jaren na zijn overlijden (19 Augustus 1915) verspreid werd. Na verschillende wederwaardigheden werd het onlangs te koop aangeboden voor een zeer aanzienlijk bedrag, dat buiten het bereik van de geldmiddelen der Stadsbibliotheek bleek. Toen werden drie belangrijke firma's uit scheepvaartmiddens dezer stad bereid gevonden het benoodigde bedrag bij elkaar te brengen om het kostbare boek aan de Stadsbibliotheek te schenken. Deze drie maecenassen, de naamlooze vennootschappen Compagnie maritime belge, The Mercantile Marine Engineering and Graving Docks Company en Stockage and Transbordements (Stocatra) hebben zich hierdoor ten zeerste verdienstelijk gemaakt tegenover de gemeenschap en het stadspatrimonium. Het Magistraat heeft er aan gehouden de herinnering aan hun vrijgevigheid voor het nageslacht te bewaren door het laten drukken van een speciaal ex-libris, met een Plantijn'sche letter gezet in den stijl van die van het titelblad van het boek, en onderteekend door Burgemeester en Stadssecretaris alsook door een vertegenwoordiger van elk der drie begiftigende firma's.

De methodiek van het Latijnse onderwijs in de 16de eeuw[1]

door Dr M.A. Nauwelaerts
(Putte bij Mechelen)

Als iemand vandaag de vraag zou stellen, welke de methodiek is van het Latijnse onderwijs hedentendage, dan zou zelfs een ervaren docent, die midden in de praktijk staat, verlegen zitten met die vraag, omdat het moeilijk is te zeggen, welke *de* methodiek is, die thans gebruikt wordt, zelfs in één bepaald land.

Des te moeilijker kan het antwoord schijnen, wanneer de vraag wordt gesteld voor een tijdvak uit het verleden. En toch, nu het hier gaat over de 16de eeuw, dè eeuw van het humanisme in de Nederlanden, is het eenvoudiger dan het op het eerste gezicht wel lijkt. Er is nl. een onloochenbare eenheid te vinden in de grote lijnen van de paedagogiek en methodiek in de Renaissance. De humanisten - en niet alleen die der Nederlanden - zijn allen in de leer geweest bij Quintilianus; zij hebben zijn *Institutio oratoria* zelf gelezen en bestudeerd, of de leer ervan overgenomen uit hun voorgangers. Zo is het mogelijk een gedeelte van Hendrik Boort's inleiding op zijn boekje *Fasciculus morum*, dat te Antwerpen werd gedrukt omstr. 1500, bijna letterlijk weer te vinden bij

(1) Lezing gehouden op het XVII^de^ Vlaamse Filologencongres te Leuven, op 3 September 1947.

Quintilianus. Deze verregaande afhankelijkheid van de humanisten ten overstaan van de *Institutio oratoria* verklaart dan ook de gelijkluidendheid der paedagogische theorieën en der methodologische beschouwingen en wenken, die men bij vele humanistische paedagogen vindt. Bovendien is daar nog de onderlinge afhankelijkheid der humanisten. Tenslotte moeten wij nog bedenken, dat de humanistische ludimagistri heel dikwijls trekkende leraren waren en dat zij aldus de methodes en praktijken van de ene school naar de andere overbrachten. Bernardus Haeck, geboren te Keulen, werd achtereenvolgens meester te Hilvarenbeek, te Bergen-op-Zoom, te Breda en te Lier; Lambertus Thomas Schenckels, geboren te 's-Hertogenbosch, was niet alleen meester in Etten (N. Br.), Mechelen en Antwerpen, hij trok ook door tal van plaatsen in de Nederlanden en in het buitenland als reizend leraar.

***

De b r o n n e n voor onze kennis der methodiek van het Latijnse onderwijs, zoals dit was in de 16de eeuw in de Nederlanden, staan vanzelfsprekend in nauw verband met de humanistische Latijnse school.

Op de eerste plaats zijn daar de s c h o o l p r o g r a m m a 's, waarvan er nog verschillende zijn bewaard gebleven en ook gepubliceerd.

Op de tweede plaats komen de t h e o r e t i s c h e g e s c h r i f t e n, welke door de humanisten-paedagogen zijn uitgegeven. En deze zijn talrijk, vooral in de lage landen bij de zee.

Voor de postincunabelen (1500 tot 1540) is het gemakkelijk een overzicht van deze publicaties te krijgen, voor zover ze verschenen zijn in de Nederlanden, dank zij het werk van Nijhoff-Kronenberg. Voor de tijd van 1540 tot 1600 kunnen wij ons behelpen met de systematische lijst door P. Hoffmann uitgegeven in 1904 in de *Mélanges Paul Fredericq*, een lijst, die evenwel met de nodige kritiek en onder voortdurende contrôle moet gebruikt worden.

Wij zullen ons beperken tot een vermelding van de voornaamste werken.

Baanbrekend zijn in het begin der 16de eeuw geweest:

R. AGRICOLA, met zijn kleine werkje *De formando studio*, zo dikwijls uitgegeven, samen met het traktaatje van Erasmus.

Alexander HEGIUS: *Dialogus de utilitatibus artium grammaticae*, *logicae et rhetoricae*, omstr. 1500 herhaaldelijk gedrukt in zijn *Opuscula.*

Joannes MURMELLIUS: *De discipulorum officiis* en vooral zijn *Scopiarius*, of bezem om de barbarij uit de scholen weg te vegen.

Na deze voorlopers kwamen de twee grootmeesters en levenwekkers:

1) ERASMUS, met zijn *De ratione studii epistola* van 1512 en het veelgelezen: *De pueris statim et liberaliter instituendis*, uit 1529.
2) Joa. Lud. VIVES: *De ratione studii puerilis epistola*, 1523, en vooral zijn groot werk: *De tradendis disciplinis libri V*, 1531.

Onder de lateren moeten hier aangehaald worden:

Simon VEREPAEUS, die een groot werk schreef: *Institutionum scholasticarum libri III*, Antwerpen, Bellerus, 1573, dat later in verkorte vorm verscheen bij Plantin, in 1588, onder de titel: *Sciagraphia scholae latinae et christianae.*

L. Th. SCHENCKELS: *Tabula scholae Mechliniensis*, Antwerpen, Plantin, 1576.

Op de laatste plaats kan men de methodiek naspeuren in de h a n d b o e k e n zelf, welke bovendien soms een uitgebreide inleiding ‘ad magistrum’ of ‘ad lectorem’ bevatten.

Bij tientallen zijn de Latijnse schoolboeken in de Nederlanden op de markt gekomen in de loop der 16de eeuw. Het was een ware invasie. Het was de triomf van het gedrukte schoolboek over de gedicteerde en opgetekende lessen.

Deze schoolboeken zijn o.m.:

1) de grammatika's, omvattende de etymologie, syntaxis en versleer;
2) de *Colloquia* of *Formulae*, met formules voor de gesproken taal;
3) de *Copiae* voor het systematisch aanleren van de Latijnse woordenschat;
4) de *Epistolae*: verzamelingen van Latijnse brieven, ter vertaling en ter navolging;

5) teksten van klassieke auteurs, voor klasse-gebruik, al of niet van aantekeningen voorzien;
6) hulpboeken, als dictionnaires en woordenlijsten, zowel Nederlands-Latijnse als Latijns-Nederlandse.

***

Verepaeus, die bij uitstek de man van de praktijk was, vatte de *docendi ratio* samen in drie woorden: 'praecepta, auctores, exercitatio'. Deze drie elementen zijn trouwens hedentendage nog de grondvesten van de kennis van het Latijn, - en niet alleen van het Latijn, maar ook van gelijk welke vreemde taal.

Het gaat er hier om, te zien op welke manier men in de dagelijkse schoolpraxis te werk ging om deze drie elementen verder uit te bouwen.

1. - Vooreerst de praecepta of *praeceptiones artium.*

a) *Aanpassing van de grammatika aan de eisen van de school.*

Van het grootste belang voor het onderwijs is de docent zelf, want de docent maakt het vak, omdat hij de liefde tot het vak bijbrengt en dus ook de belangstelling bij de leerlingen opwekt en onderhoudt. Daarna komt voorzeker het boek, dat aan een eerste vereiste moet voldoen: een schoolboek te zijn.

Laten veel humanisten ludimagistri zijn geweest, weinigen zijn er in geslaagd een goed schoolboek te schrijven voor jongens, die al héél vroeg met het Latijn begonnen; in de eerste klasse zaten immers knaapjes van zes en zeven jaar en op 14 jaar warensommigen al klaar met hun klassen en trokken naar de universiteit voor de studie der *artes*.

De eerste, die het in onze gewesten waagde te breken met een oude traditie, was Johannes Custos, Jan de Coster van Brecht, die docent was geweest aan het college de Lelie te Leuven. Het middeleeuwse erfstuk over de theorie der *octo partes orationis* de acht rededelen, liet hij in zijn onderwijs en in zijn schoolgrammatika van 1515 eenvoudig achterwege; hij begon ex abrupto, na een paar eenvoudige begrippen over naamwoord en naamval, met de casusleer en duidelijke voorbeelden.

De oude mnemotechnische verzen voor het aanleren van con-

jugaties en declinaties en allerlei regels van grammatika en syntaxis geraakte men nog zo gauw niet kwijt; tot aan de grens van de 19de eeuw (en in sommige scholen tot in de loop der 19de eeuw) werden ze meegesleept. Ik moge volstaan met een enkel voorbeeld: de verbuiging van het woord IESVS, zoals die in een vers wordt gegoten bij Verepaeus:

> I*e*sus ut *U*m quart*o*, reliqu*i*s sic c*a*sibus *U* dat.

d.i.: Zoals Iesus in de vierde (naamval) Um heeft, zo in de andere naamvallen U. De leerling moet daaruit de declinatie zelf construeren: us, u, u, um, u, u.

De geheugenverzen bij de humanistische docenten en grammatici kwamen langs vele kanalen uit het *Doctrinale* van Alexander de Villadei (van 1199), - dat in zijn geheel kon gememoriseerd worden - maar werden heel wat vereenvoudigd en verbeterd door de grondlegger van ons humanistisch onderwijs, Johannes Despauterius, Jan de Spouter, uit Ninove. Op diens werk gaan eigenlijk alle handboeken in de Nederlanden, en ook bewust of onbewust vele schoolboeken van Duitsland, Frankrijk en Italië, alsook de algemeen verspreide jezuieten-grammaire van Emmanuel Alvarez terug. De zo veel en zo lang gebruikte grammatika van Verepaeus was in de grond niet anders dan een telkens en telkens herziene en verbeterde uitgave van Despauterius; de eerste edities van Verepaeus droegen trouwens de titel: *Grammatica Despauteriana in epitomen redacta.*

Alleen een op en top schoolmeester, zoals Simon Verepaeus, kon onomwonden in zijn *Institutiones* schrijven, dat de eis van een handboek was: klaarheid, helderheid en orde: *ordo apertus et elegans*; beknoptheid en eenvoud: *praecepta non omnia*, *sed facillima et maxime necessaria*, met daarbij enige gemakkelijke en duidelijke voorbeelden, die uit de klassieke auteurs werden getrokken (en niet meer, zoals vroeger, uit de vulgaat of de kerkelijke schrijvers).

b) *Aanpassing van de schoolboeken aan de eisen der humanistische wetenschap.*

Men hoefde niet te wachten tot de 17de eeuw, om in te zien, dat het Latijn der middeleeuwen niet het Ciceroniaanse Latijn,

niet de taal van Latium was. Reeds de eerste Italiaanse humanisten hadden er de aandacht op gevestigd. Het baanbrekend werk van Lorenzo Valla, de *Elegantiae linguae latinae*, was het manifest geworden van alle èchte humanisten. De Rotterdammer Erasmus had het gecompendieerd en de Amsterdammer Crocus had er nog een nieuw compendium van gemaakt en uitgegeven; dan verschenen er nog te Keulen en in de Nederlanden de volledige uitgaven van de *Elegantiae*: er was in onze gewesten gelegenheid genoeg om aan taalzuivering te doen met kennis van zaken.

Men had het onderscheid geleerd tussen *eius* en *suus*, tussen *iste* en *ille* en *ipse*, tussen *gerundium* en *gerundivum*, en stuk voor stuk kwamen al de aanwinsten der taalkundige wetenschap terecht in de schoolboeken. De afstand tussen het *Doctrinale* van Villedieu en de *Grammatica* van Verepaeus is groot op taalkundig gebied.

c) *Ondergeschikte plaats van de grammatika bij de studie van het Latijn.*

Het soort van cultus, dat de middeleeuwen de grammatika toedroegen, mogen wij wellicht toeschrijven aan haar hoogschatting van de dialektika. Bij de humanisten gold als beginsel: Latijn leren, zuiver Latijn, met het oog op de lectuur der goede, klassieke auteurs: *bonae literae*, *boni auctores*, waren uitdrukkingen, die klank hadden. Het bestuderen van de spraakkunst, van haar regels en voorschriften, was voor hen geen doel op zich, slechts een middel tot het doel: de lectuur, de auteurs.

Algemeen werd in de Latijnse school het eerste lesuur in de morgen besteed aan de repetitie en de studie van de grammaireregels, die uit het hoofd moesten geleerd worden; vandaar het belang der mnemotechnische verzen, die een houvast boden voor het geheugen. De grammatika moest een solide basis vormen voor het juiste begrip van de schrijvers en voor het zuiver hanteren der taal in de *exercitatio*, de taal- en stijloefening.

Hoe Verepaeus oordeelde over de waarde van de spraakkunst, blijkt duidelijk uit het feit dat in de vele uitgaven van zijn schoolgrammatika telkenmale wordt geschift en geschrapt. Nadat hij reeds in 1578 een gedeelte van de grammatika had verwezen naar een vijfde deel, *Supplementa*, dat hij reserveert voor de hoogste

klasse, laat hij nog in de laatste bewerking, op zeventig-jarige leeftijd, een vijftigtal versregels vervallen, die hij vroeger in zijn *Etymologia* had opgenomen. Als er te veel aandacht werd besteed aan grammatikale regels kon dit alleen gebeuren ten koste van de tijd, die aan de auteurs moest besteed worden.

2. - De lectuur der auteurs.

De jonge leerling van acht of tien jaar laten beginnen met fragmenten uit Cicero, dat ging natuurlijk niet. Daarvoor was zijn begripsvermogen te weinig ontwikkeld, zijn taalkennis te gering en zijn woordenschat te klein. Het allereerste wat een latinist in de handen kreeg was een *Abecedarium*, met letters en Latijnse gebeden en de manier om de mis te dienen; dan een kleine grammatika, *Rudimenta.* Was hij al een beetje thuis in de *Etymologia*, dan kreeg hij als eerste leesboekje dat waarlijk gouden boekje, dat sedert eeuwen werd gelezen op alle Latijnse scholen van Europa: *Disticha Catonis.* Al was het oud, al was het een middeleeuws erfgoed, de humanisten hielden het in groot aanzien, misschien wel omdat zij dachten, dat het iets had van de eerbiedwaardigheid van Cato. Heel gauw kregen de jeugdige latinisten een boekje met *Colloquia* of *Dialogi*, zoals die van Barlandus, Erasmus, Vives e.a. Daarmee konden de jongens vlot en prettig Latijn leren lezen en smaken en ook spreken in de dagelijkse omgang.

Hiermede verwant waren de verzamelingen *Epistolae* van bekende humanisten. Het was toch de algemene praktijk op de scholen in de eerste drie klassen maar weinig *scriptores* te lezen, doch bij voorkeur gemakkelijke moderne werkjes: *puerilia opuscula recentium scriptorum*, zoals Verepaeus het uitdrukte.

Zo waren de leerlingen goed voorbereid om de klassieke auteurs zelf te lezen en te smaken en er hun voordeel mee te doen. Cicero was natuurlijk de *auctor ad imitandum* bij uitstek, en sommige humanisten zwoeren bij Cicero en bij hem alleen. Eerst las men Cicero's brieven: *Epistolae ad familiares*, dan zijn redevoeringen en in de hoogste klassen ook enige wijsgerige geschriften: *De amicitia*, *De senectute*, *De officiis*, zelfs fragmenten uit de *Tusculanae.*

Ovidius had ook zijn plaats op de lesrooster, maar dan meest *De nuce*, dat Erasmus van commentaar had voorzien; dit pseudo-

ovidiaans goed is natuurlijk thans geheel uit het program onzer scholen geweerd. Verder lazen de jongens de *Bucolica* en *Georgica* van Vergilius, ook een of twee boeken van de *Aeneïs.* Terentius en Plautus werden soms gelezen in klasse-verband, maar menig schoolmeester zag de comici liever van het program verdwijnen. Minder belangstelling was er voor Caesar, terwijl men wel Suetonius las, naast Sallustius en Livius onder de historici. Horatius was een der geliefkoosde dichters, ofschoon men ook Martialis wist te genieten, maar dan liefst in een gecastigeerde uitgave, zoals die van Edmundus Augerius. Men probeerde het wel eens met Lucanus.

Op Zondag werd een les besteed aan de lectuur van christelijke auteurs, kerkvaders en kerkelijke schrijvers.

Over het algemeen mag men zeggen, dat de lectuur der auteurs vrijwel overeenstemt met de hedendaagse praktijk onzer scholen.

Ons interesseert vooral het h o e van de lectuur. Men kan een auteur lezen op een geestdodende wijze, met behulp van scalpel en ontleedmes, of op een geestverheffende wijze, genietend en vormend, zoals een Guido Gezelle of een Hugo Verriest auteurs lazen met hun leerlingen.

De *ordo lectionum* van de Latijnse school schrijft meestal voor, dat twee Latijnse auteurs tegelijk zouden gelezen worden in klasseverband. Zo kon men enige afwisseling bekomen in de leesstof, door vóór de middag een dichter en na de middag een prozaschrijver te lezen, of omgekeerd.

De *praelectio*, het ‘voorlezen’ en commentariëren van de auteur door de leraar, wordt aldus door Verepaeus voorgesteld: Na de lectuur van de tekst, gaf de docent enige verklaringen in het Latijn, doch ook in de moedertaal, vooral in de lagere klassen; daarna dicteerde hij de verklaring der moeilijke woorden en wendingen; dan werd uit de auteur het praktische nut getrokken: de meester excerpeerde de mooiste zinnen uit de leesstof, *elegantiores phrases*, en dicteerde deze wederom met de vertaling erbij; de leerlingen moesten verder nog in de tekst de *partes orationis* zoeken en de constructies nagaan. Deze verklaringsmethode, welke wel de algemeen gebruikelijke was, en die wij ook aantreffen in de oude

jezuietencolleges, is dus niet de eenzijdige grammatikale verklaring, maar ook niet de louter-aesthetische; aan het vormend smaken van gedachten en beelden werd minder aandacht besteed dan aan het savoureren van mooie gezegden en constructies met het oog op de *imitatio.* Wanneer de leerling in de derde klasse voor het eerst kennis maakt met de *epistolae* van Cicero, tekent Verepaeus erbij aan: 'In eoque (nl. in Cicero) puer detinendus est, donec non proferre solum & exprimere possit omnia Latinè, purè, & planè; sed donec eius auctoris vim & elegantiam, loquendo & scribendo ostendat'. Het standpunt van de humanistische paedagoog is dus niet: Cicero omwille van zijn aesthetische en culturele waarde, maar: Cicero omwille van de taal- en stijlwaarde.

Dat er in de 16de eeuw nog te veel aan dicteren werd gedaan in de lectuurles, niettegenstaande het protest van Erasmus en veel anderen, blijkt maar al te duidelijk uit de aantekeningen der leerlingen, die boven en tussen en naast de Latijnse tekst allerlei, bijna uitsluitend Latijnse marginaliën, verklaringen en nota's schreven; we vonden zelfs een stuk uit de Horatius-commentaar van de bekende humanist Antonius Muretus in een schoolboekje uit 's-Hertogenbosch. Natuurlijk hebben sommige docenten niet kunnen nalaten hun geleerdheid uit te storten over de leerlingen.

De methode van de *elegantiores phrases* vonden wij prachtig geïllustreerd in het boekje *Orationes Terentianae*, in 1557 uitgegeven door Med. Dr Dominicus Schenckelius, rector van de Latijnse school van 's-Hertogenbosch, het meest levendige, het prettigste schoolboekje, dat ik gelezen heb. Het boek - want een boek is het: 279 bladen groot! - bevat duizenden zinnetjes, die geïnspireerd zijn door de tekst van Terentius' toneelspelen; orationes, die *ad captum* zijn van de leerlingen, en bij ieder staat een fraaie Nederlandse vertaling. Al die zinnen werden ook eerst in de school gedicteerd, zoals te lezen staat in de voorrede van het werk en zoals ook blijkt uit de nota's van scholier Gerard Poelets, die ze optekende op de bladzijden van de bijgebonden katernen van zijn boek. Aardige verzen van Terentius, zoals b.v. *Phormio*, vers 55 en 56:

> Praesertim ut nunc sunt mores: adeo res redit:
> siquis quid reddit, magna habendast gratia (Edit. Fleckeisen, blz. 165),

werden in hun geheel gedicteerd en opgenomen door de leerling, natuurlijk om gememoriseerd te worden. Het begin van het volgende vers: ‘Sed quid tu es tristis?’ dicteerde Mr Schenckels aan Gerard onder deze vorm: ‘Quid tu es tristis, mi Gerarde?’. Naar aanleiding van *Phormio*, vers 86, lezen we in de *Orationes Terentianae*: ‘Est paedagogi suos in ludum ducere ac reducere’, waarvan de vertaling luidt: ‘Die meesterclerk behoort sijn ionghen te leyden inder scholen, ende weder om thuys te brenghen’ (bl. 238 b). Zo werd Terentius bruikbaar gemaakt voor het spreken en schrijven. De meester, die zo handelde, kon aan zijn leerlingen zeggen: ‘In Terentio est pura oratio. In Terentio is seer schoon latijn’ (bl. 114 a). Onder het dicteren door weet de leraar de namen van zijn leerlingen, van bekende personen en plaatsen in te weven in de vereenvoudigde tekst en de Latijnse les aangenaam en aantrekkelijk te maken.

3. - Het activiteitsprinciep in de schoolpraktijk.

De humanistische school wil een actieve school zijn; zij veroordeelt beslist het passieve luisteren van de leerlingen; zij wil de jongens iets laten doén: niet door dat dodende schrijven onder dictee - wat trouwens niet meer zo nodig was, sinds de boekdrukkunst vele goede teksten en degelijke handboeken op de markt bracht -, maar door het werken onder contrôle in de school en door het zelfstandige werken nà de school, aan huis.

Daarom kan Verepaeus zeggen: *exercitatio est caput totius disciplinae*, een variant van ons oude spreekwoord: oefening baart kunst; kan hij als de beste manier om Latijn te leren aanprijzen: *cotidiana latinè loquendi consuetudo* en tevens *frequens styli exercitium*; geeft hij de raad in de klas onder andere spreuken ook dat klassieke woord *Nulla dies sine linea* op de muur van het klaslokaal aan te brengen.

Dit activiteitsprinciep der school uit zich voornamelijk: in het Latijn-spreken, het Latijn-schrijven en de privé-lectuur.

a) De Latijnse conversatie.

Dagelijks Latijn spreken, dat vorderde de school van iedere leerling, die ook maar een beetje Latijn kende: Latijn tijdens de les, als de meester iets vraagt; Latijn gedurende de recreatie;

Latijn op de straat en bij het spel; Latijn, zo mogelijk thuis of in het kosthuis. Kleine boekjes met samenspraken gaven de gewenste stof en iedere dag leerde men een paar formules van buiten, die de volgende dag werden overhoord in de eerste les. Voorbeelden van zulke overhoringen vinden we in de *Colloquia* van Mathurin Cordier. De systematische woordenlijsten, die men *Copiae* noemde, boden ook een overvloedige stof voor de conversatie: woorden en wendingen over allerlei dingen van het dagelijkse leven.

De bekende methode van het in onze ogen zo hatelijke *signum* moest de leerlingen dwingen hun moedertaal in onbruik te laten, als het ware te vergeten, maar zelfs de grote Erasmus, die zijn 'barbaarse' moedertaal nooit gebruikte, kon ze niet onderdrukken in het diepste van zijn hart en op zijn doodsbed riep hij: 'Lieve God', in de taal van zijn land.

Een enigszins behoorlijk Latijn spreken in de gewone omgang was niet voldoende, een goed latinist moest zich kunnen doen gelden in dispuut en redevoering in de taal van Rome.

Op school was er de dagelijkse *repetitio*, met als bekroning de Zaterdag-repetitie, die de stof van de gehele week nog eens voor de geest en in het geheugen bracht, maar daar was ook de *disputatio*, die andere vorm van *repetitio*, die bestond in woord en wederwoord, van meester tot leerling of van leerling tot medeleerling. Voortleven van een middeleeuwse traditie? Herinnering aan de *verbositas* van een Joannes Duns Scotus met zijn 200 argumenten ten voordele der Onbevlekte Ontvangenis van Maria, voorgedragen aan de Parijs universiteit? Ja zeker, een overblijfsel uit de middeleeuwen, maar tevens een beproefd middel om de geesten te scherpen en de tongen los te krijgen, een voorbereiding van de grote eloquentie en rhetoriek der 17de eeuw, die zozeer en vooral in Frankrijk heeft gebloeid.

Uit de *disputatio* vloeit als een corrolarium de *actio comica*, het lezen en van buiten leren en ook spelen van klassieke toneelstukken of van humanistische comediën en tragediën. Hoeveel uitgaven hebben de *comediae* van Macropedius wel mogen beleven? Hoeveel keren zijn ze niet met groot enthousiasme door de schooljeugd opgevoerd? De opvoedende waarde van zulke vertoningen hebben de humanisten zeer juist ingezien.

b) De exercitatio styli en de schriften.

Al doende leert men, *fabricando fit faber*; dus ligt de conclusie voor de hand: *nulla dies sine linea* of met andere woorden voor de latinist: *cotidiana exercitatio styli.* De ganzeveer mocht geen dag rusten!

Stijloefening betekent voor de leerling der humanistische school heel wat anders dan domweg zinnetjes vertalen van het Nederlands in het Latijn; het moet zelfwerkzaamheid zijn: een *epistola* maken waarvan het *argumentum* in de klasse werd gegeven en verklaard; een Latijnse redevoering samenstellen en kunnen voordragen over een door de meester voorbereid thema; een zwierig *carmen*, zoals de *ludimagister* er ook maakte in de avonduren. Er mag geen week voorbijgaan, of de leerling zal met enig schriftelijk werk in verzen of proza voor de dag komen; de beste stukken zullen aan de klaswanden ten toon gehangen worden.

Er is nog een andere vorm van persoonlijk werk, die zeer werd aangeprezen en ook overal werd beoefend: het aanleggen van schriften, om er alles en nog wat in op te tekenen en om er telkens te kunnen naar grijpen, als er een Latijnse brief moet geschreven worden of een carmen of oratio moet gemaakt worden.

Verepaeus eiste van zijn leerlingen drie cahiers:

het eerste was de *liber styli vel argumentorum*, waarin hij het in de les gedicteerde résumé van een brief schreef;

het tweede heette *loci communes sermonis seu phraseon* of *custodes memoriae*, daar kwamen alle mooie zinnen in terecht, die de leerling in de klasse of bij de *lectio privata* ontmoette;

het derde schrift, *loci communes rerum seu sententiarum*, bevatte Latijnse woorden met hun synoniemen en zo mogelijk ook de Griekse vertaling, b.v.: *Silentium*, *taciturnitas*, *σιγ*□, *σιωπ*□, - aan de andere zijde van het schrift: de woorden met hun tegengestelde: *virtus*, *vitium*; *vita*, *mors.*

Iedere Zaterdag moesten de jongens hun cahiers aan de meester laten zien.

Van dergelijke schriften werd vóór de humanisten reeds een veelvuldig gebruik gemaakt. In de kostscholen van de Broeders van het Gemene Leven hadden de kostjongens ook hun *rapiarium.* Van Petrus Canisius is een dergelijk verzamelschrift bewaard

gebleven en een bladzijde eruit werd in fotocopie gepubliceerd in het werk van Tesser, *Petrus Canisius als humanistisch geleerde*, Amsterdam 1932.

De betekenis van deze gewoonte mag ons niet ontgaan; zij is het uitgangspunt geweest van de cahiers met nota's van vele geleerden, zoals die van Guillaume Budé; het gebruik staat ook in het teken van de dagboeken en mémoires, die zo geliefd waren in de Renaissance.

c) De lectio privata.

Na de lesuren in de school is de taak van de leerling niet ten einde. Hij moet niet alleen zijn lessen repeteren en zijn pensum van huiswerk maken, maar hij zal zelf auteurs lezen met de pen in de hand, volgens de raad en de vingerwijzingen van zijn meesters.

Lambertus Th. Schenckels, die een vriend was van Verepaeus, heeft toen hij rector was van de grootschool van Mechelen, deze praktijk zeer uitdrukkelijk aanbevolen, en in zijn *Tabula* geeft hij, zoals Verepaeus dat deed in zijn *Institutiones*, een keuze van boeken aan, die voor dit doel konden gebruikt worden: klassieke auteurs, die niet of slechts gedeeltelijk tijdens de lesuren op school konden gelezen worden, werken over de oudheid, over de Romeinse geschiedenis, zoals het werk van de Brugse meester Joannes Otho, of dat van Viperanus; Romeinse historici, als Eutropius, Florus, Valerius Maximus; verder: *dictionaria* en *vocabularia*, een résumé van Valla's *Elegantiae*, inleidingen tot de philosophie en bepaaldelijk de dialektika, als ze niet in de klasse werden gelezen, zoals R. Agricola, Aug. Hunnaeus.

4. - De kennis der klassieke realia.

De kennis der klassieke realia is op de humanistische Latijnse school blijvend ondergeschikt aan de literaire studie en vorming; zij heeft er nooit een vooraanstaande plaats weten te bekleden. Misschien plaatste de humanistische leermeester zich hier wederom op het standpunt, dat hij innam bij de studie van de grammatika. Er zijn humanisten geweest, die zich de luxe konden veroorloven, er een waar museum van klassieke kunst, van beelden en vazen en munten op na te houden en voor wie de uitdrukking *ex musaeo*

nostro geen ijdel woord was, maar van dergelijke dingen vinden wij geen spoor in de school.

De studie der klassieke kunst blijft buiten de belangen- en gedachtensfeer van de Latijnse school en van de studie van het Latijn. Ook de realia uit geschiedenis en aardrijkskunde, de kennis van de instellingen en gebruiken der oudheid hebben geen bepaalde plaats in het program, zij worden niet ex professo onderwezen, al was Verepaeus er een voorstander van, een goede kaart van Italië in de klas te hangen. Het succes van het *Vallum humanitatis* van Herman Buschius is er een bewijs voor, dat de humanistische leraar hield van concrete gegevens; doch de feiten uit de oude geschiedenis, de localisering van plaatsen, bergen en stromen en andere dingen van die aard, zoals ook de Griekse en Romeinse geschiedenis zelf, behoorden tot de zakelijke verklaring van de schrijvers; zij kwamen te pas in de *praelectio* bij het lezen van de auteurs, waar ook de eigenlijke historici een kleine plaats innamen.

***

De betekenis van de humanistische Latijnse school ligt in het bieden van een algemene ontwikkeling, die de honnête homme, de gentleman kenmerkt; zij wil de jonge mens *humanior* maken.

Wanneer de school der Contra-reformatie en de *Ratio* der jezuieten als ideaal stellen de *eloquentia*, dan bedoelen zij niet anders dan Erasmus en zijn tijdgenoten met de *bonae literae*: de algemene geestescultuur, die geschonken wordt door de kennis van de letterkundige schatten der klassieke oudheid.

Dit heeft de zestiende-eeuwse school, met haar beperkt programma en haar Latijnse methodiek dan toch weten te bereiken, dat zij jonge mannen heeft gevormd, die het Latijn machtig waren, en wel het Latijn van Cicero; mannen, die een meer dan oppervlakkige kennis hadden van de *pura Latinitas*; mannen, die het klassieke Latijn konden gebruiken in het internationaalgerichte leven van de humanisten en in de omgang met vreemden, in correspondentie en conversatie, die een Latijns *carmen* konden schrijven en een kunstige *oratio* konden maken, die konden genieten van een vers en van een toneelspel.

De humanistische school heeft aan de jonge renaissance-mens van onze landen Latijn geleerd in een sfeer van enthousiasme voor de klassieke oudheid en in hen onderhouden het feu sacré, dat nodig was om de *bonae literae* definitief te doen zegepralen over onwetendheid en barbarij.

Een onbekend dichtwerk van pater Seraphim de Vos door A. Schouteet *(Brugge)*

In de biographische woordenboeken en de werken over de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde zal men vruchteloos de naam van de Brugse dichter, pater Seraphim de Vos, zoeken. Dit komt niet omdat hij van geen betekenis is geweest. Hij was weliswaar geen dichter van uitzonderlijk formaat - veeleer behoorde hij tot de gewone middelmaat - en hij leefde daarenboven in een periode van verval onzer nationale letterkunde, inzonderheid voor wat Zuid-Nederland betreft. Doch het feit, dat een van zijn werken: *Het boeksken van de Vier Uytersten*, niet minder dan acht edities mocht beleven, bevestigt dat onze schrijver in de smaak moet gevallen zijn en ware op zich zelf reeds voldoende om hem een plaats te gunnen in de rij onzer letterkundigen.

Dat Seraphim de Vos als dichter onbekend bleef, is in zekere zin zijn eigen schuld. In plaats van zijn werken met zijn eigenlijke naam te ondertekenen, verschuilde hij zich steeds, naar rederijkerstrant, onder de kenspreuk *Spiritus Ardens*. Men heeft in die spreuk aanleiding gevonden om het werk van onze dichter toe te schrijven aan een zuiver fictief personage, geheten Seraphin van den Branden.

Aan pater Hildebrand, O.M.C., komt de verdienste toe de ware naam Seraphim de Vos bekend gemaakt te hebben. In een studie, getiteld: *Een onbekende Nederlandsche dichter: P. Seraphim de Vos van Brugge*, † 1728, verschenen in de *Leuvensche Bijdragen*,

dl. XXIV (1932), heeft hij niet enkel de naam terecht gewezen, maar bovendien het leven en het werk van onze Brugse dichter behandeld. Zoals pater Hildebrand zelf getuigt, lag het niet in zijn bedoeling definitief werk te leveren, want hij vermoedde dat er voorzeker nog wel andere geschriften van de dichter bestonden, dan de vier waarvan hij kennis had.

En inderdaad. Kort geleden is het ons gelukt in een band van de bibliotheek van de rijksuniversiteit te Gent (res. 1581[14]) de hand te leggen op een nog onbekend dichtwerk van pater Seraphim de Vos, dat hierna wordt afgedrukt.

Het nieuwe werk van Seraphim de Vos is een gelegenheidsgedicht bij het vijf-en-twintigjarig jubelfeest van Leonard de Witte als *medicijn-leveraer* van het klooster der paters Capucijnen te Brugge, welk feest plaats had op 30 December 1720.

De gevierde was een Brugs apotheker, die het Capucijnenklooster zeer genegen was en zijn genegenheid onder andere betuigde door gratis geneesmiddelen aan deze kloosterlingen te verschaffen. Hij werd te Brugge geboren op 24 Januari 1670 uit een voorname familie(1). Tot viermaal toe was hij bestuurslid van de corporatie van de Kruidhalle waaronder de apothekers ressorteerden. Daarenboven maakte hij meer dan eens deel uit van de Brugse magistraat. Toen hij gehuldigd werd, was hij namelijk raad van de stad. Hij overleed op 8 Juli 1737 en alhoewel hij op de Sint-Salvatorsparochie woonde - ook het Capucijnenklooster stond op het grondgebied van deze parochie - werd hij op de Sint-Walburga begraven(2). Zijn zoon, Aybertus de Witte, volgde de voetstappen van zijn vader, zowel voor wat betreft de keuze van zijn beroep als de vrijgevigheid ten opzichte van de Capucijnen. Toen hij in de leeftijd van een en dertig jaar ter ziele ging, werd hij in de kloosterkerk van de Capucijnen begraven, waar nog

(1) Vgl. Brugge, stadhuis, bureau van de burgerlijke stand, *parochiaal register van Sint-Gillis nr. 13:* '24 dicti [Januarii 1670]. Baptizatus est Leonardus filius Balthasaris de Witte et Godeleve Schroy, conjugum; susceptores: reverendus dominus Judocus Schroy, pastor Sancti Salvatoris (qui et baptisans), et Anna Kerckhof'.

(2) Vgl. Brugge, stadhuis, bureau van de burgerlijke stand, *parochiaal register van Sint-Walburga nr. 9:* '8 Julii 1737: Sepultus est in ecclesia dominus Leonardus de Witte ex parochia Sancti Salvatoris; plenis exequiis'.

een witmarmeren gedenksteen zijn nagedachtenis bewaart[1].

In den aard van een plakkaat, dus langs één zijde bedrukt, vormt het onderhavige huldedicht een in-folio plano van 54 cm. hoog bij 43,5 cm. breed. Het hoofd of de titel, de ondertitels en het drukkersadres staan op één lijn, dit in tegenstelling met het eigenlijke dichtwerk, bestaande uit twee verschillende stukjes, die in kolommen gedrukt werden.

Het eerste dichtstukje is samengesteld uit alexandrijnse koppelverzen, naar de toenmalige klassieke opvatting; met andere woorden: het zijn zesvoetige verzen, paarsgewijs rijmend, met afwisseling van vrouwelijk en mannelijk rijm en met een caesuur na de derde voet. Alleen de versregels met mannelijk rijm tellen twaalf lettergrepen, terwijl deze met vrouwelijk rijm dertien silben bevatten. De beginletters van ieder koppelvers samengevoegd vormen het acrostichon: *Halve jubelfeest van Leonardus de Witte.* Onderhavig dichtstuk beslaat twee kolommen, welke van elkander gescheiden zijn door een versierden band, waarin het chronogram voorkomt: *Dat d'hoochste heerschappy de Witt' gegeven zy.*

Het tweede stukje is een *Liedeken* van vier zesregelige strophen. De regels 1-2 en 4-5 bestaan uit vijf lettergrepen met vrouwelijk rijm; de regels 3 en 6 daarentegen tellen tien lettergrepen met mannelijk rijm. Dit stukje is gedrukt op vier kolommen, zodat de vier strophen naast elkander staan.

Het onderhavige huldedicht laat vermoeden, dat pater de Vos in 't jaar 1720 in het Capucijnenklooster te Brugge verbleef. Ligt het niet voor de hand, dat men hiervoor geen beroep zal gedaan hebben op een element uit een ander klooster? Het is bekend, dat Seraphim de Vos - zijn wereldlijke voornaam was Pieter - op 4 Maart 1659 te Brugge gedoopt werd als zoon van Marinus en Petronella van Hee. Verder dat hij op twee en twintigjarige leeftijd in de Capucijnenorde is ingetreden en ingekleed werd in het klooster te Leuven op 9 April 1679. Over zijn verder kloosterleven

(1) Zie DR. DE MEYER, *Origine des apothicaires de Bruges*, blz. 73, 75, 76, 77 (Brugge, 1842); DEZELFDE, *Analectes medicaux...*, 2e partie: Esquisses biographiques des praticiens distingués de la ville et du Franc de Bruges, depuis 1400 jusqu'à nos jours, blz. 241-242 (Brugge, 1851).

weten wij om zo te zeggen niets, behalve dat hij nooit andere ambten dan dat van *predikant* heeft bekleed en in het klooster te Brussel op 11 Maart 1728 is overleden. In welke plaatsen hij achtereenvolgens verbleven heeft, ontgaat ons. Door het onderhavige gedicht kennen wij dan toch een klooster waar pater de Vos gedurende zijn leven gewoond heeft.

De halve jubel-feest
(ofte)
het verloop van vyf-en-twintigh jaeren
dat den groot-achtbaeren heer
den heer stadts raed
LEONARDUS DE WITTE
als medicijn-leveraer aen de inwoonders van het convent der PP. Capucinen

binnen Brugghe
met een volstandighe goedhertigheyd
heeft gedient, sonder verwachtinghe van eenighe tijdelijcke vergeldentheyd

word heden geviert, op den 30 December 1720.

Het is van-daegh de feest, wiens lof ick uyt moet schallen:
maer, hoe ick die verheff', ick voel my neder vallen.
Al hadd' ick selfs de penn', en d'hooghste wetentheyd
van Salomon den vorst, noch sou vermetentheyd
Laf dompeligh mijn pluym ten onderen doen blijven,
eer dat ick (gansch onnut) de saecke sou beschrijven.
Verdienstigh aen het werck. Het raeckt een danckbaer hert,
en dienstbaer weder-plicht, wat hier gehandelt werd.
Eerweerdigh jubel-heer, men viert hier niet de daghen,
dat gy in eenen staet U lanckzaem hebt gedragen,
Juyst soo als eenen man, die in een clooster heeft
nu vijf-en-twintigh jaer seer loffelijck geleeft
Uytstekend inde deught. Maer, wy hier zegen-praelen,
dat, jaeren vijfmael vijf, wy gingen by U haelen,
Beschaemdelijck nochtans, all' wat men noodigh hiel,
voor wie in weedom, pijn oft swaere sieckten viel.
Een yder van ons all', die dit gaet overleggen
diep-grondigh soo 't behoort, en weet schier niet wat seggen.
Laet spreken wie het zy: elck treckt sijn schoud'ren op,
met toe-gesloten mond, en neer-gebooghden cop,
Flauw-machtigh zijn wy t'zaem, om rechtelijck te prijsen
U, die ons (jaeren vijf, en tweemael thien) ginck wijsen
Een jonstelijck gemoed, met een blij-gunstigh hert,
tot het verdryven van ons quaelen ende smert.
Eenparigh evenwel, soo sullen (naer vermogen
en naer gelegentheyd) wy t'allen tijde pogen,

Soo veel als 't mog'lijck is, met alle dienstigheyd,
   met alle weder-gunst, en met standvastigheyd,
Te toonen opentlijck, dat wy (met volle crachten)
   all' uw' mildadigheyd en liefde sullen achten.
Vraeght van ons wat U b'lieft, het word U toe-gebracht,
   soo het niet strydigh is aen onse cleyne macht.
Al is het soo, dat wy geen geld en mogen tellen,
   noch all' ons schuld, by U, en komen effen stellen,
Nochtans, als gy suit sien ons goê begeerten aen,
   wy hopen, dat gy sult ten hooghsten zijn voldaen.
Lof gaf Tobias aen den engel, die naer Meden
   tot eenen mee-gesel hier voortijds heeft getreden
Eenzamigh, zedelijck, en stille, pas op pas:
   die even niet en wist, dat het een engel was.
Onkenbaer was den wegh: en in d'onkenbaer wegen
   heeft hy, door Godts bestier, daer Raphaël gekregen,
Niet anders voelende dan vreughden in het hert,
   om dat, in sijnen nood, hem hulp gegeven werd.
Als nu volbracht was meer als dat hy kost verwaghten,
   terwijl een danck-gepeys clom-op in sijn gedachten,
Riep sijnen vader hem, die alles had verstaen,
   en sprack den jongen soon in deser voegen aen:
Denckt soon, en seght eens uyt: Wat sullen wy ons leven
   aen dien deughtzaem man vermogen weêr te geven
Uyt plicht die ons verbind? Waer-op den jonghman sprack:
   O vader, dit maeckt oock myn herte bangh en swack.
Siet wat hy heeft gedaen. Hy ginck my henen leyden,
   en dan eens wederom, oock sonder af te scheyden,
Door enckel minzaemheyd: bewaerende dus my
   soodanigh, dat ick was van alle zieckten vry.
En U, heer vader, heeft hy het gezicht gegeven,
   als gy (gelijck het scheen) waert blind voor gansch u leven.
Wat wil ick seggen meer? zijn wy niet vol van schuld
   tot hem, die ons heeft schier met alle goed vervult?
Indien men all' ons erf op heden liet ontlitten,
   en dat men de helft, van all' wat wy besitten,
Tot een vergeldingh gaf; sou dit niet mogen gaen?
   Jae, sey den vader, jae: dat dit soo zy gedaen.
'T word in het werck geleyt. Maer Raphaël (verheven)
   en vraeght niet anders, als het hert aen Godt te geven
Eenstemmigh door 't gebedt, hier in het aerdsche dal,
   tot een herkenteniss' dat Godt is d'opper-al.

   Dit is oock all' wat ons grooten weldaed-gever,
   Den achtbaer heer De Witt', ons medicijne lever.
   Gebeden vraeght hy: die hem worden toe-geseyt,
   Op dat hem Godt vergeld in aller eeuwigheyd.

SPIRITUS ARDENS.

Liedeken: ***op de wijse van Prins Eugenius (O Nederlanden).***

I

Den Heer der Heeren
Sal eens vermeeren
Sijn zegen, troost en goddelijcke cracht,
Aen all' die geven
(Hier in dit leven)
Ter liefde Godts, het geen is in hun macht.

II

In 't leste oordeel
Sal vreught en voordeel
Genieten all' wie sigh in 't geven stack.
Godts mond (ontloken)
Heeft dit gesproken,
Wanneer hy van de leste tijden sprack.

III

Ah wat genuchten
(Naer soo veel suchten)
Sal eens verwerven die verheven ziel,
Die (gansch bermhertigh
En g'heel goedhertigh)
Noyt in de graage gierigheyd en viel.

IV

O Witt', dees konste,
Voor all' uw jonste,
Woord toe-gegunt (vol van gedienstigheyd)
Aen U op heden,
Met booghzaem leden,
Door Capucinens weder-jonstigheyd.

Jaer-schrift

Door CapUCInens WeDer-JonstlgheYD

Tot Brugghe: gedruckt by Andries Wydts, gezwooren boeck-drucker, woonende inde Breydel-straete, by den Burgh. 1720.

Résumés en langue française
English summaries

Inventaires médiévaux de bibliothèques monastiques belges

Cet article veut contribuer à l'élaboration d'un corpus belge d'inventaires de bibliothèques médiévales. Pour la Belgique l'on ne disposait jusqu'ici que des ouvrages généraux de G. Becker, *Catalogi bibliothecarum antiqui* (Bonn, 1885) et de Th. Gottlieb, *Ueber mittelalterliche Bibliotheken* (Leipzig, 1890), mais ceux-ci ne sont plus à jour, plusieurs catalogues ayant été découverts depuis. S. Balau dans *Les sources de l'histoire de Liège au moyen âge* (Bruxelles, 1902-1903) et J. Gessler dans la préface de son article *La bibliothèque de l'abbaye de Saint-Laurent à Liège au XII*^{e} *et XIII*^{e} *siècle* (*Bulletin de la Société des Bibliophiles Liégeois*, XII, 1927, pp. 91-135) ont essayé de les compléter pour l'ancien évêché de Liège.

La présente liste qui constitue un essai de bibliographie d'inventaires de bibliothèques monastiques de notre pays et qui sera suivie de celle des bibliothèques collégiales et privées comporte deux parties: la première contenant les inventaires proprement dits, la deuxième, les *miscellanea*, renfermant des données qui se rapportent aux manuscrits des bibliothèques monastiques. Nous sommes convaincus que les archives contiennent encore maint renseignement à ce sujet et nous nous recommandons vivement pour tout renseignement complémentaire.

R.L. PLANCKE.

La bible de W. Vorsterman de juillet 1528

La Bibliothèque communale d'Anvers a vu s'enrichir ses collec-

tions d'une impression anversoise extrêmement rare, probablement unique. Il s'agit de la Bible imprimée par W. Vorsterman et dont l'Ancien Testament est daté d'octobre 1528 et le Nouveau de juillet de la même année.

La Bible de Vorsterman d'octobre 1528 n'est pas particulièrement rare, mais il en est tout autrement de l'édition du Nouveau Testament datée de *juillet.* On n'en connaît pas d'autre exemplaire jusqu'ici. Le colophon porte qu'elle a été imprimée par W. Vorsterman en association avec Jan Seversz.

Cet exemplaire a passé par les mains de Mlle M.E. Kronenberg qui en a publié une analyse dans la revue *Het Boek*, vol. XXVIII (1944-46), pp. 295-299 avec quelques détails sur cette association Vorsterman-Seversz au sujet de laquelle on était très peu renseigné.

Il est probable que le Nouveau Testament a été imprimé d'abord et qu'il n'a pas été mis en vente, sinon à de très rares exemplaires; que l'association fut dissoute aussitôt après le tirage ou même la composition et que Vorsterman, ne désirant pas entrer en conflit avec la censure ecclésiastique, son associé ayant une réputation déplorable au point de vue de l'orthodoxie et ayant déjà eu maille à partir avec la justice, a voulu publier toute la bible en son nom seul. D'où la modification du colophon dans l'édition d'octobre.

Dans son article, Mlle Kronenberg prétend que l'édition de juillet ne diffère de celle d'octobre que par les deux dernières lignes et le colophon. Tout en ne tirant pas en doute son assertion, nous devons cependant dire qu'elle est sujette à caution car, en comparant le Nouveau Testament de juillet avec deux exemplaires - identiques entre eux - de celui d'octobre, nous avons pu constater qu'au moins les quatre pages du feuillet extérieur du dernier cahier ont été composées à nouveau pour l'édition d'octobre. Ceci n'implique pas nécessairement que Mlle Kronenberg n'a fait qu'une vérification superficielle: nous avons trouvé en effet qu'au cours du tirage de la Bible, plusieurs modifications ont été apportées à la composition, aussi bien dans l'Ancien Testament que dans le Nouveau, mais principalement dans les feuillets liminaires. Il peut y en avoir eu également au texte même; nous n'avons pas eu le courage de vérifier attentivement les 1204 pages de texte serré à deux colonnes, mais des coups de sonde,

apportés en de nombreux endroits, ne nous en ont pas montré.

Il existe donc des exemplaires de la Bible d'octobre 1528 présentant de légères divergences entre eux. Dès lors il n'est pas impossible que Mlle Kronenberg ait eu en mains une édition d'octobre du Nouveau Testament dont le texte diffère de celle que nous avons consultée et serait en tous points conforme à celui de l'édition de juillet, à part bien entendu les deux dernières lignes et le colophon.

Tous ces remaniements en cours d'ouvrage, visant indiscutablement à une amélioration de l'édition, prouvent à nouveau combien nos anciens imprimeurs avaient à coeur de perfectionner sans cesse les produits de leurs presses.

AM. DERMUL.

Methodics of Latin teaching in the XVIth century

Our sources of methodics of the teaching of Latin in the Netherlands are the schoolprograms, the theoretic works on pedagogics and didactics, the handbooks of the Latin Schools.

According to Simon Verepaeus († 1598) the three elements of the *docendi ratio* are the study of the *praecepta*, the reading of the *boni auctores* and the *exercitatio.*

The following points are characteristic of the methodical practice in the humanistic schools:

(1) The methods of teaching and the handbooks were adapted as well to the exigency of the pedagogical progress (good handbooks, especially written for schoolboys, were issued) as to the exigences of humanistic science and linguistics. Grammatical study, however, was not the aim of the school, but the grammar was the way to the practical knowledge of the language and the reading of good authors.

(2) The reading-material for the young latinists was chosen among the Latin authors and humanists, both Italian and Dutch, but especially the classic Roman authors were often proposed by the schoolmasters as models *ad imitandum.*

(3) The principle of self-activity was induced into practice by

Latin conversation in the schoolroom and during the recreationtime, by classical repetitions and declamations, by dramatical performances and written exercices in poetics and prose; by selfmade copy books, containing the *excerpta*, the pupil extracts from his personal reading; by the *lectio privata* of Latin authors after schooltime.

(4) The knowledge of classical *realia* is subordinated to the literary study and formation; explanation of the *realia* takes place during the reading-lesson, but never *ex professo*.

This methodical system succeeded in making good latinists, who had a quite serious knowledge of classical Latin and who were able to use that language in every day life, conversation and correspondence.

DR. M.A. NAUWELAERTS.

Un poème inconnu du père Séraphim de Vos

Le nom du père Séraphim de Vos, poète et littérateur flamand, est resté à peu près inconnu jusqu'à nos jours. A l'imitation des rhétoriciens de son époque, ce religieux signait ses oeuvres de la devise *Spiritus Ardens*, qui, faussement interprétée, a été attribuée à un personnage fictif, appelé Séraphin van den Branden.

Cette erreur a été rectifiée par le P. Hildebrand, O.M.C., dans une étude détaillée, publiée en 1932. Celui-ci a fait connaître la vie et les productions littéraires de son confrère de Vos et a de ce fait rayé le nom du soi-disant Séraphin van den Branden de la liste des poètes flamands. De l'aveu même du P. Hildebrand, son étude n'épuisait pas le sujet et on pouvait s'attendre à ce que de plus amples recherches révèlent des détails encore ignorés.

Et voici, en effet, un nouveau poème du père Séraphim de Vos, découvert dans un volume de la Bibliothèque de l'Université de Gand. Cette pièce, éditée en 1720 par l'imprimeur brugeois André Wydts, est un éloge composé à l'occasion de la fête jubilaire du pharmacien Léonard de Witte, membre du magistrat de la ville de Bruges et bienfaiteur insigne des Capucins, à qui il fournissait des médicaments à titre gratuit depuis un quart de siècle.

On savait que Séraphim de Vos, brugeois de naissance, entra dans l'ordre des Capucins à l'âge de vingt-deux ans, qu'il reçut l'habit à Louvain et mourut en 1728 au couvent de Bruxelles. Mais ses résidences successives étaient inconnues. La pièce découverte, dont le texte est réimprimé ici, prouve que le père de Vos résidait au couvent de Bruges lors des festivités en l'honneur du pharmacien de Witte.

A. SCHOUTEET.

Varia

Brugse drukkers

Onder de titel: *Documenten betreffende de Brugsche Drukkers uit de* 16e *Eeuw* is Dh. A. SCHOUTEET in de *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis (Société d'Émulation) te Brugge* (dl. LXXXIII) de uitgave begonnen van een belangwekkende reeks onuitgegeven bescheiden. In een *Inleiding*, waarin een kort overzicht van het weinige dat over het onderwerp gekend is, gegeven wordt, wijst de uitgever er op dat hij op het stedelijk archief, waar hij werkzaam is, tal van stukken ontmoette in verband met de drukkers, die hij naar drukker gerangschikt, persklaar heeft gemaakt.

De eerste bijdrage betreft *Quirinus van Belle*, en geeft behalve een 25-tal documenten, een bibliografie met illustraties.

In het dl. LXXXIV van de *Handelingen* worden *Erasmus van der Eecke* en *Jan van Genuwe* behandeld, de eerste bekend als vennoot van R. Wouters, en vermoedelijk leerling van H. Goltzius, de laatste, van minder betekenis, doch waarvan blijkt dat hij speelkaarten drukte.

Wanneer de reeks volledig zal zijn, zullen we voor de Brugse Drukkers een belangrijke documentatie bezitten.

EG. I. STRUBBE

Chroniek der tijdschriften

Revue du moyen age latin

Van dit, onze lezers welbekende tijdschrift, (*Revue du moyen âge latin. Études - Textes - Chronique - Bibliographie.* Revue trimestrielle publiée avec le concours du Centre national de la recherche scientifique. Paris - Strasbourg - Lyon. Redactie: M. l'Abbé F. Chatillon, Université de Strasbourg) ontvingen wij jaargang 3 (1947), vier afleveringen, en jaargang 4 (1948) eerste aflevering. Zooals steeds maken het Bulletin critique, de Chronique en de Notices bibliographiques een mijn van kostbare inlichtingen uit: laten wij b.v. de aandacht vestigen op het verslag van CHARLES ROTH: *Le moyen âge latin en Suisse*, *1939-1945* [3 (1947) 104-108]. De talrijke studies en aanteekeningen over Middeleeuwsche auteurs en theologen zullen wij hier niet releveeren: wie zich voor de 'Media Latinitas' interesseert, zal geregeld dit tijdschrift doorpluizen. Wij willen hier slechts enkele bijdragen van meer algemeen karakter vermelden, die ook voor bibliophielen en historici van het boek van belang zijn. In *Patristique et moyen âge* [4 (1948) 5-14] bespreken H.-I. MARROU en

F. CHATILLON, met het doel het arbeidsveld van het tijdschrift nauwkeuriger te omlijnen, het zeer ingewikkelde en omstreden probleem van de chronologische en geographische afbakening der vroege Middeleeuwen in het Latijnsche Westen. Een nieuwe bijdrage tot de betere kennis van de Middeleeuwsche 'mentaliteit' leveren H.-I. MARROU: *Au dossier de l'amour courtois* (belangrijke gegevens nopens de 'bronnen' van de hoofsche liefde) en FR. M.-A. DIMIER: *Architecture et spiritualité Cisterciennes* ('il ne faut jamais oublier que les caractères de l'architecture cistercienne sont la conséquence des principes mis par les fondateurs de Cîteaux à la base de leur réforme') [3 (1947) resp. 81-89 en 255-274]. ETIENNE GILSON heeft het over historische critiek en philologische methode in *L'art d'identifier les auteurs. A propos d'André le Chapelain* (Ibid. 60-62). De samenstelling van een XVde eeuwsche bibliotheek wordt geschetst door ROBERT RICARD: *Les lectures spirituelles de l'Infant Ferdinand de Portugal (1437)* (Ibid. 43-51). Dat er in Denemarken Latijnsche inscripties in Runenschrift gevonden werden, dagteekenend van het eind der XIde tot het midden der XIVde eeuw, leert ons L. MUSSET: *Un domaine peu connu. Du nouveau sur la latinité runique.* (Ibid. 369-372). Het weze ons toegelaten enkele regels uit deze bijdrage aan te halen (p. 371): 'Et nous arrivons ainsi au dernier, non au moindre des emplois de notre latin runique, la magie. Comment influencer les puissances inconnues mieux que par cette langue sacrée - le latin - écrite dans les caractères dont le nom même (rùnar) veut dire 'mystères?' Als voorbeeld haalt hij aan 'une amulette, gravée vers l'extrême fin du XIe siècle et retrouvée dans l'île de Bornholm en 1821. Sur cette monnaie coufique d'Ahmed ibn Ismaïl, prince de Samarkand entre 907 et 913, venue par la Russie dans l'île baltique, est gravée en un latin tout imprégné d'influence allemande (constamment le v est rendu par f) (une) invocation latine en caractères runiques... Quel meilleur témoignage du cosmopolitisme de la culture scandinave vers la fin de l'âge des Vikings, que cet Allemand gravant dans l'île danoise sur une pièce musulmane un texte chrétien, latin et runique!' Te mediteeren vallen ten slotte de overwegingen van J. LESTOQUOY en F. CHATILLON over de ontzaglijke moeilijkheden waarmede tegenwoordig de uitgevers - en ook de schrijvers - van wetenschappelijke publicaties te kampen hebben: *Textes et thèses: problèmes d'édition* [4 (1948) 91-98]: gedesillusioneerd, realistisch, maar niet wanhopend, en vast besloten den wetenschappelijken arbeid en zijn noodzakelijke uitstraling te redden door strenge discipline en doortastende reorganisatie van het 'bedrijf' der geleerden.

Sacris erudiri

Een nieuwe publicatie: *Sacris Erudiri. Jaarboek voor Godsdienstwetenschappen:* uitgave van de Sint Pietersabdij te Steenbrugge. Het eerste volume, 1948, opgedragen aan de nagedachtenis van Mgr Callewaert, vormt een keurig boekdeel in-8° van 424 pp. - Het arbeidsveld van dit Jaarboek omvat 'heel het domein van het religieuze'. Hoewel zij aan hun publicatie een streng-wetenschappelijk karakter hebben gegeven, wenschen

de uitgevers de nadeelen van een àl te ver doorgedreven specialisatie zooveel mogelijk te vermijden, en zij hebben daarom de grenzen zeer breed getrokken: '... Enkel willen wij betogen, dat men wetenschappelijke terreinen niet meer te eng en te scherp mag afbakenen. Theologie zonder geschiedenis neigt naar verstarring; moraal, die niet onderbouwd is door sociologie en zielkunde, vergroeit licht tot casuïstiek, terwijl een strenge scheiding van de dogmatiek haar even heilloos is. De studie van den veelvoudigen samenhang tussen dogma en recht is een nauwelijks betreden pad en reeds ontsluiten zich de vruchtbaarste terreinen, terwijl de historische philologie met haar haast mechanische trefzekerheid den dogmaticus en den exegeet reeds de uitnemendste diensten heeft bewezen. Anderzijds hebben ook de meer technische wetenschappen van de meer geestelijke heel wat te leren'. Meteen zijn aldus de gebieden aangegeven, die dit Jaarboek wil bestrijken. Zulke veelzijdige belangstelling maakt vruchtbare samenwerking mogelijk. Dat bewijzen al dadelijk de veertien bijdragen van dit eerste boekdeel. Zij handelen over de meest verscheiden aspecten van de godsdienstwetenschap, en zijn gesteld in verschillende talen, maar - uitstekende methode! - telkens vergezeld van een bondig résumé in het Latijn. In een afzonderlijke rubriek, getiteld *Speculum eruditionis*, zullen geregeld status quaestionis over een of ander omstreden probleem gegeven worden, evenals bibliographische inlichtingen, en 'critische overzichten van de wetenschappelijke loopbaan van dezen of genen geleerde'. Een uitstekend *Onomasticon* - register van de in het boekdeel vermelde namen - vergemakkelijkt de opzoekingen. Onder het vele dat in dit eerste Jaarboek voor den historicus waardevol is, mogen hier twee bijdragen speciaal vermeld worden. DOM MODESTUS VAN ASSCHE handelt over '*Divinae vacare lectioni*': *de* '*ratio studiorum*' *van Sint Benedictus* (p. 13-34): na er te hebben op gewezen dat de rol door de monniken, en inzonderheid door de Benedictijnen in het Middeleeuwsche geestesleven gespeeld, naar haar juiste draagwijdte dient beoordeeld te worden - zij was niet exclusief en ook niet steeds even schitterend -, omschrijft hij het doel van zijn onderzoek als volgt: 'Sint Benedictus zelf heeft zijn monniken schrijvende en lezende gewild. Dit laatste zouden wij hier beknopt willen aantonen, op gevaar af in tegenspraak te komen met wat men bij de meest gezaghebbende schrijvers kan lezen, dat het nl. aan den invloed van Cassiodorus te danken is, dat het monnikendom de baan der intellectuele bedrijvigheid is opgegaan'. Hij ontleedt dan wat S. Benedictus in zijn Regel voorschrijft betreffende de bibliotheek, de codices, de scriptores etc., en bepaalt de juiste beteekenis van sommige termen als artifex (= calligraphus) en opus manuum (= het schrijven van boeken). - J.G. STERCK wijst als voornaamste *Protestantse Bronnen van Marnix' Biënkorf* (p. 298-322) aan: Protestantsche Bijbelvertalingen, Francisco de Enzinas, Pierre Viret en Theodorus Beza. De bladzijden 353-379 bevatten de lijst van *De Geschriften van Mgr C. Callewaert.*

Scriptorium

Nog een nieuw en zeer belangrijk tijdschrift: *Scriptorium. International Review of Manuscript Studies. Revue internationale des études relatives aux manuscrits*, onder de leiding van F. Lyna en C. Gaspar, - het initiatief gaat dus uit van onze Koninklijke Bibliotheek. (Alg. redactie: F. Masai, Bibliothecaris bij het Handschriftencabinet der K.B. te Brussel). - Het prospectus wijst er terecht op dat wij hier te doen hebben met '(le) premier périodique international exclusivement consacré à l'étude des manuscrits'. Het programma luidt ongeveer als volgt: 'Les manuscrits y seront étudiés sous tous leurs aspects': la paléographie, l'histoire des écritures et des ateliers graphiques, la décoration des manuscrits, la reliure, la notation musicale, l'histoire des bibliothèques, la description et l'inventaire des collections de livres et d'autographes, l'examen des textes contenus dans les manuscrits (Grieksche, Byzantijnsche, Latijnsche, Romaansche, Germaansche, Celtische etc.). In de rubrieken 'Chroniques' en 'Bibliographie' zal *Scriptorium* zijn lezers geregeld aanbieden 'une bibliographie véritablement universelle' en verslagen over 'le mouvement des études dans les divers pays et les différents domaines de la paléographie'.

Dat dit geen ijdele beloften zijn, bewijst het eerste nummer [Jrg 1 (1946-1947) fase. 1], een mooi boekdeel van 192 pp., met 20 buiten-tekstplaten versierd, keurig gedrukt (de uitgave wordt verzorgd door 'Les Éditions Erasme S.A.' te Brussel en 'N.V. Standaard-Boekhandel' te Antwerpen). - Voor bibliophielen en historici van het boek zijn vanzelfsprekend al de artikels van *Scriptorium* van belang. Het moge volstaan er hier enkele te vermelden: R. MARICHAL: *Paléographie précaroline et papyrologie* (p. 1-5): A. BOUTEMY: *Le scriptorium et la bibliothèque de Saint-Amand* (p. 6-16); bibliographische overzichten: JOS. ZÜRCHER: *Chronik der Schweiz*, *1941-1945* (p. 176-180), en LUDWIG BIELER: *Latin Manuscripts. Facsimiles*, *Editions*, *Studies*, *published in Great Britain*, *Ireland*, *Canada*, *and the United States since July 1939* (p. 181-189). - *Scriptorium* brengt ook afzonderlijke uitgaven in boekvorm: het eerste deel van deze reeks is het waarlijk revolutionnair werk van F. MASAI: *Essai sur les origines de la miniature dite Irlandaise.*

The Library

The Library. Transactions of the Bibliographical Society. (London, The Oxford University Press), Serie 5, Vol. 2, nrs 2-3 (1947). - In dit nummer - zooals steeds, bijzonder degelijk - stippen wij aan: M.E. KRONENBERG: *Forged Addresses in Low Country Books in the Period of the Reformation* (p. 81-94): handelt o.m. over schijnadressen van verschillende Antwerpsche drukkers. - W.M.S. MITCHELL: *An apparently Unrecorded French Translation of Galen's De simplicium medicamentorum facultatibus* (p. 170-171): over een fragment van een tot nog toe onbekenden Antwerpschen druk, en van een auteur van wien geen ander werk is bekend: *Le cinc-*

quiesme livre des facultes des simples medicamentz de Galien. Traduict de Latin en Francois par maistre Jehan de Bauhain, Docteur en Medicine: Lecteur en la ville Danvers (Anvers, Jean Loe, 1544). - Onrechtstreeks ook voor de geschiedenis van het boek in de Nederlanden van belang is het artikel van EDWARD HEAWOOD: *Further Notes on Paper Used in England after 1600* (p. 119-149) (Aanvulling bij studies verschenen in *The Library* van 1930 en 1931).

Archivum Historicum Societatis Iesu

Van dit tijdschrift, uitgegeven door het Historisch Instituut der S.J. te Rome (Borgo S. Spirito, 5) ontvingen wij afl. 1-2 van Jrg 15 (1946). Op de geschiedenis der Nederlanden heeft betrekking het artikel van ED. R. HAMBYE: *Le P. François Bray (1584-1624). Un Irlandais aux origines de la mission navale des Jésuites belges* (p. 144-154). Deze aflevering bevat verder een groot aantal recensies (p. 164-211) en de *Bibliographia de Historia Societatis Jesu* van ED. LAMALLE (p. 212-256) (daarin o.m. nieuwe bijdragen vermeld over F. Costerus en L. Lessius).

***

Ons medelid, de Heer A. VAN DE WIELE, deelt ons mede dat hij in *B N B, Revue éditée par et pour le personnel de la Banque Nationale de Belgique* enkele bijdragen liet verschijnen over de navolgende onderwerpen: *Petite histoire de la carte de visite* (Jrg 1947, nr 1), *La lithographie. La gravure artistique* (ibid., nr 6), *Idem. La gravure de labeur sous le Romantisme* (ibid. nrs 7-8), *Cartes d'étrennes au siècle dernier* (Jrg 1948, nr 1).

***

Het Wetenschappelijk Instituut van het Boek (Panstwowy Instytut Ksiazki) te Lodz (Polen) publiceert met ingang van 1947 een doorloopende bibliographie, waarin alles vermeld wordt wat in Polen verschijnt op het gebied van boek en bibliotheek: *Bibliographia Polonica Bibliographica.* In October 1947 zette tevens de publicatie in van een *Biuletyn*, dat korte berichten over de activiteit van het Instituut bevat.

B.

Documentatie-centra

Wij achten het nuttig de aandacht van onze lezers te vestigen op enkele, sedert kort opgerichte documentatie-centra, die geroepen zijn aan de historici en philologen de grootste diensten te bewijzen.

Van kapitaal belang voor al wie zich bezig houdt met de studie der geestesgeschiedenis van de Classieke Oudheid, de Middeleeuwen of de Renaissance,

is het *Institut de recherche et d'histoire des textes*, gevestigd in de Archives Nationales, 87, rue Vieille-du-Temple, Paris IIIe. Wij bevelen ten zeerste de lectuur aan van het artikel dat Jeanne Vielliard

in de *Revue du moyen âge latin* [3(1947) 183-192] wijdde aan het Instituut, waarvan haar de leiding is toevertrouwd. Het doel van deze bewonderenswaardige en - het mag zonder overdrijving gezegd - reusachtige onderneming is: in de heele wereld photo's op microfilm maken van alle manuscripten, die waardevol zijn of om eenige reden de belangstelling van de geleerden gaande hebben gemaakt, en deze reproducties ter beschikking van de zoekers stellen tegen uiterst voordeelige voorwaarden. Tevens wordt een ontzaglijke documentatie op steekkaarten aangelegd, waarvan het doel en meteen de wetenschappelijke waarde duidelijk worden aangegeven in navolgenden passus, dien wij aan het artikel van Mevr. Vielliard ontleenen:

> 'Notre ambition est de pouvoir répondre rapidement à deux sortes de questions:
> 1) Étant donné un texte: quel est son auteur, quels sont ses titres variés, sa date, les manuscrits qui nous l'ont transmis, les éditions qui le mettent à notre portée, les travaux critiques dont il a fait l'objet.
> 2) Étant donné un manuscrit: comment identifier les oeuvres qui s'y trouvent souvent sans titre ou avec titre erroné, parfois acéphales ou fragmentaires (c'est à cela que servent nos recueils d'incipits, nos fichiers de citations, d'extraits et fragments littéraires), comment le dater (il faudra se reporter à nos *exempla* de manuscrits datés, à nos reproductions d'écriture de copistes), en retrouver la provenance et l'histoire (on consultera nos recueils d'ex-libris, de blasons, de devises, notre documentation sur les bibliothèques anciennes), comment savoir entre quelles mains il a passé (les notes pourront être identifiées au moyen des recueils d'exemples d'écritures d'humanistes)'.

Ziehier de lijst van de catalogussen op steekkaarten, die in het Instituut kunnen geraadpleegd worden:

> Répertoire des copistes de manuscrits et des *scriptoria*, dans lequel on pourra trouver pour chacun d'entre eux, outre des renseignements bibliographiques, la liste de tous les manuscrits qui leur sont attribués.
> Répertoire des manuscrits datés de façon explicite par le copiste lui-même.
> Répertoire des bibliothèques médiévales et de la Renaissance avec l'indication pour chacune de leurs signes distinctifs (mode de foliotation, cotes, libellé des ex-libris manuscrits ou gravés, blasons), et d'autre part la liste des manuscrits qui sont reconnus ou présumés en avoir fait partie.
> Répertoire des possesseurs de manuscrits où sont relevés leurs signatures, leurs ex-libris avec la liste des manuscrits qui leur ont appartenu.
> Répertoire des manuscrits peints aux armes de leur premier possesseur (jusqu'à la fin du XVIe siècle) qui donne le dessin des blasons et les identifie.
> Recueil de devises de bibliophiles du moyen âge et de la Renaissance.
> Recueil de mentions relatives à la confection des manuscrits: notes des

copistes et des correcteurs *(exemplar*, *pecia)*, instructions aux enlumineurs, copistes, relieurs, prix de leurs travaux, prix du parchemin et du papier, etc.

Over de humanisten, in wier handen de meeste manuscripten eenmaal zijn geweest, worden uitvoerige bio-bibliographische inlichtingen verzameld.

Onnoodig hieraan toe te voegen dat heel deze documentatie - photo's en steekkaarten - een internationaal karakter heeft en ook ten dienste staat van de geleerden van alle landen.

Het Institut de recherche et d'histoire des textes, in 1937 opgericht door Felix Grat (gesneuveld in 1940) is een schoone onderneming, die eerbied afdwingt en tot diepe dankbaarheid stemt.

***

Anders georiënteerd, en heel het domein der wetenschap bestrijkend, is het *Centre de documentation du Centre national de la recherche scientifique*, gevestigd 18, rue Pierre-Curie, Parijs [Cf. *Revue du moyen âge latin*, [4(1948) 98-101]. Doel en werkzaamheid van dit onlangs opgerichte centrum kunnen in drie punten worden samengevat:

1) Uitgave, sedert 1947, van een driemaandelijksch *Bulletin analytique*, - een algemeene en internationale bibliographie, over alle gebieden der wetenschap, en strevend naar volledigheid.

2) *Dienst der microfilms:* verschaft aan de geleerden die er om verzoeken, photographische reproducties van alle artikels en boeken, die moeilijk te bereiken vallen of zeldzaam zijn.

3) De *Archives originales du Centre de documentation* is een dépôt waarin neergelegd en bewaard worden wetenschappelijke studies in handschrift, die om een of andere reden niet konden gedrukt worden; reproducties in microfilm kunnen van deze werken verkregen worden. (Deze onuitgegeven studies worden eveneens in het hierboven vermelde *Bulletin analytique* gesignaleerd).

***

In verband met deze documentatie-centra moge ten slotte gewezen worden op het artikel van D.M. CAPPUYNS: *Une entreprise belge de* '*Codices simulati*' (*Scriptorium* [1(1946-1947) 173-176]), waarin gehandeld wordt over een project - met de verwezenlijking er van is men nog niet ver gevorderd -, strekkende tot het aanleggen, in ons land, van een verzameling van manuscripten-reproducties in microfilm. Deze documentatie zou toevertrouwd worden aan twee dépôts en als volgt verdeeld:

'*Bibliothèque de l'Université de Louvain:* Manuscrits d'ouvrages inédits, ou édités dans des conditions non satisfaisantes, intéressant la philosophie et la théologie du moyen âge.

Bibliothèque Royale de Bruxelles: Manuscrits provenant de collections belges (anciennes abbayes, maisons princières, etc.) ou de scriptoria belges (Saint-Laurent, Stavelot, Gembloux, etc.); manuscrits enluminés

provenant d'ateliers ou d'artistes belges; manuscrits de tous genres dont l'histoire ou le contenu ont un lien important avec la Belgique; manuscrits de base de tous genres dont la présence en Belgique offre un intérêt majeur pour les professeurs et les étudiants de l'enseignement supérieur (histoire, littérature, philologie, paléographie, beaux-arts, sciences), ainsi que pour les savants belges et étrangers visitant le Cabinet des manuscrits'.

B.

Teylers tweede genootschap te Haarlem
Programma voor het jaar 1949

DIRECTEUREN VAN TEYLERS STICHTING EN DE LEDEN VAN TEYLERS TWEEDE GENOOTSCHAP delen mede, dat zij hebben besloten voor het jaar 1949 de volgende prijsvraag uit te schrijven:

Gevraagd wordt:

> Een uiteenzetting van de ontwikkeling der diepdruktechnieken in de Noordelijke Nederlanden in de 16de, 17de en 18de eeuw. De verschillende werkwijzen, zoals gravure, ets, droge naald, stippelgravure, zwarte kunst, aquatint enz., met hun varianten, moeten worden behandeld, evenals de gebruikte werktuigen en materialen (etsgrond, metalen, inkt enz.) Tevens moet aandacht worden geschonken aan de methoden van drukken (proeven, tegendrukken, drukstaten) en aan de papiersoorten.

TOELICHTING. Een ontwikkelingsgeschiedenis der Noordnederlandse prentkunst is tot heden niet geschreven, evenmin als een overzicht harer technische ontwikkeling. De bedoeling dezer prijsvraag is althans met het laatste een begin te maken. Het antwoord behoeft derhalve niet in details te treden, b.v. wat betreft algemeen bekende werktuigen, gelijk de plaatdrukpers en de burijn, behalve bij essentiële verschillen tussen Noordnederland en b.v. Zuidnederland. Het is weliswaar de bedoeling dat b.v. alle soorten van bewerking, die Rembrandt zijn etsen liet ondergaan, worden genoemd, maar niet dat dit voor elke ets afzonderlijk wordt opgegeven.

Bij het beoordelen der antwoorden zal rekening worden gehouden met de belemmering van het reizen naar het buitenland. Het zal overigens voldoende zijn indien de nadruk valt op de ontwikkeling in de 17de eeuw, en de ontwikkelingen in de 16de en in de 18de eeuw slechts in hoofdtrekken worden behandeld.

De antwoorden moeten worden ingezonden vóór of op de *1e Januari 1951*, opdat zij vóór de 1ste April 1951 kunnen beoordeeld worden.

De prijs voor het beste en voldoende antwoord bestaat, indien de omstandigheden dat zullen gedogen, in een gouden erepenning, of, ter keuze van de bekroonde, in een som gelds, ten bedrage van *f* 400,-.

De antwoorden moeten in het Nederlands, Frans, Engels of Hoogduits, met een Latijnse letter, vooral goed leesbaar geschreven zijn door een andere hand dan die van de inzender, of met de schrijfmachine. Ook moeten de stukken vóór de bepaalde tijd in hun geheel worden ingezonden; antwoorden, waaraan bij de inlevering enig gedeelte ontbreekt, zullen tot het dingen naar de gemelde ereprijs niet worden toegelaten.

De schrijver van een bekroond antwoord is gehouden het auteursrecht op zijn werk aanstonds aan de Stichting over te dragen, opdat deze het recht verkrijge het antwoord als Verhandeling van het Genootschap, desverkiezende ook vertaald, in druk uit te geven. Indien de Stichting niet binnen drie maanden na de overdracht van het auteursrecht de bekroonde auteur heeft bericht, dat zij tot onverwijlde uitgave van zijn werk heeft besloten, wordt de overdracht van het auteursrecht ongedaan gemaakt en herkrijgt de schrijver daarover de volle beschikking.

De handschriften van ingezonden antwoorden worden eigendom der Stichting. Van deze antwoorden kunnen aan de schrijvers geen afschriften worden verstrekt, tenzij op hun kosten.

De antwoorden moeten, zonder naam en alleen met een spreuk ondertekend, vergezeld van een verzegeld briefje, dezelfde spreuk ten opschrift voerende en van binnen des schrijvers naam en woonplaats behelzende, gezonden worden *aan het Fundatiehuis van wijlen de heer P. TEYLER VAN DER HULST te Haarlem.*

Op de prijsvraag overeenkomstig de bepalingen van het programma voor het jaar 1947 is geen antwoord ingezonden.

Uitgeschreven blijft de prijsvraag, verlangende een beschrijving van:

> Het leven van P.C. Hooft tot aan het einde van zijn huwelijk met Christine van Erp.

die, overeenkomstig de bepalingen van het programma voor het jaar 1948, beantwoord moet worden *vóór 1e Januari 1950.*

(Medegedeeld).

Boekbespreking

Lieftinck, G.I. *Bisschop Bernold* (1027-1054) *en zijn geschenken aan de Utrechtse Kerken.* Openingscollege gegeven bij de aanvaarding van het ambt van lector in de Middeleeuwse Handschriftenkunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden op Vrijdag 19 Maart 1948. Groningen-Batavia, J.B. Wolters, 1948. In-8°, 22 blz. + ill.

Ook bij ons is dr. G.I. Lieftinck gunstig gekend om zijn degelijke studies op het gebied van de middelnederlandse handschriften. Zijn benoeming tot lector in de middeleeuwse handschriftenkunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden is ook bij ons met genoegen onthaald geworden. In zijn openingscollege, dat op 19 Maart 1948 werd gegeven, bewijst hij eens te meer op welke voortreffelijke wijze hij een paleografisch onderzoek kan leiden. Onder de titel: *Bisschop Bernold* (1027-1054) *en zijn geschenken aan de Utrechtse Kerken* behandelt hij het Utrechtse scriptorium van de elfde eeuw.

Uitgaande van de Voss. lat. 4°, 74 (Universiteitsbibl. Leiden), waarin een *ex dono* van een *Domnus Bernoldus episcopus... ad aecclesiam Sancti Petri*, *quam ipse a fundamento construxit*, voorkomt, identificeert hij de schenker op goede gronden met de Utrechtse bisschop Bernold. Waar vandaan deze laatste kwam is niet geweten. Dr. Lieftinck maakt het waarschijnlijk dat hij uit Zuid-Duitsland stamt, waar keizer Koenraad II, die hem tot bisschop benoemde, zijn meeste aanhangers vond. Die zuidduitse herkomst vindt een eigenaardige bevestiging in het handschrift, dat eveneens van zuidduitse, misschien Augsburgse, herkomst is. Daarbij komt het Pericopenboek van St. Ansfried in het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht, dat eveneens van zuidduitse afkomst is en bovendien een aantekening over bisschop Bernold bevat, en het bekende Utrechtse Evangelium van Sint Bernulphus. Terecht doet dr. Lieftinck opmerken dat niet bewezen is dat een van beide laatste handschriften een geschenk van Bernold zou zijn.

Voor de Nederlandse paleografie is de Voss. lat. 4°, 74 een belangrijk document, daar de tekst ervan in twee oude handschriften, die thans te Utrecht zijn, woordelijk werd afgeschreven. Daar de Voss. Utrecht nooit heeft verlaten, is daarmede bewezen dat de afschriften te Utrecht zijn vervaardigd. Deze afschriften nu dateren, het ene uit de eerste helft van de XIIe, het andere uit de vroege XIIIe eeuw, en vormen dus uiterst kostbare getuigen van het oude Utrechtse scriptorium. Men ziet het, dr. Lieftinck heeft in zijn openingscollege de resultaten van een paleografisch onderzoek gegeven. Het is des te merkwaardiger als het geleid werd door iemand, die, als neerlandicus, zich op een hem minder vertrouwd terrein moest bewegen.

EG. I. STRUBBE

Lieftinck (G.I), *Bibliotheca Universitatis Leidensis. Codices Manuscripti V. Codicum in Finibus Belgarum ante annum 1550 conscriptorum qui in Bibliotheca Universitatis asservantur. Pars I Codices 168-360 societatis cui nomen Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde...*, Lugduni Batavorum, E.J. Brill, 1948, 24,5 × 16 cm., xxii + 236 bladz. (facsimile's).

Deze catalogus van de Middelnederlandse Handschriften van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden komt werkelijk in een leemte voorzien: vroegere catalogi waren sinds lang verouderd en ook in de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* van W. De Vreese werd deze belangrijke verzameling niet systematisch beschreven.

Naast een aanzienlijk aantal gebedenboeken, getijdenboeken, levens van Jezus, Heiligenlevens, devotieboeken, passieboeken, vertalingen uit het Oude en Nieuwe Testament en ascetische en mystieke tractaten van Ruusbroec, Tauler, Suso, Herp, Van Schoonhoven, bevat de collectie Middelnederlandse handschriften van de Leidse Maatschappij ook tal van manuscripten die voor de geschiedenis van onze Middeleeuwse literatuur van bijzondere betekenis zijn: de Rijmbijbel (5 hs.), de Heimelicheit der Heimelicheden, de Spiegel Historiael, Der Naturen Bloeme en fragmenten van de Istory van Troyen van Jacob van Maerlant, de Rijmkroniek van Melis Stoke, de Lekenspiegel van Jan van Boendale (3 hs.), de Nieuwe Doctrinael van Jan de Weert, Der Minnen Loep van Dire Potter, de Ferguut, de Roman van Limborch, de Walewein, de Dietsche Doctrinael, epische fragmenten, enz. Een met grote zorg bewerkte beschrijving van deze meer dan 150 handschriften en fragmenten is dan ook ten zeerste welkom.

Afgezien van de voor de hand liggende bedoeling den inhoud van ieder manuscript met de nodige uitvoerigheid te doen kennen, heeft Dr. G.I. Lieftinck ook gepoogd ‘den lezer een beeld te geven van de gedaante en de geschiedenis van het handschrift zelf’ en hierbij ‘gezocht naar een uniform systeem van beknopte formuleeringen’ (bladz. VII). Zeer belangwekkend is in dit verband de toelichting bij de ‘Inrichting van den Catalogus’ (bladz. VIII), die zijn uitgegroeid tot een soort ‘practisch handboek’ van Middelnederlandse handschriftenkunde.

De door Dr. G.I. Lieftinck ontworpen methode biedt het grote voordeel klaar en overzichtelijk te zijn en, - niettegenstaande alle beknoptheid in de formulering -, geen enkel belangrijk element te verwaarlozen. Bij ieder handschrift komen achtereenvolgens ter sprake: 1) Materiaal (papier of perkament), datering (eventueel watermerken), aantal bladen en afmetingen, samenstelling van de katernen, signaturen, foliëring. 2) Band. 3) Schrift. 4) Inhoud. 5) Herkomst. 6) Bezitters. 7) Literatuur. Bij het karakterizeren van het schrift maakt Dr. G.I. Lieftinck gebruik van een speciale terminologie (littera textualis, littera textualis formata, littera cursiva, littera cursiva formata, littera bastarda, littera brevitura) die hij in de Inleiding toelicht en aan de hand van de nodige facsimile's illustreert. Hierdoor krijgt ook de datering een veel vasteren grondslag.

Verscheidene registers verhogen de bruikbaarheid van dezen catalogus die aan hoge wetenschappelijke eisen beantwoordt en voor gelijkaardige publicaties als voorbeeld zou kunnen worden gesteld.

A. VAN ELSLANDER

Afzonderlijke uitgaven van de vereeniging der Antwerpsche bibliophielen*
(Publications de la Société des Bibliophiles anversois)

Eerste Reeks (1e série)

1.	**Boek gehouden door** JAN MORETUS II, **als deken der Sint-Lucasgilde** (**1616-1617**), uitg. door Max Rooses. 1878.	*Uitverkocht*, *Épuisé*
2.	**De Antwerpsche Ommegangen in de 14de en 15de eeuw**, uitg. door L. de Burbure. 1878.	*Uitverkocht*, *Épuisé*
3.	**De gebroeders Van der Voort en de Volksopstand van 1477-1478,** uitg. door P. Génard. 1879.	*Uitverkocht*, *Épuisé*
4.	**Refereynen en andere gedichten uit de 16de eeuw, verzameld en afgeschreven door** J. DE BRUYNE, uitg. door K. Ruelens, Deel 1. 1879.	*Uitverkocht*, *Épuisé*
5.	**Chronijck der Stad Antwerpen, toegeschreven aan den Notaris** GEERAARD BERTRIJN, uitg. door G. van Havre. 1879.	*Uitverkocht*, *Épuisé*
6.	KILIANUS' **Latijnsche Gedichten**, uitg.	*Uitverkocht*, *Épuisé*

* O = Gewone uitgave H = Editie op Oud-Hollandsch papier L = Luxe-uitgave.

	door M. Rooses. 1880.		
7.	**Refereynen en andere gedichten uit de 16de eeuw, verzameld... door** J. DE BRUYNE, Deel 2. 1880.		*O fr. 72*, - *H fr. 90*, -
8.	TH. VAN LERIUS, **Biographies d'Artistes anversois**, Vol. I. 1880.	*Uitverkocht*, *Épuisé*	
9.	**Refereynen en andere gedichten uit de 16de eeuw, verzameld... door** J. DE BRUYNE, Deel 3. 1881	*Uitverkocht*, *Épuisé*	
10.	**Certificats délivrés aux imprimeurs des Pays-Bas par** CHRISTOPHE PLANTIN, publ. par Ph. Rombouts. 1881.	*Uitverkocht*, *Épuisé*	
11.	TH. VAN LERIUS, **Biographies d'Artistes anversois**, Vol. 2. 1881.	*Uitverkocht*, *Épuisé*	
12.	**Correspondance de** CHRISTOPHE PLANTIN, Vol. 1. publ. par Max Rooses. 1883.		*O fr. 125*, - *H fr. 150*, - *L fr. 180*, -
13-14.	G. VAN HAVRE, **Marques Typographiques des imprimeurs et libraires anversois**, Vol. 1-2. 1883-1884.	*Uitverkocht*, *Épuisé*	
15.	**Correspondance de** CHRISTOPHE	*Uitverkocht*,*Épuisé*	

	PLANTIN, Vol. 2. 1885		
16.	**Synonymia latino-teutonica** (**ex Etymologico Kiliani deprompta**), uitg. door Em. Spanoghe, Deel 1. 1889.	*Uitverkocht*,*Épuisé*	
17.	**Le Passetemps de** JEHAN LHERMITE, Vol. 1, publ. par Ch. Ruelens. 1890.	*Uitverkocht*,*Épuisé*	
18.	**Synonymia latino-teutonica**, Deel 2, 1892.	*Uitverkocht*,*Épuisé*	
19.	A. GEULINCX, **Van de Hooft-Deuchden**, uitg. door J.P.N. Land. 1895.		*O fr*. *66*, -
20.	**Le Passetemps de** JEHAN LHERMITE, Vol. 2, publ. par E. Ouverleaux et J. Petit. 1896.		*O fr*. *120*, - *H fr*. *144*, -
21.	**Icones veterum aliquot, ac recentium medicorum, philosophorumque elogiolis suis editae, opera I.** SAMBUCI, fac-simile druk naar de Plantijnse uitgave van 1574, uitg. door M. Rooses. 1901.		*H fr*. *125*, -
22.	**Synonymia latino-teutonica**, Deel 3. 1902.	*Uitverkocht*, *Épuisé*	
23.	F. DONNET, **Het jonstich versaem der Violieren.**	*Uitverkocht*,*Épuisé*	

Geschiedenis der Rederijkkamer '**De Olijftak**' **sedert 1480.** 1907.

24. **De rekeningen der Rederijkkamer** '**De Olijftak**', **1615-1629**, uitg. door Em. Dilis. 1910.

O fr. 66, -
H fr. 82, -
L fr. 99, -

25.	J. DE WIT, **De Kerken van Antwerpen** (Schilderijen, beeldhouwwerken, geschilderde glasramen, enz. in de de 18de eeuw), uitg. door J. de Bosschere. 1910.		*Uitverkocht*, *Épuisé*
26.	**Correspondance de** CHRISTOPHE PLANTIN, Vol. 3		*H fr. 150*,- *L fr. 100*,-
27.-28.	J. DENUCE, **Oud-Nederlandsche Kaartmakers in betrekking met Plantin**, 2 dln. 1912-1913.	*Deel 1*	*Uitverkocht*, *Épuisé*
		Deel 2	*O fr. 100*, - *H fr. 225*, - *L fr. 270*,-
29-34.	**Correspondance de** CHRISTOPHE PLANTIN, Vol. 4-9, publ. par J. Denucé. 1914-1918.		*Samen fr. 500*,-
35.	E. VAN HEURCK, **Les Harrewijn: Jacques, Jacques-Gérard, François, Jean-Baptiste et leurs descendants.** 1920.		*Uitverkocht*, *Épuisé*
36.	SOPHOCLES, **Antigone, vertaald door Cornelis van Ghistele,** uitg. naar den druk van Simon Cock (1556) door J. Grietens. 1922.		*O fr. 36*,-
37.	**Briefwisseling der Gebroeders** VERDUSSEN, **1669-1672,** uitg. door M. Sabbe, Deel 1. 1923.		*O fr. 66*,-
38.	**La 'Thiende' de** SIMON STEVIN, facsimilé de l'édition plantinienne de 1585, publ. par H. Bosmans S.J. 1924.		*O fr. 36*,-
39-40.	**Colloquia et dictionariolum septem linguarum,** naar den druk door Fickaert (Antwerpen, 1616) uitg. door R.	*Deel 1*	*Uitverkocht*, *Épuisé*

Verdeyen.
1925-1926.

Deel 2 *O fr. 150*, -

H fr. 188,-

41. M. SABBE, **Peeter Heyns en de Nimfen uit den Lauwerboom.** Bijdrage tot de Geschiedenis van het Schoolwezen in de 16de eeuw. 1929. *Uitverkocht*, *Épuisé*

42. **Colloquia et dictionariolum septem linguarum,** Deel 3. 1935. *O fr. 150*, -

H fr. 188,-

43. **Briefwisseling der Gebroeders** VERDUSSEN, Deel 2. 1936. *O fr. 66*, -
H fr. 82, -
L fr. 99,-

44. **Vander Dochtere van Syon,** fac-simile-druk naar de uitgave van Gheraert Leeu (Antwerpen, 1492), met inleiding door J. Van Mierlo S.J. 1941. *Uitverkocht*, *Épuisé*

45. **Salighe Meditacie des Lijdens ons Liefs Heeren op die seuen Ghetiden**, fac-simile uitgave naar de uitgave van Thomas van der Noot (Antwerpen, ca. 1505), met inleiding door P. de Keyser. 1942. *fr. 80*,-

46. **Antwerpen's Glorie in de 16de Eeuw,** fac-simile-druk van 5 houtsneden, met inleiding door F. van den Wijngaert. 1944. *Uitverkocht*, *Épuisé*

Nieuwe Reeks (2e série)

1. DIRCK BUYSERO, **Korte Beschrijvinge van Parijs...** uitg. door J. Willemyns. 1942. *fr. 80*,-

2. JAN VAN DEN DALE, **Gekende Werken,** uitg. door G. Degroote. 1944. *fr. 125*,-

3. **Van den Leven Ons Heren,** fac-simile uitgave *In voorbereiding (en préparation)*

	naar den druk van Geeraert Leeu.	
4.	JAN VAN DEN BERGHE, **Dichten en Spelen,** uitg. door C. Kruyskamp.	*In voorbereiding (en préparation)*

Buiten Reeks (Hors série)

De Gulden Passer. Register I-XX (1923-1942) door AM. DERMUL. 1943.	*fr. 10,-*